

SHARQSHUNOSLAR ANJUMANI

19-SON

- Tilshunoslik
- Adabiyotshunoslik
- Tarix, tarixshunoslik, sharq falsafasi va madaniyati
- Xalqaro munosabatlar, XMI va Turizm
- Pedagogika va ta'lim

Toshkent – 2025

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI**

**SHARQSHUNOSLAR
ANJUMANI**

19-SON

Toshkent – 2025

Ushbu to‘plamda sharqshunoslik ilmi bilan shug‘ullanayotgan bo‘lajak tilshunos, adabiyotshunos, tarjimashunos, tarixchi, faylasuf, siyosatshunos va iqtisodchi yoshlarimizning ilmiy izlanishlaridan namunalar jamlangan.

Mas’ul muharrir:

t.f.d., prof. D.Sayfullayev

Muharrirlar:

PhD. Noiba Valiyeva
PhD. Xilola Uktamova
PhD. Mohira Umarova
PhD. Nargiza Kabirova
PhD. Mirzajon Qalandarov
PhD. Laziz To‘rayev
PhD. Iroda Ikramova
PhD. Malohat Pulatova
PhD. Bobir Odilov
PhD. Dilshoda Xodjimuratova
PhD. Mustapova Hilola
PhD. Suxrob Bo‘ronov
PhD. Ravshan G‘oziyev
i.f.n. Qahramon Xaqberdiyev
DSc. Xazrat Jabborov
PhD. Dilafro‘z Botirova
PhD. Karima Rahmonberdiyeva

Nashrga tayyorlovchi:

PhD. Yulduz Kushanova

Mazkur to‘plam 2025-yil 3-maydagi Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Kengashining 9-sonli bayonnomasiga asosan nashrga tavsiya etilgan.

Maqolalarning mazmuniga ilmiy rahbar
va mualliflar mas’uldir.

TILSHUNOSLIK

TARJIMA — YUKSAK SAN'AT VA TINIMSIZ IJODDIR (Ozod Sharafiddinovning tarjimonlik mahorati haqida)

*Zilola XUJANIYAZOVA
TDSHU, Mustaqil tadqiqotchi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarjimon Ozod Sharafiddinovning tarjimonlik mahoratiga doir ilmiy fikr-mulohaza yuritiladi. Olimning xalqimiz ma'naviy yuksalishida badiiy asarlar tarjimasida qo'shgan yuksak hissasi, muallif tomonidan tarjima qilingan jahon adabiyotining sara asarlarining aslidan kam bo'lmagan tarjimalaridagi mahorati, u qo'llagan usul va uslublarga xos bo'lgan xususiyatlar atroflicha tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: tarjima, mahorat, tarjimon, uslub, syujet, asl nusxa, matn, kitobxon, emotsional-ekspressiv bo'yoqdor so'zlar.

Mamlakatimiz o'z taraqqiyotining yangi, yuksak bosqichiga kirayotgan hozirgi paytda ma'naviy-ma'rifiy sohalarda amalga oshirilayotgan ishlar taraqqiyotimizning muhim qadamlaridan hisoblanadi. Jamiyatimiz hayotining barcha sohalorida bo'lgani kabi tarjimashunoslik sohasida ham ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Tarjima sohasi so'nggi davrda yanada e'tibor markazida bo'lib, uning taraqqiyot yo'llari va ahamiyatiga katta e'tibor qaratildi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev 2023 yilning 22 dekabr kuni Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashining kengaytirilgan yig'ilishida: "Ma'naviyat boshqa sohalardan oldinda yurishi, yangi kuchga, yangi harakatga aylanishi kerak" — degan fikrni uqtirib, tarjima san'atining ahamiyatiga alohida to'xtalgan edi. Tarjimashunoslikning og'ir mehnat mahsuli ekanligini ta'kidlab, bunday mehnatni munosib rag'batlantirish uchun Ogahiy nomidagi xalqaro mukofotni ta'sis etish tashabbusini ilgari surdi¹.

Mamlakatimizda o'zbek tilidan jahon tillariga va jahon tillaridan o'zbek tiliga tarjimalarni keng yo'lga qo'yish, iqtidorli yetuk mutaxassislarni tayyorlashga katta ahamiyat qaratilmoqda. Bunday e'tiborning eng muhim tomonlaridan yana biri shundaki, tarjima ham, tarjimaga qarashlar ham o'zgarib, tubdan yangilanmoqda.

Jamiyatni jahon madaniyati durdonalari bilan tanishtirishning maqbul yo'llaridan biri tarjima san'ati sanaladi. Tarjima bu — xalq ma'naviyatini boyituvchi, kishi tafakkurini o'stiruvchi va jamiyatning madaniy qiyofasini belgilovchi omildir². Dunyodagi xalqlarning madaniy yaqinlashuvi tarjimaning

¹ Sh.Mirziyoyev. "Ma'naviyat boshqa sohalardan oldinda yurishi, yangi kuchga, yangi harakatga aylanishi kerak". Ma'naviyat va ma'rifat kengashining kengaytirilgan yig'ilishidagi nutqi. 22.12.2023y.

² I.G'afurov. X.Do'stmuhammad "Tarjima muhabbati va ohanrabosi". Jahon adabiyoti jurnali. 2012. 12-son.

o'zni beqiyosdir. Tarjima san'ati vositasida milliy madaniyat va milliy tafakkur boyitiladi.

O'zbekiston tarjima maktabi va tarjimashunoslik ilmiy tadqiqotchiligi yangi asosda shakllanib bormoqda. Bu borada dunyo tarjimachilik maktabining xususiyatlarini ijobiy jihatlari o'zlashtirildi. Bizga ma'lumki, barcha xalqlar o'z ma'naviy-madaniy saviyasini yuksaltirishda tarjima imkoniyatlariga tayanadi. Shu ma'noda xalqimiz ma'naviy yuksalishida badiiy asarlar tarjimasi bilan yuksak hissa qo'shgan olim va tarjimon, O'zbekiston Qahramoni Ozod Sharafiddinovning hissasi beqiyos.

Ozod Sharafiddinovning tarjimon sifatidagi dunyoqarashi murakkab davr va murakkab ijodiy muhitda shakllandi. Albatta, bu omil Ozod Sharafiddinovning tarjima uchun asarlar tanlashida ta'sir ko'rsatishi tabiiy. Shu sababli, Ozod Sharafiddinov mustaqillikning ilk yillarida eng kuchli badiiy va ijtimoiy-siyosiy asarlarni tanlab o'zbek kitobxoniga tarjima qilib beradi. Chunki bu davr odamlarning ongi, dunyoqarashi va qalbini yangilashni taqozo etardi. Totalitar tuzumda dunyoqarashi zaharlanib kelgan odamlarga yangi g'oyalar kerak edi. Bu masalaning yechimini Ozod Sharafiddinov o'sha davr jahon adabiyotining eng buyuk asarlari tarjimasida ko'rdi. Chunki ma'nan baland asarlarning inson ongini g'oyaviy yangilashdagi o'zni beqiyosdir.

Ozod Sharafiddinov jahon adabiyotini yaxshi o'rgangan va imkon qadar bu durdonalar bilan xalqimizni tanitishga uringan. Olim umri davomida muntazam tarjima bilan shug'ullanib keldi. Tarjimadan tarjimaga mahorati oshib, ijodning bu sohasida o'ziga xos yo'l tanladi.

Olimning tarjima qilgan asarlari orasida: roman, qissa, hikoya, fantastika kabi janrlarga oid asarlar, esselar, adabiy-tanqidiy maqolalar, falsafiy izlanishlarni ko'rish mumkin. O.Sharafiddinovning birinchi tarjimasi 1955 yilda e'lon qilingan. Ammo uning tarjimachilikdagi eng zalvorli ijodi mustaqillikning ilk yillariga to'g'ri keladi. Butun ijodi davomida mutarjim tomonidan (1955 yildan 2005 yilgacha bo'lgan davr oralig'ida) 150 dan ortiq asar o'zbek tiliga o'girilgan. Tarjima qilingan asarlar orasida Xo'ja Ahmad Abbosning "Hindiston farzandi", E.Kazakevichning "Ko'k daftar", V.Katayevning "Devordagi kichkina temir eshik", A.Ribakovning "Arbat bolalari", Genlinning "Stalin va Bulgakov", L.Tolstoyning "Iqrornoma", E.Savelaning "To'xtating samolyotni, tushib qolaman", Igor Bunichning "Partiyaning oltinlari" kabi katta-kichik asarlar bor, bu ro'yxatni yana uzoq davom ettirish mumkin. Aslida gap ro'yxatda ham emas, gap — tarjimonning mahorati va mehnatsevarligida, xalq oldidagi burchni his qila olishida¹.

Badiiy tarjimaning qoidasi bitta — tarjima qilinayotgan asarning ruhini berish². Shu ma'noda Ozod Sharafiddinovning tarjimon sifatidagi dunyoqarashi o'ziga xosdir. Bu dunyoqarash davr uchun eng zaruriy asarlarni tanlab tarjima

¹ M. Sharafiddinova. "Tarjimada ham ustoz". "Jahon adabiyoti" jurnali. 2007 y. 10-son.

² R.Sharipov. Badiiy tarjima. "Tarjima nazariyasi va amaliyoti" yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma. Toshkent-2022 y. 4-bet.

qilishda namoyon bo‘ladi. Tarjimon dunyoqarashi nafaqat g‘oyaviy, balki uslubiy jihatdan ham asar tarjimasi uchun zaruriy omildir.

Olimning ijodiy laboratoriyasini kuzatish shunday xulosa beradiki, u asarni tezkor usulda va erkin yondashgan holda tarjima qilgan. Faqat o‘ziga ma’qul tushgan asarnigina tarjima qilgan, asar tarjimasining dastlabki varianti gazeta va jurnallarda e’lon qilingan. Ikkinchi variant kitob holida nashr qilingan va shunda tarjima qayta tahrirlangan. Bunday ish uslubi tarjima asarning mukammallashib hamda o‘quvchilar qo‘liga tez yetib borishini ta’minlagan. U tanlab tarjima qilgan asarlar xalqimizning ma’naviy dunyoqarashining o‘sishiga va ma’rifiy-ruhiy yangilanishga hamohangdir.

Shunday qilib, badiiy asarlar tarjimasida tarjimon dunyoqarashi muayyan darajada xarakterli ahamiyatga ega bo‘ladi. Ta’kidlanganlardan quyidagicha umumiy xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan. Tarjimon dunyoqarashi o‘z davrini sharoiti va ijodiy muhiti ta’sirida shakllanadi. Bu masala tarjima uchun asar tanlashda ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy omil hisoblanadi.

Ikkinchidan. Yuksak badiiy asarlar tarjimoni Ozod Sharafiddinovning tarjimon sifatidagi dunyoqarashi murakkab sharoitda shakllangan va bu masala uning tarjima uchun asar tanlashida asosiy mezon hisoblanadi. Demak, asarlar tarjimasida tarjimon dunyoqarashi masalasi muhim o‘rin tutadi.

Uchinchidan. Tarjimon dunyoqarashi asarning tarjimasiga g‘oyaviy, ma’rifiy va uslubiy ta’sir ko‘rsatadi.

Olim eng zarur davrda jahon adabiyoti va madaniyatining bilimdon mutaxassisi sifatida o‘zbek o‘quvchilariga turli xalqlar adabiyotining durdona asarlarini ona tilida o‘qish imkonini yaratdi. Tarjimachilikni ana shunday “yuksak san’at va tinimsiz ijod” deb bilgan tarjimon Ozod Sharafiddinovning tarjimalari o‘zbek ilmiy va badiiy tafakkuri rivojida beqiyos o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sh. Mirziyoyev. “Ma’naviyat boshqa sohalardan oldinda yurishi, yangi kuchga, yangi harakatga aylanishi kerak”. Ma’naviyat va ma’rifat kengashining kengaytirilgan yig‘ilishidagi nutqi. 22.12.2023y. <https://president.uz/uz/lists/view/6941>
2. I.G‘afurov. X.Do‘stmuhammad Tarjima muhabbati va ohanrabosi. “Jahon adabiyoti” jurnali. 2012. 12-son.
3. M.Sharafiddinova. “Tarjimada ham ustoz”. “Jahon adabiyoti” jurnali. 2007 y. 10-son.
4. R.Sharipov. Badiiy tarjima. “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. Toshkent-2022 y. 4-bet.

К ПРОБЛЕМАМ ИЗБЫТОЧНОСТИ В РЕЧИ В СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ

Эъзога ТУРАПОВА,
магистрант 1-курса ТГУВ по специальности
Синхронный перевод: турецкий язык, Ташкент, Узбекистан
Научный руководитель: PhD М. Тайланова

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы избыточности в речи в синхронном переводе. Даны определения к данному термину, примеры для закрепления теоретических выводов. Статья способствует более глубокому пониманию сущности и особенностей переводческого процесса.

Ключевые слова: синхронный перевод, избыточность в речи, избыточность языка, речевая цепь, мозговые механизмы.

Избыточность в речи – это дополнительная информация, которая помогает людям общаться и понимать друг друга, особенно в сложных ситуациях. Её можно рассматривать как возможность предсказать, что будет сказано дальше, основываясь на правилах языка. Когда одни части сообщения повторяются или похожи, это помогает слушателю легче воспринимать информацию. Это значит, что человеку не обязательно слышать каждое слово, чтобы понять, о чем идет речь. Он может улавливать смысл, опираясь только на самые важные части сообщения.

Вопросы, касающиеся избыточности в речи в синхронном переводе изучены в мировой науке синхронного перевода, в частности в работах европейских¹, русских² и узбекских³ ученых-исследователей.

Л.Л.Нелюбин в своем толковом словаре термину «Избыточность» дает следующее определение: 1. Универсальное свойство любого естественного языка, связанное с возможностью передачи данной мысли меньшим числом звуков или букв, чем это осуществляется обычно. 2. Мера экономичности передачи сообщения. 3. Возможность предсказания вероятности появления каждого следующего элемента в линейном ряду сообщения (в речевой цепи), обусловленная ограничениями,

¹ Brown, P., Cocke, J., Della Pietra, S., Della Pietra, V., Jelinek, F., Lafferty, J., Mercer, R., & Roossin, P. (1990). A Statistical Approach to Machine Translation. Computational Linguistics.16 (2), 79-85; Gil, D. (1995). Basic Concepts and Models of Translator and Interpreter Training. John Benjamins Publishing; (2009). Research and Training in Interpretation: A Practical Guide. John Benjamins Publishing; Pöschhacker, F. (2004). Introducing Interpreting Studies. Routledge

² Чернов Г. Теория и практика синхронного перевода. – М., 1978. – 208 с.; Сдобников В. 20 уроков устного перевода. – М., 2006; Кузнецова Г, Веретенникова В. Стратегии в синхронном переводе.–М., 2017.

³ Hamidov X, Ismatullayeva N, Ergasheva S. Sinxron tarjima masalalari. – Toshkent: ToshDShI, 2013; Hamidov X., Hasanova Sh. Ruscha sinxron tarjima terminlarining o‘zbekcha izohli lug‘ati. – Toshkent: ToshDShI, 2020; Ismatullayeva N. Tarjima amaliyoti. O‘quv-uslubiy majmua. – Toshkent: TDSHI, 2017.

накладываемыми на сочетаемость единиц свойствами данной семиологической структуры. 4. Повторная (многократная) передача одной и той же информации как эксплицитно (плеоназм), так и имплицитно; в последнем случае избыток информации может передаваться либо по традиции, либо для увеличения надежности сообщения. 5. Статистическая характеристика языка, показывающая его «запас прочности»; позволяет сокращать телеграфный текст за счет отбрасывания некоторых легко отгадываемых слов (предлогов, союзов) и легко его восстанавливать даже при наличии значительного числа ошибок¹.

В узбекском толковом словаре русских терминов синхронного перевода², составленном в ТГУВ Х.Хамидовым и Ш.Хасановой дан точный перевод термина избыточности языка в словаре Л.Нелюбина.

Избыточность языка — 1. Необходимое условие передачи и приема сообщения. Она не только способствует надежности коммуникации, но и создает условия порождения и восприятия речи. Без существующей избыточности языка человек не смог бы перерабатывать всю поступающую или передаваемую информацию. Избыточность языка объясняется, кроме того, и тем обстоятельством, что органы чувств воспринимают речь, а способствующие центры мозга ее перерабатывают не непрерывно, а путем накопления порций информации. Периодическое накопление порций информации мозговыми механизмами неизбежно ведет к неравномерному распределению информации в тексте. Это доказывают исследования, которые проводились в ряде европейских языков. 2. Наличие в языке элементов, несущих повторную информацию, т.е. информацию уже переданную другими элементами языка. Так, в русском языке избыточными являются большинство сдвоенных букв, повторные указания на род, число, падеж взаимосвязанных слов³.

Например, если переводчик полностью перевел вопрос «Когда начнется осуществление данного плана?» и ему предстоит перевести ответ «Осуществление данного плана начнется в 2025 году», то он может безболезненно сжать его до «в двадцать пятом году». Избыточными здесь оказываются слова «осуществление данного плана начнется в две тысячи». Первые четыре слова дублируют первую часть вопросно-ответного единства, а остальные слова ясны из ситуации общения. Наряду с дублирующими друг друга элементами в сообщении может содержаться больше информации, чем это необходимо для реализации данной задачи общения. Например, при синхронном, переводе научного доклада будут избыточными до некоторой степени звенья речевой цепи, содержание которых не имеет прямого отношения к теме доклада (формулы

¹ Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. «Флинта, Наука». – М: 2003. – С.58

² Hamidov X., Hasanova Sh. Ruscha sinxron tarjima terminlarining o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: ToshDSHI, 2020;

³ Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. «Флинта, Наука». – М:2003. – С.59

вежливости, отступления от темы). Основная задача переводчика в этом случае будет, очевидно, заключаться в передаче узкологической информации. Избыточность сообщения может появиться также в связи с тем, что ситуация общения делает необязательной передачу в словесной форме какой-либо информации и допускает, таким образом, сокращение сообщения¹.

«На практике синхронный переводчик работает с избыточностью связного сообщения. В этом случае связность опирается на единство темы и коммуникативное намерение говорящего. Чем выше избыточность, тем более тесна связь между коммуникативным намерением говорящего и единством темы. Таким образом, чем больше содержание текста позволяет синхронисту заранее определить возможное употребление лексических единиц, тем выше вероятность их использования»² (перевод наш – Э.Т).

Избыточность языка можно наглядно проиллюстрировать на простых примерах:

1) На уровне сочетаний звуков речи (фонем). Для русского языка, например, характерно такое распределение гласных и согласных в речи, при котором через каждую одну или две согласных (в зависимости от их типа) будет обязательно появляться гласная – такова структура слога в русском языке. Вероятность появления русского слова типа армянской фамилии *Мкртчян* настолько мала, что ее практически можно принять равной нулю.

2) На уровне грамматических, категориальных значений. В написанной выше в тексте фразе: «Поскольку повторяющиеся элементы любой взаимосвязанной цепи событий не несут новой информации...» мы многократно встречаемся с явлением согласования слов в роде, числе и падеже, то есть, другими словами, с повторением указания на род, число и падеж в нескольких взаимосвязанных словах: *-щиеся -енты* (повторение муж. р., мн. ч. и им. пад.)... *несут* (повторение мн. числа); с четкой взаимосвязанностью предшествующего и последующего (но не обязательно идущего непосредственно за первым) слова по форме, то есть с управлением: *не несут новой информации* и т. д.; с более сложными синтаксическими зависимостями: появление в речи союза *поскольку*, вводящего упоминание причины, предполагает обязательное (с вероятностью, близкой к единице) появление предложения, выражающего следствие³.

Приведённые примеры достаточно хорошо демонстрируют общий принцип избыточности в речи, однако они не подходят для точного расчёта избыточности конкретного языка. Обычно этот показатель определяется с помощью метода побуквенного угадывания (методика Шеннона) или через адаптированные формулы, связывающие значения энтропии языковых

¹ Ширяев А.Ф. Синхронный перевод: деятельность синхронного переводчика и методика преподавания синхронного перевода. “Военное издательство”. – М.: 1979. С.83-84

² Hamidov X., Ismatullayeva N., Ergasheva S. Sinxron tarjima (o‘quv qo‘llanma). – Toshkent: TDSHU, 2020.

³ Чернов Г. Теория и практика синхронного перевода. – М., 1978. С. 56-57

единиц. Основная проблема заключается в отсутствии надежного способа измерения семантической информации¹.

Согласно расчётам Ленинградской группы статистики речи, под руководством Р.Г.Пиотровского, избыточность развитых языков оценивается в пределах 70–85%. Более детальный анализ показывает, что для русского языка этот показатель варьируется от 72,1% до 83,6%, для английского — от 71,9% до 84,5%, а для французского — от 70,6% до 83,4%². Надёжность этих данных подтверждается независимыми исследованиями Н.Бертон и Дж.Ликлайдера, которые оценили избыточность английского языка находится между 67–80%³. Их результаты весьма близки к выводам Пиотровского.

Заключение. В заключении следует привести слова Л.Нелюбина о том, что в речи избыточность языка проявляется повторением смысловой информации в различных лексических единицах, а иногда в одних и тех же, как, например, при радиопереговорах в оперативных условиях. Избыточность языка, как правило, повышает надежность передачи сообщений. По сделанным расчетам избыточность основных европейских языков составляет 70-85%⁴.

Избыточность речи носит многосторонний характер. В последовательности речевых сигналов, составляющих сообщение, есть много таких, которые дублируют друг друга и повышают надежность процесса коммуникации до очень высокого уровня. При необходимости некоторыми из дублирующих друг друга элементов речевой цепи можно пожертвовать, т. е. опустить их, сократив объем текста на языке перевода.

Список использованной литературы:

1. Brown, P., Cocke, J., Della Pietra, S., Della Pietra, V., Jelinek, F., Lafferty, J., Mercer, R., & Roossin, P. (1990). A Statistical Approach to Machine Translation. Computational Linguistics.16 (2), 79-85; Gil, D. (1995). Basic Concepts and Models of Translator and Interpreter Training. John Benjamins Publishing; (2009). Research and Training in Interpretation: A Practical Guide. John Benjamins Publishing; Pöchhacker, F. (2004). Introducing Interpreting Studies. Routledge и др.

2. Чернов Г. Теория и практика синхронного перевода. – М., 1978. – 208 с.; Сдобников В. 20 уроков устного перевода. – М., 2006; Кузнецова Г, Веретенникова В. Стратегии в синхронном переводе.–М., 2017.

3. Hamidov X, Ismatullayeva N, Ergasheva S. Sinxron tarjima masalalari. – Toshkent: ToshDSHI, 2013; Hamidov X., Hasanova Sh. Ruscha sinxron tarjima terminlarining o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: ToshDSHI, 2020;

¹ Ю.А. Шрейдер. Информация и метаинформация в тезаурусе. В сб.: «Проблемы создания и развития Международной системы научной и технической информации», вып. 1, М., Междунар. центр, научн. и техн. инф., 1974. С.140

² Р.Г.Пиотровский. Информационные измерения языка. С.58-59

³ А.М. Яглом, И.М. Яглом. Вероятность и информация. С.253

⁴ Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. “Флинта, Наука”. – М:2003.

Ismatullayeva N. Tarjima amaliyoti. O'quv- uslubiy majmua. – Toshkent: TDSHI, 2017.

4. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. “Флинта, Наука”. – М:2003. – 162 с.

5. Hamidov X., Hasanova Sh. Ruscha sinxron tarjima terminlarining o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: ToshDSHI, 2020.

6. Hamidov X., Ismatullayeva N., Ergasheva S. Sinxron tarjima (o'quv qo'llanma). – Toshkent: TDSHU, 2020.

7. Ширяев А.Ф. Синхронный перевод: деятельность синхронного переводчика и методика преподавания синхронного перевода. “Военное издательство”. – М.: 1979.

8. Чернов Г. Теория и практика синхронного перевода. – М., 1978. – 208 с.

9. Ю.А. Шрейдер. Информация и метаинформация в тезаурусе. В сб.: «Проблемы создания и развития Международной системы научной и технической информации», вып. 1, М., Междунар. центр, научн. и техн. инф., 1974.

10. Р.Г.Пиотровский. Информационные измерения языка.

11. А.М. Яглом, И.М. Яглом. Вероятность и информация.

К ВОПРОСУ О МОДЕЛЯХ ПЕРЕВОДА В СОВРЕМЕННОМ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИИ

Мухлиса АЛИЕВА,

ТГУВ, магистрант 1-курса

по специальности Синхронный перевод: турецкий язык,

Научный руководитель: д. фил. н., проф. Х.Исламджанова

Аннотация: В статье рассматриваются основные модели перевода: ситуативная, трансформационно-семантическая, интерпретативная и когнитивно-эвристическая. Приводятся определения и ключевые особенности каждой модели, а также анализируется их значение в процессе перевода. Работа способствует более глубокому пониманию механизмов перевода и особенностей переводческого процесса.

Ключевые слова: *перевод, модели перевода, ситуативная модель, трансформационно-семантическая модель, интерпретативная модель, когнитивно-эвристическая модель, переводческий процесс, теоретические подходы.*

Перевод – это не просто замена слов из одного языка на другой. Это сложный процесс, требующий понимания смысла текста, выбора правильных слов и грамматических конструкций, а также учета культурных особенностей. Чтобы лучше понять, как работает перевод учёные разработали несколько моделей каждая из которых показывает процесс перевода с разной стороны. Существует четыре основные модели перевода:

ситуативная, трансформационно-семантическая, интерпретативная и когнитивно-эвристическая. Каждая из них описывает переводческий процесс по-своему, выделяя важные этапы и особенности работы переводчика.

Переводческий процесс достаточно сложен и многогранен, поэтому учёные предлагают различные подходы к его описанию и анализу. В этом контексте важным становится определение самого понятия модели перевода, которое у каждого исследователя может иметь свои особенности. Например, Л.Л. Нелюбин рассматривает модель переводческой деятельности как процесс, состоящий из четырех уровней. «Первый уровень реализации перевода можно обозначить как опознание и первичное осмысление слов общей структуры текста. Далее на уровневой схеме реализации перевода весьма четко просматривается фактор более глубокого уяснения смысла как отдельных единиц текста (слов, словосочетаний, фразеологических единств), так и более крупных сегментов (предложений, сверхфразовых единств, текста в целом). Это — второй уровень действий переводчика. Совершенно очевидно и место комплекса действий переводчика по воссозданию смысловой и стилистической информации оригинала с помощью средств языка перевода. Этот комплекс можно отнести к третьему уровню в общей схеме. Четвертый уровень — это заключительно-оценочные действия переводчика. Его можно назвать «контрольным саморедактированием» переводчика».¹

Модель перевода, описанная Л.Л.Нелюбиным подчёркивает, что процесс перевода включает несколько важных этапов: от первичного понимания текста до его финальной проверки. Такой подход кажется логичным, так как на каждом этапе переводчик не просто передаёт слова, а осмысляет содержание, адаптирует его и доводит до завершённого вида. Без поэтапной работы сложно добиться точности и качества перевода.

В.Н.Комиссаров в свою очередь считает, что «**Моделью перевода** называется условное описание ряда мыслительных операций, выполняя которые переводчик может осуществить перевод всего оригинала или некоторой его части».² Он рассматривает модель как способ анализа того, какие языковые преобразования происходят при переводе. По его мнению, такие модели упорядочивают процесс перевода и показывают какие шаги выполняет переводчик в зависимости от структуры исходного текста.

Один из подходов к классификации моделей перевода предлагает В.Н.Комиссаров, выделяя два их типа: ситуативную и трансформационно-семантическую модель перевода.

Ситуативная (денотативная) модель перевода исходит из того несомненного факта, что содержание всех единиц языка отражает, в

¹ Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. — М.: «Флинта, Наука», 2003. — С. 114-115.

² Комиссаров В.Н. Теория перевода. (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. — М.: Высш. шк., 1990. — С. 158.

конечном счете, какие-то предметы, явления, отношения реальной действительности, которые обычно называются денотатами. Создаваемые с помощью языка сообщения (отрезки речи) содержат информацию о какой-то ситуации, т.е. о некоторой совокупности денотатов, поставленных и определенные отношения друг к другу.¹

В рамках этого подхода перевод рассматривается как процесс передачи одной и той же ситуации с использованием другого языка. Переводчик анализирует исходный текст, подбирает соответствующие слова и выражения в языке перевода и передает основной смысл сообщения. В некоторых случаях этот процесс упрощается, если переводчику заранее известны устойчивые соответствия между языками.

В.Н.Комиссаров отмечает, что ситуативная модель наиболее эффективно применяется в следующих трех случаях: 1) при переводе безэквивалентной лексики; 2) когда описываемая в оригинале ситуация однозначно определяет выбор варианта перевода; 3) когда понимание и перевод оригинала или какой-либо его части невозможно без выяснения тех сторон описываемой ситуации, которые не входят в значения языковых единиц, использованных в сообщении.²

Трансформационно-семантическая модель перевода, в отличие от ситуативной, исходит из предположения, что при переводе осуществляется передача значений единиц оригинала. Она рассматривает процесс перевода как ряд преобразований, с помощью которых переводчик переходит от единиц ИЯ к единицам ПЯ, устанавливая между ними отношения эквивалентности.³ В этой модели перевода слова и грамматические конструкции исходного текста напрямую связаны с тем, как они передаются в переводе. То есть, если в оригинале есть определённая структура или слово, то в переводе для них тоже находятся конкретные соответствия, а не просто передаётся общий смысл.

В.Н.Комиссаров описывает процесс перевода в рамках этой модели как трехэтапный. На первом этапе – этапе анализа (I) – осуществляется упрощающая трансформация исходных синтаксических структур в пределах ИЯ: структуры оригинала (А) преобразуются к наиболее простым, легко анализируемым формам (В).

Упрощение синтаксических структур и разбиение значений лексических единиц на этапе анализа позволяют осуществить второй этап перевода (II) — «переключение», т.е. переход к ядерным структурам и семантическим компонентам языка перевода.

На третьем этапе (III) – «реструктурирование» – осуществляются трансформации на ПЯ с ядерного («околоядерного») уровня в

¹ Комиссаров В.Н. Теория перевода. (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. — М.: Высш. шк., 1990. — С. 159.

² Комиссаров В.Н. Теория перевода. (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. — М.: Высш. шк., 1990. — С. 161.

³ Комиссаров В.Н. Теория перевода. (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. — М.: Высш. шк., 1990. — С. 164-165.

окончательные структуры и единицы оригинала. При этом в соответствии с нормами языка меняются такие формальные признаки, как порядок слов, структура предложения, число и распределение семантических признаков.¹

Таким образом, трансформационно-семантическая модель перевода представляет собой процесс пошагового преобразования текста, где важно сначала упростить и проанализировать структуру оригинала, затем найти соответствующие элементы в языке перевода и наконец перестроить их в соответствии с его нормами. Такой подход позволяет более точно передавать смысл и структуру исходного текста.

Помимо ситуативной и трансформационно-семантической моделей перевода, которые были выделены В.Н.Комиссаровым, рассматриваются и другие модели, такие как интерпретативная и когнитивно-эвристическая. Эти модели также играют важную роль в теории перевода и раскрывают разные аспекты процесса передачи смысла с одного языка на другой.

Интерпретативная модель перевода (так же, как и интерпретативная теория перевода) была разработана французскими переводоведами Д.Селескович и М.Ледерер. Согласно этой теории перевода, главная задача переводчика, заключается в схватывании смысла текста ИЯ. Смысл в значительной степени определяется ситуацией и контекстом, в то время как значениями единиц оригинала можно пренебречь. Объяснение такой позиции имеет психологическую основу: запоминается смысл, а не форма языкового выражения.²

В терминологическом словаре-справочнике данной модели перевода дается следующее определение: «Интерпретативная модель перевода – модель перевода в основе которой лежит понимание того, что общение между людьми осуществляется не путем обмена единицами языка, а с помощью речевых высказываний – текстов, обладающих определенным смыслом, а сам смысл текста несводим к простой сумме значений языковых единиц».³

Согласно данной модели процесс перевода будет состоять из следующих этапов: создание текста оригинала, понимание переводчиком смысла речи, порождение переводчиком текста перевода, воспроизводящего исходный смысл. Центральным звеном в этой модели является понимание переводчиком смысла исходного сообщения, а данный процесс представляет собой интерпретацию, т.е. извлечение смысла, минуя его языковое выражение.⁴

¹ Комиссаров В.Н. Теория перевода. (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. — М.: Высш. шк., 1990. — С. 166-167.

² Калиш Е.Е. Реконструкция дискурса в целях перевода. Теоретические проблемы: монография. — Иркутск: Изд-во ИГУ, 2018. — С. 56.

³ Основные понятия переводоведения (Отечественный опыт). Терминологический словарь-справочник / Отв. редактор Раренко М.Б. — М.: 2010. — С. 46-47.

⁴ Основные понятия переводоведения (Отечественный опыт). Терминологический словарь-справочник / Отв. редактор Раренко М.Б. — М.: 2010. — С. 47.

Интерпретативная модель перевода утверждает, что переводчик не просто переводит слова, а извлекает смысл из текста. Это означает, что он должен понять, что именно хочет сказать автор и передать этот смысл на другом языке. Переводчик не ограничивается дословным переводом, а стремится сохранить суть сообщения даже если для этого нужно изменить форму выражения. Это особенно важно в устном переводе, где смысл и контекст играют ключевую роль.

Когнитивно-эвристическая модель перевода, разработанная А.Г.Минченковым описывает процесс перевода следующим образом. При восприятии исходного текста на языке А информация поступает в сознание переводчика в виде ментальных образов слов, которые активируют концепты-понятия. Эти концепты взаимодействуют с фоновыми знаниями и контекстом, формируя субъективные концепты и образы, которые создают концептуальную структуру, представляющую собой программу будущего текста на языке В. Следующим этапом процесса перевода является постепенное порождение текста на языке В. Переводчик объективирует сформированную в его сознании концептуальную структуру путем соотнесения образующих ее концептов со значениями единиц языка В и активации различного рода знаний.¹

В соответствии с представленной моделью перевод определяется как эвристический процесс объективации средствами языка перевода концептуальной структуры, сформированной в сознании на базе исходного текста. Весь перевод-результат может быть успешным или неуспешным.²

Когнитивно-эвристическая модель перевода подчёркивает, что для успешного выполнения перевода необходимо пройти два ключевых этапа. На первом этапе переводчик формирует в своём сознании чёткое и точное понимание смысла исходного текста, создавая концептуальную структуру. На втором этапе этот смысл переносится на целевой язык, превращаясь в слова и фразы. Без выполнения этих шагов перевод не может быть точным и полным. Это подтверждает, что процесс перевода невозможен без глубокой проработки концептуального уровня.

Закключение. Модели перевода помогают разобраться, как по-разному можно передавать смысл с одного языка на другой. Эти модели помогают понять, как именно происходит процесс перевода и какие шаги выполняет переводчик. Каждая модель предлагает свой подход к переводу: ситуативная модель основывается на передаче общей ситуации, трансформационно-семантическая фокусируется на языковых преобразованиях, интерпретативная делает акцент на понимании смысла, а когнитивно-эвристическая описывает перевод как процесс обработки информации в сознании. Каждая из этих моделей показывает, что перевод

¹ Минченков А.Г. Когнитивно-эвристическая модель перевода: Автореф. дис. д. филол. н. – СПб.: 2008. – С. 27-28.

² Минченков А.Г. Когнитивно-эвристическая модель перевода: Автореф. дис. д. филол. н. – СПб.: 2008. – С. 29.

требует не только знания языка, но и умения анализировать текст и передавать его содержание наиболее точно и естественно. Понимание этих моделей помогает переводчику выбирать наиболее подходящий способ перевода в зависимости от текста и ситуации.

Список использованной литературы:

1. Калиш Е.Е. Реконструкция дискурса в целях перевода. Теоретические проблемы: монография. – Иркутск: Изд-во ИГУ, 2018. – 151 с.
2. Комиссаров В.Н. Теория перевода. (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. — М.: Высш. шк., 1990. – 273 с.
3. Минченков А.Г. Когнитивно-эвристическая модель перевода: Автореф. дис. д. филол. н. – СПб.: 2008. – 43 с.
4. Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь.— М.: “Флинта, Наука”, 2003. – 320 с.
5. Основные понятия переводоведения (Отечественный опыт). Терминологический словарь-справочник / Отв. редактор Раренко М.Б. – М.: 2010. – 260 с.

XITOIY TILIDA FIZIK ATAMALARNING SHAKLLANISHIDAGI NAZARIY QARASHLARGA OID

Feruza BEKMURODOVA
TDSHU, Lingvistika (Xitoy tili)
1-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: PhD dotsent U. Mavlyanova

Annotatsiya: Mazkur maqola Xitoy tilidagi fizik atamalarni shakllantirishning lingvistik tamoyillarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Maqolada Xitoy tilidagi ilmiy terminologiyaning shakllanishi, morfologiya, fonetika va semantika kabi lingvistik yondashuvlar orqali tahlil qilinadi. Shuningdek, semantik kengayish jarayonlari, yangi ilmiy tushunchalarni ifodalashda mavjud so‘zlarning yangi ma’nolar bilan boyitilishi ham tahlil qilinadi. Xitoy tilining maxsus grammatik va stilistik xususiyatlarini o‘rganilib, yangi fizik atamalarni shakllantirishda qanday metodlar va yondashuvlar qo‘llanilishini ko‘rsatiladi. Shuningdek, xitoy tilidagi terminologiya tizimining milliy va xalqaro ilmiy hamkorlikda muhim rol o‘ynashi ta’kidlanadi. Maqola ilmiy tilshunoslik va terminologiya sohalarida yangi tadqiqotlar olib borayotgan olimlar uchun foydali manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Fizik ilmiy terminlar, semantik kengayish, xitoy tilining o‘ziga xosligi, fonetika, morfologiya, semantika, terminologik shakllantirish.

O‘tgan asrning yarmidan boshlab, zamonaviy xitoy tilining terminologiyasini yanada chuqurroq lingvistik nazariy tahlil qilish zaruriyati paydo bo‘ldi. Terminologiya masalalari zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biriga aylandi, bu masala nafaqat xitoy, balki dunyo

olimlari tomonidan ham o'rganilmoqda. Bunga tilda terminologiyaning ahamiyatining ortishi va zamonaviy xitoy tilida atamalarni shakllantirish, rivojlantirish va funksiyalash jarayonlarining yetarlicha o'rganilmaganligi sabab bo'ldi. Terminologik qatlam xitoy tilining yanada dinamik elementiga aylanyapti, bu esa o'z navbatida atamalarni yanada chuqurroq va analitik tarzda o'rganishni talab qiladi. Xitoy tilida atamalarni shakllantirishning qonuniyatlarini, ularning strukturasini va semantikasini o'rganish zamonaviy xitoyshunoslikning eng muhim vazifalaridan biriga aylandi.

Xitoy tili tobora ko'proq axborot bilan to'ldirilmoqda, doimiy ravishda yangi atamalar va terminologik ifodalar paydo bo'lmoqda. Ilm-fan va texnikaning zamonaviy rivojlanishi, inson faoliyatining barcha sohalarini kompyuterlash, Xitoyning dunyo iqtisodiyotiga faol integratsiyasi ko'plab ilmiy fanlar tushunchalar tizimini tubdan qayta qurilishiga va yangi bilim sohalarining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi, bu esa yangi tushunchalar sonining ortishiga va yangi nomlanishlarga ehtiyojni keltirib chiqardi.

Xitoy terminologiyasining hozirgi rivojlanish bosqichi uning dunyoshunoslikka integratsiyalashuvi bilan tavsiflanadi.¹ Xitoy terminologiyasida jahonning yetakchi terminologik maktablarining eng yangi uslublari va yutuqlaridan foydalaniladi. So'nggi yillarda xitoy terminologiyasi an'alarini, shuningdek, Xitoyda va xorijda zamonaviy terminologik tadqiqotlar natijalarini hisobga olgan holda zamonaviy Xitoyning terminologik faoliyatining asosiy vazifalari belgilandi.

Zamonaviy ilm-fan va texnika sohalarining rivojlanishi, ayniqsa fizika kabi murakkab fanlarda, yangi ilmiy atamalarni yaratishni talab qiladi. Atamalar ilmiy fikrni aniq va tushunarli ifodalash uchun zarur bo'lib, til va madaniyatni o'zaro bog'lashda muhim ahamiyat kasb etadi. Xitoy tilidagi fizik atamalarning shakllanishi, o'zining alohida lingvistik tamoyillari bilan ajralib turadi. Bu atamalarni shakllantirish jarayoni xitoy tilining morfologiyasi, fonetikasidan tortib, semantikasiga qadar turli lingvistik elementlarni o'z ichiga oladi.

Xitoylik olim Yan Ven tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, shuni ta'kidlash kerakki, xitoy tilidagi eng ko'p o'zlashgan so'zlar ilmiy va texnik lug'atga to'g'ri keladi.² Qo'shma terminlar o'zak morfemalardan iborat bo'lib, ular bir necha leksemalardan tashkil topgan terminlardir. Xitoy tilining hosila terminlari esa murakkab va sodda komponentlardan iborat bo'lib, ular ko'p komponentli atamalardir.

Xitoy tilidagi fizik atamalar shakllanishining lingvistik tamoyillari haqida so'z yuritishda, asosiy e'tibor tilning o'ziga xos struktura va tuzilishlariga qaratiladi. Xitoy tilida ilmiy atamalar ko'pincha quyidagi tamoyillar asosida shakllanadi:

¹ Очиров О.Р. Вопросы китайского терминоведения: от традиции упорядочения названий к современной теории. Китай 2015 г. С.195.

² Фролова О.П. Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка. – Новосибирск: Наука, 1981.С.22.

Xitoy tilining morfologiyasi va fizik atamalar. Xitoy tili morfologik jihatdan boshqa tillardan farq qiladi. Bu tilning soʻz yasash tizimi, xususan, ilmiy atamalarni yaratishda muhim rol oʻynaydi. Xitoy tilidagi fizik atamalar koʻpincha ikki yoki undan ortiq iyeroglif (xitoycha belgilar) birikmalaridan tashkil topadi. Har bir iyeroglif oʻz maʼnosiga ega boʻlib, yangi atama shakllanishida bir-biriga yaqin maʼno va kontekstni beradi. Misol uchun, “elektr” (电, diàn) va “kuch” (力, lì) soʻzlari birlashib, “elektr kuchi” (电力, diànlì) atamasini tashkil etadi. Bu misolda, har bir soʻz oʻz semantik maʼnosini saqlab qoladi, ammo birgalikda ular yangi ilmiy tushunchani ifodalaydi. Shuningdek, “optika” (光学, guāngxué) atamasi “yorugʻlik” (光, guāng) va “oʻrganish” (学, xué) degan maʼnolarni birlashtiradi.

Xitoy tilida atamalarni shakllantirishda morfologik prinsiplarga koʻra, koʻpincha har bir element aniq bir fizik tushunchani ifodalash uchun ishlatiladi. Bu tizim atama tuzishda aniq va qisqa ifodalashni taʼminlaydi, shuning uchun ilmiy matnlarda tez-tez qoʻllaniladi.

Kalka (Kalkirovka). Xitoy tiliga ilmiy atamalarni kiritish boshlashda, baʼzan ingliz yoki boshqa tillardan soʻzlar toʻgʻridan-toʻgʻri tarjima qilinadi. Bu jarayon “kalka” deb ataladi, yaʼni soʻzlar yoki iboralar morfologik jihatdan tarjima qilinadi. Misol uchun, “kompyuter” soʻzi xitoy tilida “计算机” (jìsuànjī) deb ataladi, bu “hisoblash” va “mashina” degan maʼnolarni anglatadi.

Xitoy tilidagi fizik atamalarda fonetik yondashuv. Xitoy tilida ilmiy atamalarni shakllantirishda fonetik usullar ham muhim rol oʻynaydi. Xitoyda koʻplab ilmiy atamalar, ayniqsa, xorijiy tillardan olingan, fonetik tarzda oʻzgartirilgan. Bu jarayon “kalka” (kalkirovka) deb ataladi va koʻpincha ingliz yoki boshqa tillardan kelgan soʻzlarning talaffuzi oʻzgarib, xitoy tiliga moslashtiriladi. Misol uchun, “kompyuter” (计算机, jìsuànjī) soʻzi xitoy tiliga fonetik tarzda kiritilgan. Bu atama “hisoblash” (计算, jìsuàn) va “mashina” (机, jī) soʻzlarining birikmasidan hosil boʻlgan, lekin inglizcha “computer” soʻzining fonetik variantini saqlaydi.

Xitoy tilida fizika sohasidagi baʼzi atamalar boshqa tillardan, xususan, ingliz tilidan fonetik tarzda kiritiladi. Misol uchun, inglizcha “laser” (Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation) soʻzi xitoy tiliga fonetik tarzda qabul qilingan va “激光” (jīguāng) shaklida ishlatiladi. Bu atama, aslida, “激” (jī) – “stimulyatsiya” yoki “quvvat” degan maʼnoni, “光” (guāng) esa “yorugʻlik” degan maʼnoni anglatadi. Bu holda, “laser” soʻzining fonetik talaffuzi saqlanadi, lekin xitoy tiliga mos ravishda yangi ilmiy tushuncha bilan boyitilgan.

Bu misolda, inglizcha atama “laser” fonetik tarzda Xitoy tiliga kiritilib, uning fizika sohasidagi aniq maʼnosini aks ettiruvchi morfologik tuzilma hosil qilingan.

Shuningdek, baʼzi yangi fizik atamalar xitoy tilining fonetik tizimi bilan birga, oʻziga xos talaffuzga ega boʻlishi mumkin. Bunday yondashuv xalqaro ilmiy hamjamiyat bilan aloqalarni osonlashtiradi va yangi ilmiy tushunchalarni qabul qilishni tezlashtiradi.

Semantik kengayish va yangi atamalar. Fizik atamalarni shakllantirishda semantik kengayish ham muhim ahamiyatga ega. Ba'zan mavjud xitoycha so'zlar yangi ma'no bilan kengaytiriladi. Masalan, “光” (guāng) so'zi aslida “yorug'lik” degan ma'noni bildiradi, ammo fizika fani kontekstida bu so'z “optika” yoki “yengil nurlar”ni ifodalash uchun ishlatiladi.¹ Bu semantik kengayish jarayoni atamaning o'zgaruvchan ma'nosini ko'rsatadi va yangi ilmiy tushunchalar va g'oyalarni anglatadi.

Shu bilan birga, yangi ilmiy atamalarni yaratishda xitoy tili, mavjud so'zlarni o'zining semantik imkoniyatlariga qarab yangi ma'no bilan boyitadi. Bu jarayon atamaga yangi ilmiy qarashlarni kiritishga yordam beradi va uning tushunilishini kengaytiradi.

“Atom” tushunchasi yunon tilidagi “bo'linmas” ma'nosini anglatuvchi so'zdan kelib chiqqan. Endi esa bu tushuncha xitoy tilida qanday ifodalanishini ko'rib chiqamiz. **A.I. Kobzevning** tadqiqotlariga ko'ra, xitoyliklarda atomistik nazariya bo'lmaganligi sababli, “atom” tushunchasini sanskrit tilidan turli iyerogliflar yordamida tarjima qilishga to'g'ri kelgan. Bu iyerogliflar odatda juda kichik narsalarni ifodalagan: 微 (eng nozik/eng kichik), 极微 (nihoyatda nozik/eng kichik, fikran anglanadigan atom), 尘 (chang/tuproq), 邻虚 (bo'shliqqa yaqin).² Faqat XX asrda “atom” tushunchasining transkripsiyasi hamda ma'nosini aks ettiruvchi yangi atama paydo bo'ldi. Hozirda aynan shu atama “atom” tushunchasini ifodalash uchun ishlatiladi. 原 yuán – kelib chiqish, boshlang'ich nuqta; ibtidoiy, dastlabki; 子 – zarracha). Shunday qilib, atom xitoy tilidagi va ilmiy dunyoqarashga boshlang'ich, ibtidoiy zarracha sifatida singib ketdi. Shu bilan birga, qiziq savol tug'iladi: xitoyliklar “elementar zarrachalar” tushunchasini qanday tarjima qilishgan, chunki bu tushuncha o'zida tarkibiy qismlarga ajralmaydigan ya'ni ilgari “atom” tushunchasi bilan ifodalangan narsaga o'xshash obyektlarni anglatadi. Buning uchun 基本粒子 *jīběn lìzǐ* atamasi olingan, bu yerda 基本 [*jīběn*] – asos, fundamental, ildiz, va faqat fizika sohasida – elementar.³ Ya'ni, o'zbek tilida “elementar zarrachalar” tushunchasi nimadir eng sodda, eng kichik narsalar bilan bog'liq bo'lsa, xitoy dunyoqarashida ular “asosiy”, “fundamental” zarrachalar sifatida qabul qilingan. Ko'rinib turibdiki, tarjima uchun ingliz tilidagi **elementary particles** so'zining sinonimi – **fundamental particles** – fundamental zarrachalar atamasi olingan, bu so'z lotincha **fundo** – “asos solmoq”so'zidan kelib chiqqan.

Xususan 粒子 *lìzǐ* so'zi misolida ko'rib chiqsak bu yerda 粒 iyeroglifi “don”, “granula” yoki “zarracha” degan ma'nolarni bildiradi, bu esa zarrachalar

¹ Иванов В. В. Терминология и заимствования в современном китайском языке. М.: Наука, 1973. С.135

² Еремеев, Кобзев, 2009 – Еремеев В.Е., Кобзев А.И. Физические науки. Механика. Духовная культура Китая. Наука, техническая и военная мысль, здравоохранение и образование. М., 2009. С.36.

³Еремеев, Кобзев, 2009 – Еремеев В.Е., Кобзев А.И. Физические науки. Механика. Духовная культура Китая. Наука, техническая и военная мысль, здравоохранение и образование. М., 2009. С.36.

xitoyliklar tasavvurida dumaloq shaklda, urug‘ yoki don kabi tasavvur qilinishidan dalolat beradi.

Atom yuqorida aytilganidek, 原子 **yuánzǐ** deb ataladi. Atom yadrosi esa 原子核 **yuánzǐ hé** bo‘lib, bu yerda 核 **hé**– “yadro”, so‘zma-so‘z “mag‘iz” degan ma‘noni anglatadi. Atom yadrosini tashkil etuvchi zarrachalar – nuklonlar – esa 核子 **hézǐ** deb ataladi, bu esa aniq kalkadir.

Ko‘rib chiqilganidek, xitoy ilmiy tilining asosiy xususiyati uning atamalar ma‘nolarini vizual tarzda ifodalashga intilishidadir. Hatto xitoy tiliga kalkalangan atamalar ham qo‘shimcha ma‘no yuklanib, ularni anglatuvchi obyektlarning mohiyatini aniqroq idrok etishga olib keladi. Masalan, mezon (介子) yoki neytron (中子) atamalarida bo‘lgani kabi.

Fizik hodisalarning “terminologik vizualizatsiyasi” ning eng yorqin namunalari, dunyoning an‘anaviy tasviri va xitoy falsafasidagi yin va yang tushunchalari bilan bog‘liq. Masalan, musbat va manfiy ionlar hamda qutblar shunday atalganki, ular fizik jarayonlarning ilmiy tildagi ifodasini yanada aniqroq aks ettiradi. Shu bilan birga, arxaik tafakkurning olam unsurlariga asoslangan tilga moyilligi haqida ham eslash mumkin. Demak, Xitoy madaniyatiga xos bo‘lgan fazoviy-majoziy fikrlash uslubi Yevropa ilm-fan tilidan olingan zamonaviy ilmiy terminologiyada ham namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Каримов А.А. Некоторые теоретические аспекты образования терминов китайского языка. ТошДШИ илмий журнали «Шаркшунослик». 2015 г.
2. Очиров О.Р. Вопросы китайского терминоведения: от традиции упорядочения названий к современной теории. Китай 2015 г.
3. Doniyorov R. O‘zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. Toshkent.1997.
4. Фролова О.П. Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка. – Новосибирск: Наука, 1981.
5. Гринев С. В. Терминоведение: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Изд. центр «Академия, 2008. 304с.
6. Иванов В. В. Терминология и заимствования в современном китайском языке. М.: Наука, 1973.135 с.
7. Еремеев, Кобзев, 2009 – *Еремеев В.Е., Кобзев А.И.* Физические науки. Механика. Духовная культура Китая. Наука, техническая и военная мысль, здравоохранение и образование. М., 2009.
8. 陈思.“中国语言中的科学术语”, 2011.
9. 张磊.“汉语中的科学术语的形成: 理论与实践”2014.
10. 全国科学技术名词审定委员会. “物理学名词 (基础物理学部分).” 中国科技术语, 2011.

XITOIY TILIDA QON-QARINDOSHLIK TERMINLARINING NAZARIY ASOSLARIGA DOIR

Fotima RAZMUXAMEDOVA

TDSHU, Lingvistika xitoy tili yoʻnalishi

Magistratura 1-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: PhD dotsent U. Mavlyanova

Annotatsiya: Ushbu maqolada xitoy tilidagi qon-qarindoshlik terminlarini oʻrganish tarixi koʻrib chiqiladi. Qarindoshlik terminlari nutq muloqoti tashkil etishda asosiy birliklardan biridir. Ular hatto zamonaviy xitoy tilidagi yozma muloqotda keng tarqalgan. Ushbu birliklar boshqa millat vakillariga, shu jumladan oʻzbeklarga ham tushunishda qiyinchiliklar keltiradi, chunki ular koʻproq lakunar (yaʼni, boshqa etnik guruhlarining fon bilimlariga toʻgʻri kelmaydigan) xususiyatga ega. Qarindoshlik terminlari tizimini tasvirlash nutq va yozuv tilini oʻrganish, tushuntirish lugʻatlarini tuzish, shuningdek, har bir xitoy tilini oʻrganuvchilar uchun ham foydalidir.

Kalit soʻzlar: Qarindoshlik terminlari, oddiy qarindoshlik terminlari, yuqori avlodlar qarindoshlik terminlari, yosh avlod qarindoshlik terminlari, pastki avlodlar qarindoshlik terminlari.

Xitoy tilida qarindoshlar bilan murojaat qilishda ishlatiladigan soʻzlar, koʻpincha gender, yosh va ijtimoiy pozitsiyaga asoslangan farqlarga ega. Xitoy madaniyatida qarindoshlik munosabatlari va murojaat shakllari juda muhim boʻlib, bu tilning ijtimoiy jihatlarini aks ettiradi. Genderga bogʻliq soʻzlar, ayniqsa, erkaklar va ayollar oʻrtasidagi ijtimoiy rol farqlarini va ularning qarindoshlar bilan qanday muloqot qilishini koʻrsatadi. Inson yashar ekan u turli xil vaziyatlarda turli xil insonlarga roʻpara boʻladi mana shunday holatlarda inson qarshisidagi suhbatdoshiga murojaat qiladi va bu murojaatlar har bir davlatda turlicha nomlanadi. Mashhur Tailandlik sotsiolog Su Shiyun oʻzining mashhur “Xitoydagi qishloq hayoti” kitobida qarindoshlik atamalarini atashda quyidagi kontekstlarni keltirib oʻtadi.¹

- Inson boshqa birov bilan suhbatda oʻz qarindoshlarining ismini aytadigan kontekst

- Shaxsning qarindoshlik munosabatini turlicha tasvirlaydigan konteksti yaʼni nutq tili

- Shaxsning yozma ravishda qarindoshlik munosabatini tasvirlaydigan kontekst yaʼni mahalliy tilda

Mana shunday tarzda qarindoshlikni bildiruvchi atamalar bir nechta turlarga boʻlinadi: murojaat atamasi, belgilash atamasi, soʻzlashuv nutqida tasvirlash atamasi, yozma nutqda tasvirlash atamasi.²

¹ Ху Шиюнь. Китайские термины родства. Пекин: Пекинский университет, 2007. 205 с

² Цзя Яндэ. Китайская семантика. Пекин: Пекинский университет, 2005. 240с

Oddiy qarindoshlikni bildiruvchi atamalar xitoycha qarindoshlikni bildiruvchi atamalarning aksariyati tarkibiy jihatdan juda murakkabdir. Bu atamalar 10 tadan tashkil topgan bo‘lib ular bir-biridan tubdan farq qiladi.¹

父(fù)-ota 母(mǔ)-ona 兄(xiōng)-katta aka 弟(dì)- kichik uka 姐(jiě)
-katta opa 妹(mèi)- singil 子(zǐ)- farzand 女(nǚ)- qiz farzand 侄(zhí)-jiyan
孙(sūn)- nabira

Bu atamalarning barchasi grammatik jihatdan bir bo‘g‘inli semantik jihatdan mustaqildir. Tizimli jihatdan oddiy, ular hech qanday aniqlovchini o‘z ichiga olmaydi, yaqin qarindoshlik darajasini o‘z ichiga oladi va biz bunday so‘zlarni odatda “atamalar” deb nomlaymiz². Qolgan atamalar odatda bir bo‘g‘indan ko‘p bo‘lib ikkita qismdan iborat bo‘lib bitta aniqlovchidan yoki bir nechta aniqlovchidan iborat bo‘ladi. Biz bunday atamalarni shartli ravishda “kompozit” deb ataymiz. Ikkita atamadan tashkil topgan atamalar “qo‘shma” ham deb atalib uning asl ma‘nosi kengroq ma‘noga egadir. Shunday qilib birinchi atamadagi 父(fù)-ota va 母(mǔ)- ona bu atamalar aniqlovchi atamalar bo‘lib ular “ota” yoki “ona” degan ma‘noga ega emas, lekin qaysidir qarindoshlarni bildirish uchun xizmat qiladi va avlodlarda har qanday qarindoshlik ma‘nosini ifodalaydi.

高祖父(gāozǔfù)-katta bobo 高祖母(gāozǔmǔ)-katta buvi 曾祖父(zēng zǔ fù)-katta bobo 曾祖母(zēng zǔ mǔ)- katta buvi 祖父(zǔ fù)-bobo 祖母(zǔ mǔ)-buvu 外祖父(wài zǔ fù)-ona tomondan bobo 外祖母(wài zǔ mǔ)-ona tomondan buvi 伯父(bó fù)-katta amaki 叔父(shū fù)-kichik amaki 姑母(gū mǔ)-amma 姨母(yí mǔ)-hola³.

Bu murakkab qo‘shma qarindoshlik atamalarda uchragan 父(fù) va 母(mǔ) atamalar faqat tegishli belgilarning jinsini belgilash uchun qo‘llaniladi.

父(fù) atamasi faqat erkaklar uchun qo‘llanilib shu iyeroglif ishtirok etgan so‘zlar faqat erkak qarindoshlar uchun ishlatiladi. 母(mǔ) atamasi faqat ayollar uchun qo‘llanilib shu iyeroglif ishtirok etgan so‘zlar faqat ayol qarindoshlar uchun ishlatiladi. Yana shuni ta’kidlab o‘tish joizki 兄(xiōng) va 弟(dì) atamalar ham determinativ hisoblanib har qanday erkak har qanday kichik avlodlarga hurmat murojaati uchun qo‘llaniladi. Shu bilan birga bu 兄(xiōng) 弟(dì) qo‘shma so‘zlar bir-biridan qo‘llanilish jihatidan tubdan farq qiladi. 兄(xiōng) atamasi erkak qarindoshlarga qo‘llanilib u hurmat yuzasidan kattalarga murojaat shaklida ishlatiladi. 弟(dì) atamasi ham erkak qarindoshlarga qo‘llanilib u faqat kichiklarga murojaat tariqasida ishlatiladi⁴.

姐(jiě) va 妹(mèi) atamalari ham aniqlovchi hisoblanib u ham kichik avlodlarga murojaat tariqasida qo‘llaniladi yuqoridagidan farqi shundaki u

¹ Крюков М.В. Система родства китайцев. М., 1972. 111 с.

² Бунаков Ю. Термины родства в китайском языке. Л., 1935. 341

³ Бао Хайтао. Толковый словарь терминов родства. Цзилинь: Цзилинь цзяоюй чубаньшэ, 1988. 205 с

⁴ Ван Ли. Китайская история языка. Шанхай: Фудань университет чубаньшэ, 2006. 79,87 с

ayollarga murojaatda qo‘llaniladi. 姐(jiě) atamasi ayol qarindoshlarga qo‘llanilib u hurmat yuzasidan kattalarga murojaat shaklida ishlatiladi.

妹(mèi) atamasi ham ayol qarindoshlarga qo‘llanilib faqatgina kichiklarga murojaat tariqasida qo‘llaniladi.

女(nǚ) 侄(zhí) va 孙(sūn) atamaları mos keluvchi aniqllovchilar bilan qo‘shilib avlod qarindoshlarni bildiruvchi qo‘shma atamalarni hosil qiladi.

侄(zhí) eng oxirgi kombinatsiya atamalaridan biri hisoblanib erkak qarindoshlarga murojaat shaklida qo‘llaniladi ya’ni “jiyan “degan ma’noda.

孙(sūn) ham kombinatsiya atamalardan biridir ,u erkak qarindoshlarning birinchi,ikkinchi va uchinchi avlodiga nisbatan qo‘llaniladi.Qaysi aniqllovchi so‘zlari bilan bog‘langanligiga qarab qo‘shma so‘zlar hosil qiladi “nabira” degan ma’noni bildiradi.

女(nǚ) kombinatsiya atamalaridan bo‘lib, u ayol qarindoshlarning birinchi, ikkinchi va uchinchi avlodiga nisbatan qo‘llaniladi.Qaysi aniqllovchi so‘zlari bilan bog‘langanligiga qarab qo‘shma so‘zlar hosil qiladi “qiz nabira” degan ma’noni bildiradi.¹

Shunday qilib Xitoy tilida qarindoshlikni bildiruvchi 10 ta asosiy atama mavjud bo‘lib ,ular eng yaqin qarindoshlarga murojaatda foydalaniladi.

Bularga quyidagilar kiradi:

父(fù)-ota 母(mǔ)-ona 兄(xiōng)-katta aka 弟(dì)- kichik uka 姐(jiě)-katta opa 妹(mèi)- singil 子(zǐ)- farzand 女(nǚ)- qiz farzand 侄(zhí)-jiyan 孙(sūn)-nabira

子(zǐ) atamasidan tashqari qolgan barcha atamalar faol qo‘llanilib, agar bu kabi atamalar uzoqroq qon-qarindoshlikni anglatuvchi so‘zlar bilan qo‘shma gap hosil qilsa unda o‘zak so‘z asl ma’nosini yo‘qotadi.

O‘sib kelayotgan avlodlarning qarindoshlik atamaları

Xitoy tilida qarindoshlikni bildiruvchi atamalarning aksariyati qo‘shma so‘zlardan iboratdir.Qachonki o‘sib borayotgan avlodlarga murojaat haqida gap ketganda ular ham murakkab tuzilishga ega bo‘lib, oddiy atamalar 父(fù) va 母(mǔ) hisoblanadi. Bu atamalar bitta yoki birqancha aniqllovchidan tashkil topgan bo‘ladi. 父(fù) va 母(mǔ) ikkisi ham qarindoshlarga murojaatda qo‘llaniladi. 父(fù) erkak jinsini bildirib erkaklar qarindoshlarga nisbatan qo‘llanilsa, 母(mǔ) ayol jinsini bildirib ayol qarindoshlarga nisbatan qo‘llaniladi. Mana shunday atamalar o‘sha paytda aniqllovchining belgilangan jinsining qaysi avlodga tegishli ekanligini belgilaydi, ya’ni Yoshi, jinsi va mavqeyini ko‘rsatib beradi. Shunday qilib aniqllovchilarni belgilangan atamalar bilan ajratishimiz mumkin.

1. Aniqllovchi atamalar ota tomondan yoki ona tomondan bo‘lishiga qarab ajraladi.

Masalan:

外(wài) 舅(jiù) 姨(yí) 姑(gū)²

¹ Ван Ли. Китайская история языка. Шанхай: Фудань университет чубанышэ, 2006. 79,87 с

² Бунаков Ю. Термины родства в китайском языке. Л., 1935. 341 с

Shular orasidagi 外(wài) 舅(jiù) 姨(yí) atamaları ona tomonni bildiruvchi qarindosh soʻzlar hisoblanib, faqat ona tomon qarindoshlari uchun qoʻllaniladi.

外祖父(wài zǔ fù)-ona tomondan bobo 外祖母(wài zǔ mǔ)-ona tomondan buvi 舅父(jiù fù)-togʻa 姨母(yí mǔ)- hola¹

Faqatgina 姑(gū) aniqlovchimiz ota tomon qarindoshlikni bildiruvchi soʻz hisoblanadi va u ham faqat ota tomon qarindoshlari uchun qoʻllaniladi.

曾姑祖母(zēng gū zǔ mǔ)- katta bobosining singlisi, 姑祖母(gū zǔ mǔ)- bobosining singlisi, 姑母(gū mǔ)- otasining singlisi(amma)

2. Toʻgʻridan toʻgʻri qarindoshlikni anglatuvchi aniqlovchi soʻzlar:

高(gāo) “baland” maʼnosini anglatib toʻrtinchi avlodga nisbatan qoʻllaniladi. Bu qarindoshlikni bildiruvchi eng uzoq yordamchi atamalardan biri boʻlib faqat ota tomondagi qarindoshlarga nisbatan qoʻllaniladi.

高祖父(gāo zǔ fù)-katta bobosining otasi, 高祖母(gāo zǔ mǔ)-katta bobosining onasi agar 曾(zēng) atamasi qoʻshilsa uchinchi avlodni bildirib keladi.

曾祖父(zēng zǔ fù)-katta bobo, 曾祖母(zēng zǔ mǔ)-katta buvi, 外曾祖父(wài zēng zǔ fù)-katta bobo ona tomondan, 外曾祖母(wài zēng zǔ mǔ)-katta buvi ona tomondan agar 祖(zǔ) atamasi qoʻshilsa ikkinchi avlodni bildirib keladi.

祖父(zǔ fù)-bobo, 祖母(zǔ mǔ)- buvi, 外祖父(wài zǔ fù)- bobo ona tomondan, 外祖母(wài zǔ mǔ)- buvi ona tomondan agar 伯(bó) 叔(shū) 姑(gū) 姨(yí) 舅(jiù) bu atamalar birinchi avlodni bildirib keladi.

伯父(bó fù)-katta amaki, 叔父(shū fù)-kichik amaki 堂伯父(táng bó fù)-katta amakivachcha, 堂叔父(táng shū fù)- togʻavachcha, 姑母(gū mǔ)- otasining singlisi(amma), 舅父(jiù fù)-togʻa, 姨母(yí mǔ)- hola

3. Qarindoshlikni chegaralashga xizmat qiluvchi aniqlovchi atamalar:

伯(bó) 叔(shū) 姑(gū) 舅(jiù) 姨(yí) birinchi avlodni bildiruvchi atamalar hisoblanadi.

Shulardan 伯(bó) 叔(shū) 姑(gū) atamaları qoʻshma tamalar hisoblanib, ota tomondagi qarindoshlarga murojaat tariqasida qoʻllaniladi.

曾伯祖父(zēng bó zǔ fù)-katta boboning katta akasi 曾叔祖父(zēng shū zǔ fù)-katta boboning ukasi 曾姑祖母(zēng gū zǔ mǔ)-katta boboning singlisi 伯祖父(bó zǔ fù)-boboning katta akasi 叔祖父(shū zǔ fù)-boboning kichik ukase 姑祖母(gū zǔ mǔ)-boboning singlisi 伯父(bó fù)-otaning katta akasi(amaki) 叔父(shū fù)-otaning kichik ukasi (amaki) 姑母(gū mǔ)-otaning singlisi (amma) 舅(jiù) va 姨(yí) qarindoshlik atamaları birinchi darajali ona tomonni anglatuvchi qarindoshlik atamaları sanaladi. 舅父(jiù fù)-togʻa 姨母(yí mǔ)- hola.

Ikkinchi darajali qarindoshlikni bildiruvchi atamalar bu 堂(táng) va 姑表(gū biǎo). 堂(táng) atamasi bitta ajdodga tegishli maʼnoda ham kelishi mumkin, 姑表(gū biǎo) boʻlsa ota tomon qarindoshlikni bildiruvchi atama hisoblanib u

¹ Sin Fui. Kul'turnaya lingvistika. Hubej: Hubej chyaoyuj chuban'sheh, 1991. 174 s. [Sin Fui. Cultural Linguistics. Hubej: Hubej Press, 1991. 174 p.]

qisman geneologik aloqaga ega bo'lgan qarindoshlik tamalarini bildirib keladi. 堂 (tang) qarindoshlikni bildiruvchi atama qo'shma so'z hisoblanib, bitta umumiy ajdodga ega bo'lgan qarindoshlarga nisbatan qo'llaniladi. 姑表 (gu biao) qarindoshlik atamasi bo'lsa qisman geneologik aloqaga ega bo'lgan qarindoshlikni bildirish uchun qo'llaniladi.¹

Yuqoridagi natijalardan ko'rinib turibdiki hamma davlatda bo'lgani singari Xitoyda ham oilada erkak kishining o'rni juda muhim hisoblanib bu geneologik tadqiqotlarda ham o'z aksini topgan, hattoki Xitoyliklar o'z iyerogliflari orqali buni yaqqol ko'rsatib berishgan.

- Ona tomonni bildiruvchi atamalarga 外(wai) 姨 (yi) 舅 (jiu) 姨表 (yi biao) 舅表 (jiu biao) va boshqalar. Bunday holatda yana guvohi bo'lishimiz mumkinki otalik qarindoshlarining onalik qarindoshlaridan ustun joyi bor buni iyeroglif sonlari nuqtai nazaridan ko'rishimiz mumkin.

- Xitoy tilida qarindoshlik atamalarini bildiruvchi eng uzoq atamalar ham mavjud. Bunday qarindoshlikni bildiruvchi aniqlovchilik atamalar to'rtinchi o'sib borayotgan avlod hisoblanadi, undan-da uzoq qarindoshlikni bildiruvchi atamalar bular uchinchi avlod vakillari hisoblanadi. Shunday qilib ona tomonni bildiruvchi atamalar ko'pincha uchinchi yoki to'rtinchi avlod vakillari sanaladi.²

- Ota tomonni bildiruvchi qarindoshlik atamalarida esa ular avlodni bildiruvchi qo'shma so'zlar orqali ajratilmaydi aksincha yoshi jinsi jihatidan ajratiladi ona tomon ham xuddi shunday. Nisbatan ikki jins vakilalari yoshlari jihatidan ajratiladi.

Yosh avlodlarning qarindoshlik atamalari

Mana shu atamalardan tashqari 兄 (xiōng) 弟 (dì) 姐 (jiě) 妹 (mèi) hamma qarindoshlikni bildiruvchi atamalar yosh avlodlarning qarindoshlik atamalari sanaladi. Ular qo'shma so'zlar deyiladi, ikkita qismdan tashkil topgan bo'lib yuqori element aniqlovchisi sanaladi. 兄 (xiōng) va 弟 (dì) erkak jinsiga mansub bo'lib qarindoshlikni bildiruvchi erkak atamalari uchun qo'llaniladi. 姐 (jiě) va 妹 (mèi) atributlar sanaladi va ular ayol jinsiga mansubdir, qarindoshlikni bildiruvchi ayol atamalari uchun qo'llaniladi. 兄 (xiōng) va 姐 (jiě) qo'shma atamalar hisoblanib, o'zidan yuqori bo'lgan yoshi katta avlod vakillari uchun ishlatiladi. 弟 (dì) va 妹 (mèi) kichik avlod vakillari uchun qo'llaniladi. Qo'shma so'zli atamalar yosh avlodlarning qarindoshlik atamalari sanaladi.

1. Qo'shma so'zli aniqlovchi atamalar qarindoshlik tizimlari sanaladi va ular qarindoshlikning ikkinchi darajasi hisoblanadi: 堂 (táng) 姑表 (gu biao) 舅表 (jiu biao) 姨表 (yi biao)

Misol uchun:

堂兄 (tang xiong) 姑表兄 (gu biao xiong) 舅表兄 (jiu biao xiong) 姨表兄 (yi biao xiong)

¹ Доменак Ж.Л., Хуа Шанмин. Семейные отношения в Китае. М., 1991. 96 с

² Vasilev L.S. Kulty, religii, tradicii v Kitae. M., 1970. 367 s. Vasyliiev L. Cults, religions, traditions in China. Moscow, 1970. 367 p.

Shuningdek 堂(tang)姑表(gu biao) atamaları ota tomondagi qarindoshlik vakılları uchun qo‘llaniladi. 舅表(jiu biao) va 姨表 (yi biao) atamaları ona tomondagi qarindoshlik vakılları uchun qo‘llaniladi. Undan tashqari bu aniqlovchilar kim tomonidan qaysi jins vakili tomonidan bo‘lishiga qaraladi, agar qarindoshlikni bildiruvchi atamalar 伯父 (bo fu)yoki 叔父 (shu fu) bo‘lsa unda bu atama erkakka murojaatni bildiradi.¹

2. Yosh avlodlarning qarindoshligini bildiruvchi aniqlovchilar uchinchi darajali qarindoshlik aloqalarini bildiradi, bunday aniqlovchilik atamalarga 堂姑表 (tang gu biao) va 堂舅表(tang jiu biao)lar kiradi. Shulardan 堂姑表 (tang gu biao) 堂舅表 (tang jiu biao) bu yerda ikkita qo‘shma so‘zlarga Birinchi 姑表(gu biao) ga 堂 (tang) yordamchi so‘z orqali bir butun qarindoshlikni bildiruvchi qo‘shma so‘z hosil bo‘lgan. Ikkinchi 舅表(jiu biao) ga ham 堂 (tang)yordamchi so‘z qo‘shilib bir butun qarindoshlikni bildiruvchi so‘z hosil bo‘lgan. Ular alohida qo‘shma so‘zsiz ikkinchi darajali avlodni bildiradi, aksincha birgalikda qo‘shma so‘z bilan esa uchinchi darajali avlodni bildirib keladi. Yuqoridagi aniqlovchilarning farqi shundaki 堂姑表 (tang gu biao) bolalarning otasining o‘gay singlisi (ammasi) hisoblanadi bu yerda 堂 (tang) qo‘shma so‘z qo‘shilib qarindoshlikni yanada uzoqlashtirib berishga yordamlashadigan iyeroglif hisoblanadi. 堂舅表 (tang jiu biao) bolalar onasining o‘gay ukasi (tog‘a) bu yerda 堂(tang) qo‘shma so‘z qo‘shilib qarindoshlikni yanada uzoqlashtirib berishga yordamlashadigan iyeroglif hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda 堂姑表 (tang gu biao) uchinchi avlod vakıllariga nisbatan ishlatilib ota tomonga mansubdir. 堂舅表(tang jiu biao) bo‘lsa uchinchi avlod vakıllariga nisbatan ishlatilib ona tomonga mansubdir.

Misol uchun:

堂姑表弟(tang gu biao di) amakivachchaning kenja o‘g‘li sanaladi.

堂舅表弟(tang jiu biao di) kenja o‘g‘il onaning amakivachchasi.

3. 族(zu) aniqlovchisi qarindoshlikni bildiruvchi to‘rtinchi avlod vakıllariga nisbatan ishlatiladi. Eng uzo qarindoshlikni anglatuvchi daraja: 族兄 (zu xiong) katta nabirasi boboning amakivachchasi, 族弟(zu di) boboning amakivachchasining kenja nabirasi, 族姐 (zu jie) boboning amakivachchasining katta nabirasi, 族妹 (zu mei) boboning amakivachchasining kenja nabirasi. Hamma qarindoshlikni bildiruvchi atamalar ko‘pincha ota tomonga yaqindir. Ona tomondagi eng uzoq qarindoshlik avlodlari bu uchinchi avlod hisoblansa, ota tomonniki bo‘lsa to‘rtinchi avlod hisoblanadi. Hamma qarindoshlikni bildiruvchi atamalar o‘zining xususiyati va ma’nosiga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ху Шиюнь. Китайские термины родства. Пекин: Пекинский университет, 2007. 205 с

¹ Делюсин Л.П. Конфуцианство в Китае: проблемы теории и практики. М., 1982. 156 с.

2. Цзя Яндэ. Китайская семантика. Пекин: Пекинский университет, 2005. 240с
3. Крюков М.В. Система родства китайцев. М., 1972. 111 с.
4. Бунаков Ю. Термины родства в китайском языке. Л., 1935. 341
5. Бао Хайтао. Толковый словарь терминов родства. Цзилинь: Цзилинь цзяоюй чубаньшэ, 1988. 205 с
6. Ван Ли. Китайская история языка. Шанхай: Фудань университет чубаньшэ, 2006. 79,87 с
7. Ван Ли. Китайская история языка. Шанхай: Фудань университет чубаньшэ, 2006. 79,87 с
8. Бунаков Ю. Термины родства в китайском языке. Л., 1935. 341 с
9. Sin Fui. Kul'turnaya lingvistika. Hubej: Hubej cyaoyuj chuban'sheh, 1991. 174 s. Sin Fui. Cultural Linguistics. Hubej: Hubej Press, 1991. 174 p.
10. Доменак Ж.Л., Хуа Шанмин. Семейные отношения в Китае. М., 1991. 96 с
11. Vasil'ev L.S. Kul'ty, religii, tradicii v Kitae. M., 1970. 367 s. Vasyliov L. Cults, religions, traditions in China. Moscow, 1970. 367 p.
12. Делюсин Л.П. Конфуцианство в Китае: проблемы теории и практики. М., 1982. 156 с.

XITOIY TILIDA MUZEYSHUNOSLIK-ARXELOGIYAGA DOIR TERMINLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Adiba QARSHIBOYEVA

Toshkent davlat Jahon tillari universiteti

lingvistika xitoy tili yo'nalishi

2-kurs magistratura talabasi

Ilmiy rahbar: J. Ziyamammedov

Annotatsiya: Mazkur maqolada biz muzeyshunoslik va arxeologik qurilmalar, muzeyshunoslik va arxeologiyaga doir terminlarining o'zaro o'xshash jihatlari, arxeologiyaga doir terminlarni semantik jihatdan tadqiq etishga, qaror qildik. Xitoy Arxeologik yodgorliklarining qismlari nomlanishi, ular bilan bog'liq terminlar arxeologik terminologiyaning lingvistik jihatlari o'rganish xalqaro arxeologik tushunchalarning Xitoy kontekstida qanday o'zgarishi, moslashuvi va semantik transformatsiyalarga uchrashi haqida muhim jihatlarni ochib berib, bevosita muzeyshunoslikka doir terminlarga ham qisqacha ma'lumot berib o'tamiz.

Kalit so'zlar: arxeologik yodgorlik, kelib chiqishi, moddiy yodgorlik, arxeologik joy, san'at asarlari, qadimgi zamon, narsa, madaniyat, o'yma san'ati, metall, toshlarga yozilgan yozuvlar, noyob rasmlar, kalligrafiya asarlari, tikuvchilik, matolar, haykallar, soatlar, yozish asboblari, klassik adabiyotlar.

Arxeologiya Xitoy muzeyshunosligining asosiy qismini tashkil etadi. Arxeologik yodgorliklarni qismlari nomlanishi, ular bilan bog'liq terminlar

bevosita muzeyshunoslikka doir terminlarga ham kirib ketadi. Buni biz Pekin shahridagi 故宫Gùgōng saroyi misolida ko‘rishimiz mumkin. 故宫Gùgōng saroyi ham muzey ham arxeologik yodgorlikdir. Shu sababli Xitoy muzeyshunosligi deganda arxeologiyani ham tushunamiz.

Arxeologiya fani Xitoyda uzoq tarixga ega bo‘lib, uning terminologiyasi bir necha rivojlanish bosqichlarini o‘tkazgan, an‘anaviy xitoy usullaridan tortib, zamonaviy xalqaro standartlarga. Lingvistika nuqtai nazaridan arxeologiya terminologiyasi ilmiy leksikaning maxsus turini tashkil etadi, bu esa til va madaniy xususiyatlarni inobatga olib, diqqatlik tahlilni talab qiladi. Ushbu maqolada biz Xitoy tilidagi arxeologik terminologiyaning asosiy xususiyatlarini hamda uni lingvistik jihatdan tahlil qilish yondashuvlarini 故宫Gùgōng saroyi misolida ko‘rib chiqamiz.

故宫Gùgōng saroyi arxeologik yodgorliklardan biridir. Hozirgi kunda 故宫Gùgōng saroyi — Xitoyning eng yirik muzeyi va dunyoning eng ko‘p tashrif buyuriladigan arxeologik yodgorligi hisoblanadi. 故宫Gùgōng saroyiga har yili 10 milliondan ortiq tashrif buyuruvchilarni qabul qiladi. 故宫Gùgōng saroyi faqat saroyning saqlanib qolgan ichki qismlari emas, balki bir milliondan ortiq eksponatlar ham namoyish etiladi. 故宫Gùgōng saroyida eng qadimiy rangli keramika buyumlari, oltin, bronza va nefrit buyumlar, porselen, zargarlik buyumlari, o‘yma san‘ati, metall va toshlarga yozilgan yozuvlar, rangli pechenye va laklar, noyob rasmlar va kalligrafiya asarlari, estamplar, tikuvchilik, matolar va boshqa hunarmandchilik buyumlari, haykallar, soatlar, yozish asboblari, klassik adabiyotlar saqlanadi.

Xitoy tilining asosiy xususiyati — bu iyerogliflar orqali fikr va ma‘nolarni ifodalashdir. Har bir iyeroglif o‘z ma‘nosiga ega bo‘lib, ko‘plab arxeologik terminlar ikki yoki undan ortiq iyeroglifning kombinatsiyasidan tashkil topgan. Iyerogliflar birlashtirilganda, ularning kombinatsiyasi yangi ma‘nolarni anglatadi. Bu arxeologik terminlar uchun ham xosdir. “遗址”(yízhǐ) — “arxeologik joy yoki yodgorlik”. Bu so‘z “遗”(yí) — “qoldirish”, “址”(zhǐ) — “joy” ma‘nolarini anglatadi. Bu kombinatsiya nafaqat fizik joyni, balki arxeologik qazishmalar olib borilgan joyni ham ifodalaydi

故宫Gùgōng saroydagi eksponatlarni ham semantik tahlil qilinsa xuddi shu ma‘noni beradi.

珍宝zhēn bǎo- “Xazina”;

珍zhēn sifat so‘z turkumiga kirib qimmatbaho, qimmatli; yuksak degan ma‘nolarni anglatadi

宝bǎo ot so‘z turkumiga kirib

Xazina degan ma‘noni anglatadi.

Bundan bilishimiz mumkinki, ikki bir birga ma‘nosi yaqin so‘zlardan yangi bir so‘z yasalyapti.

铭刻míng kè — “O‘yib yozilgan”

铭 míng ot so‘z turkumi bo‘lib epigraf; yozuv degan ma’nolarni anglatadi.¹

刻 kè fel so‘z turkumiga kirib O‘yib yozmoq, O‘yib chizmoq degan ma’nolarni anglatadi.

Zamonaviy Xitoy arxeologiyasi xalqaro konsepsiyalarni, masalan, arxeogenetika yoki arxeobotanika kabi ilmiy sohalarni faol ravishda o‘zlashtirmoqda, bu esa yangi terminlarning paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Masalan, “基因考古学” (jīyīn kāogǔxué) — “arxeogenetika” termini Xitoy ilmiy muhitida arxeologik tadqiqotlarda qo‘llaniladigan yangi metodlarni ifodalash uchun moslashtirilgan. Lingvistlar, bu terminlarning qanday moslashtirilishini, qanday o‘zlashtirish shakllari ishlatilishini va bu terminlarning Xitoy tili va ilmiy amaliyotiga qanday moslashishini tahlil qiladilar.²

Xitoy tilidagi arxeologik terminologiyani lingvistik nuqtai nazardan o‘rganish ko‘p sohalarni o‘z ichiga olgan interdisipliner vazifa bo‘lib, u leksikografiya, semantika, sintaksis va madaniy jihatlarni o‘z ichiga oladi. Arxeologik terminlarning xitoy tilida lingvistik tahlili tilning ilmiy bilimni qanday aks ettirishi va madaniy va tarixiy kontekstlarning terminlar shakllanishiga qanday ta’sir qilishini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

“文化” (wénhuà) termini “madaniyat” deb tarjima qilinadi, ammo arxeologik kontekstda u nafaqat “madaniy guruh”, balki “tarixiy davrning madaniy xususiyatlari”ni anglatishi mumkin.³

Xitoy tilidagi arxeologik leksikada boshqa tillarda ham mavjud bo‘lmagan frazeologizmlar va konstruksiyalar mavjud. Masalan, Xitoy arxeologlari ko‘pincha “发掘遗址” (fājué yízhǐ) — “arxeologik yodgorlikni qazish” kabi ifodalardan foydalanadilar, bu yerda “发掘” “qazish”, “遗址” esa “yodgorlik” degan ma’nolarni bildiradi. Lingvistlar, bunday frazalar qanday shakllanishini va ular qanday madaniy va ilmiy jihatlarni aks ettirishini o‘rganishlari kerak.

Ba’zi arxeologik terminlar siniftan o‘tgan yangi tushunchalarni ifodalash uchun yangi morfologik birikmalar hosil qiladi. Masalan, “地层学” (dìcéngxué) — “stratigrafiya” so‘zi “地层” (dìcéng) — “qatlam” va “学” (xué) — “fan” so‘zlaridan tashkil topgan. Bu so‘zning yangi ilmiy sohalarda qo‘llanilishi yangi tushunchalar va tadqiqot uslublarini aks ettiradi.

Xitoy arxeologik terminologiyasida ko‘p ma’nodlilik ko‘pincha ilmiy yondashuvlar va madaniyatning tarixi bilan bog‘liq bo‘ladi. “青铜器” (qīngtóngqì) — “misotop” yoki “bronza buyumlari” so‘zi, Xitoyda qadimgi davrlarning metallurgiya madaniyatini anglatgan bo‘lsa-da, ma’lum bir davrda yoki joyda o‘zgacha ma’nolarga ega bo‘lishi mumkin. Bu so‘z faqat metallardan

¹Shao Q. Exhibiting the Modern. P. 692

² Chun-kei C. The Influence of Zhang Jian’s 1903 Trip to Japan on the Nantong Museum // Sino- Japanese Studies. 2015. Vol. 22. Article 1. P. 7.

³ ИКОМ-2010: Китайский музей. Шанхай, 2010. С. 268.

yasalgan buyumlarni emas, balki o'sha davrning jamiyatining madaniyati, san'ati va iqtisodiyotini ham ifodalash uchun ishlatilishi mumkin.¹

Xitoy tilidagi arxeologik terminologiyani lingvistik nuqtai nazardan o'rganish ko'p sohalarni o'z ichiga olgan interdisipliner vazifa bo'lib, u leksikografiya, semantika, sintaksis va madaniy jihatlarni o'z ichiga oladi. Arxeologik terminlarning xitoy tilida lingvistik tahlili tilning ilmiy bilimni qanday aks ettirishi va madaniy va tarixiy kontekstlarning terminlar shakllanishiga qanday ta'sir qilishini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.²

✓ Xitoy tilidagi arxeologik terminologiyani o'rganishda lingvistlar e'tibor berishi kerak bo'lgan asosiy jihatlar:

✓ Terminlarni yaratish va o'zgartirish jarayoni:

Xitoydagi arxeologik terminologiya asosan G'arb tillaridan, ayniqsa ingliz tilidan olingan, bu esa ko'plab kalka va moslashtirilgan terminlarning shakllanishiga olib kelgan.

Misol: Xitoy tilida "arxeologiya" termini ("考古学", kǎogǔxué) kalka bo'lib, unda "考古" "davnilikni o'rganish", "学" esa "fan" degan ma'noni anglatadi. Bu, Xitoy tili xalqaro konsepsiyalarni o'zining leksik tuzilishini saqlab qolgan holda qanday moslashtirishi misolidir.

Muhim jihat shundaki, xitoylik lingvistlar va arxeologlar o'ziga xos arxeologik tushunchalarni tasvirlash uchun yangi terminlarni qanday ishlab chiqishlari yoki mavjud terminlarni qanday moslashtirishlarini ko'rib chiqish lozim.

✓ Leksika va morfologiyaning xususiyatlari:

Xitoy tili boshqa hindyevropalik tillardan farqli o'laroq, analitik tildir va morfologik moslashuvchanlikka ega emas, bu rus yoki ingliz tillariga xos. Shu sababli, Xitoy terminlari ko'pincha har biri o'z ma'nosiga ega bo'lgan iyerogliflardan iborat bo'ladi.

Lingvistlar, bunday kombinatsiyalar qanday qilib noyob konsepsiyalarni yaratishi va Xitoyning arxeologik fanini va madaniy an'alarini qanday aks ettirishi haqida o'ylashlari kerak.

Xitoy arxeologik terminologiyasining tarjimasi ko'pincha Xitoyning falsafiy qarashlari bilan chambarchas bog'liq. Xitoyning daoist (daosizm), konfutsiylik va buddaviy falsafalari arxeologik yodgorliklarni va tarixiy obyektlarni talqin qilishda o'z aksini topadi. Bunday falsafiy qarashlar ba'zi arxeologik terminlarning noan'anaviy va boy ma'nolariga olib keladi, bu esa ularni boshqa tillarga tarjima qilishda murakkabliklar yaratadi.

Xitoy tilidagi ba'zi arxeologik terminlar o'zlarining ma'nolarini boshqa tillarga to'liq o'zgartirish yoki ko'chirish imkoniyatiga ega emas. Masalan, xitoy madaniyatiga xos bo'lgan ba'zi arxeologik obyektlar yoki tushunchalar boshqa madaniyatlarda mavjud emas. Xitoyning uzoq tarixiy davrlari va chuqur ildizlarga

¹ Белозерова В.Г. История музеев и реставрационного дела в КНР (до «культурной революции») // Художественное наследие: хранение, исследование, реставрация. М., 1980. Т. 6 (36).С. 160.

² <https://www.tg-m.ru/articles/3-2017-56/nesmetnye>

ega madaniyati ba'zi noyob tushunchalarni yaratgan. “三国遗址” (Sānguó yízhǐ) — “Uch Qirolliklar davri yodgorliklari” Xitoy tarixining o'ziga xos bir davri hisoblanadi, va bu davrning arxeologik yodgorliklari faqat Xitoyga xos. Tarjimada bu davrning ahamiyatini o'z ichiga olgan atama yaratish qiyin bo'lishi mumkin, chunki boshqa tillarda yoki madaniyatlarda “Uch Qirolliklar” kabi aniq tarixiy davrni anglatadigan termin mavjud emas.

Tarjimada terminning Xitoy madaniyati va falsafasiga oid chuqur ma'nosi ko'pincha yo'qoladi, chunki boshqa madaniyatlarda bunday ruhiy ahamiyatga ega bo'lgan qabrlar ko'proq fizika, texnologik nuqtai nazardan o'rganiladi.

Xulosa. Xitoy tilidagi arxeologik terminologiyaning lingvistik jihatlarini o'rganish xalqaro arxeologik tushunchalarning Xitoy kontekstida qanday o'zgarishi, moslashuvi va semantik transformatsiyalarga uchrashi haqida muhim jihatlarini ochib beradi. Bu xususiyatlar lingvistlardan interdissiplinar yondashuvni talab qiladi, bunda leksikografiya, semantika va Xitoy madaniyati va falsafasining o'ziga xos jihatlari inobatga olinadi. Arxeologik terminologiyani tahlil qilish Xitoy tilidagi ilmiy va madaniy an'analarni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Xitoy tilidagi arxeologik terminologiyada ko'p ma'nolilik semantik jihatdan juda katta rol o'ynaydi. Bu tilning iyeroglif tuzilishi, madaniy va falsafiy an'analari, shuningdek, tarixiy kontekstlar arxeologik atamalarining ma'nosini o'zgartirishi yoki kengaytirishi mumkin. Lingvistlar va tarjimonlar, Xitoy tilining bunday semantik boyligini to'g'ri talqin qilishda ehtiyotkorlikni va chuqur tahlilni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shao Q. Exhibiting the Modern. P. 692.
2. Chun-kei C. The Influence of Zhang Jian's 1903 Trip to Japan on the Nantong Museum // Sino- Japanese Studies. 2015. Vol. 22. Article 1. P. 7.
3. ИКОМ-2010: Китайский музей. Шанхай, 2010. С. 268.
4. Белозерова В.Г. История музеев и реставрационного дела в КНР (до «культурной революции») // Художественное наследие: хранение, исследование, реставрация. М., 1980. Т. 6 (36). С. 160.
5. <https://www.tg-m.ru/articles/3-2017-56/nesmetnye>

XITOIY TILSHUNOSLARINING IBORALAR BO'YICHA BILDIRGAN QARASHLARI

Aziza SODIROVA
TDSHU, Magistratura lingvistika 1-kurs
Ilmiy rahbar: F.f.n., prof. A.Karimov

Annotatsiya: Mazkur maqolada xitoy tilidagi iboralar, ularning kelib chiqish tarixi va manbalari haqida ma'lumot berilib, undan tashqari bir qancha xitoy tilshunoslarining iboralarga bergan ta'riflari, ularning iboralar bo'yicha olib borgan

tadqiqotlari haqida fikr yuritiladi. Xitoy tili uzoq yillik tarixga ega eng qadimiy tillardan biri bo'lib, bu uning lug'at boyligida iboralar ham talaygina ekanligidan dalolat beradi. Hammamizga ma'lumki, xitoy xalqidek iboralardan ko'p foydalanuvchi xalq bo'lmasa kerak. Bu ham o'z navbatida nutqning yorqin va ta'sirli bo'lishiga yordam beradi. Xitoy tilidagi iboralar tizimi o'ziga xosligi, qadimiyligi bilan boshqa tillardan ajralib turadi. Ushbu maqolada iboralarning avvalo nima ekanligi chuqur tahlil qilinadi va bu o'z navbatida xitoy tilini o'rganuvchi yoshlar va tilshunoslar uchun foydali manba bo'lib xizmat qila oladi.

Kalit so'zlar: ibora, xitoy tilining o'ziga xosligi, tilshunoslar, ta'rif, manba.

Frazeologizmlar, asosan millatning urf-odatlarini, an'analarini o'zida aks ettiradi. Frazeologik birliklar mavjud bo'lmagan birorta til ham yo'q. Frazeologik birliklar ma'lum bir tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy til boyligini aks ettiradi va ularning dunyoqarashining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi. Har bir tildagi frazeologizmlarni o'rganish muhim hamda qiziqarli hisoblanadi.

Frazeologiya-tilshunoslikning shunday bir bo'limiki, boshqa bo'limlardan nutqqa tayyor holda kirib kelishi, leksik va semantik jihatdan o'zaro mos kelmasligi, ma'no jihatdan turg'unligi bilan farq qiladi. Uning asosiy muhim muammosi frazeologizmlarni nutqda hosil qilinadigan so'z birikmalaridan farqlab, ajratib olish va shunga qarab frazeologizmlarni aniqlashdir.

Frazeologiya tilshunoslikning murakkab sohalaridan biri hisoblanib, u tilshunoslikning bir qator bo'limlari bilan, jumladan, leksikologiya, stilistika, semantika, etimologiya, morfologiya, grammatika bilan bevosita bog'liqdir.¹

Ko'pgina tadqiqotchilar frazeologizmni ikki xil: tor va keng ma'noda tushunishadilar. Keng ma'noda: maqol, matal va ko'pgina muloqot shakllarini o'z ichiga oladi. Tor ma'noda esa faqat iboralardan iborat hisoblanadi, lekin keng ma'noda tushunish hali ham muammoli, tugallanmagan vaziyat hisoblanadi. Shularga ko'ra ko'pgina hollarda xitoy tilshunosligida "frazeologizm" ma'nosini bildirish uchun "熟语" atamasi qo'llaniladi. "熟语" o'z ichiga "成语" "惯用语", "歇后语" va "谚语" larni oladi. Tilshunoslikda ko'p olimlar FB ma'nosida asosan chengyularni tushunishadi.

Bunga sabab esa: Birinchidan, boshqa FB'larga qaraganda chengyularning son jihatdan ko'pligi; Ikkinchidan, kundalik hayotda keng iste'molda bo'lishi; Uchinchidan chengyu hozirgi zamon xitoy tili leksik-grammatikasini va uning tarixini o'rganishda vosita ekanligidir.

Iboralarga shu vaqtga qadar turli olimlar turlicha ta'rif berib kelishgan. Shuning uchun iboralarning o'ndan ortiq ta'riflari bor. Umuman olganda, ba'zi olimlar iboralarga, asosan, lug'aviy jihatidan kelib chiqib, ta'rif berishadi, masalan, "Iboralar tayyor so'zlar" kabi, lekin boshqa ko'pchilik olimlar bir nechta

¹O'zbek tilida frazeologiya masalalarining tadqiqiga doir https://www.google.com/search?q=O%E2%80%9898zbek+tilida+frazeologiya+masalalarining+tadqiqiga+doir&oq=O%E2%80%9898zbek+tilida+frazeologiya+masalalarining+tadqiqiga+doir&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYOTIHCAEQIRigATIHCAIQIRigATIHCAEQIRigAdIBBzcwOWowajeoAgiwAgHxBW45B_ePHIA18QVuOQf3jx5QNNQ&sourceid=chrome&ie=UTF-8

standartlardan foydalanadi. Qabul qilingan standartlarga quyidagilar kiradi: tuzilish jihatdan turg'unlik, ma'noviy jihatdan bir butunlik, kitobiy tilga xoslik, to'rt iyeroglifdan iboratlik va boshqalar. Quyida ko'proq uchraydigan ta'riflar:

1. Iboralar — odamlar uzoq vaqtdan beri ishlatib kelgan, ixcham turg'un birikmalar yoki qisqa jumlar. Xitoy tilidagi iboralarning asosiy qismi to'rtta iyeroglifdan iborat va odatda kelib chiqish hikoyasi bor. Ayrim iboralarni so'zma-so'z tushunish qiyin emas, masalan, 小题大做 "Pashshadan fil yasash", 后来居上 "Keyin kelganlar avvalgilardan o'zib ketishi" va hokazo. Ba'zi iboralarning ma'nosini tushunish uchun esa ularning kelib chiqish tarixini yoki unga tegishli iqtiboslarni bilish talab qilinadi, masalan, 朝三暮四, 杯弓蛇影 va boshqalar.¹

2. Iboralar odamlar uzoq vaqt davomida ishlatib kelayotgan, to'liq ma'noli, barqaror tuzilmaga ega, ixcham shaklli va umumiy qo'llanishi bilan qoliplashgan qisqa jumladir.²

3. Iboralar odatda to'rt iyeroglifli, o'zining ma'lum bir kelib chiqish manbasiga ega, to'liq ma'noli so'z birikmalaridir.

4. Iboralar — odamlar uzoq vaqt davomida ishlatib kelayotgan, barqaror tuzilishga, ixcham shaklga, to'liq ma'noga ega bo'lgan qoliplashgan so'z birikmalaridir. Iboralar xitoy lug'atining muhim qismi bo'lib, asosan yozma tilda qo'llaniladi.

Yuqoridagi ta'riflar deyarli o'xshash bo'lib, eng ko'p ishlatiladigan me'yorlar hisoblanadi. Turli me'yorlar o'zaro bir-xil emasligi, undan tashqari ba'zi iboralarda qo'llanilgan so'zlar noaniq bo'lganligi sababli, ba'zan tushunishda ba'zi farqlar mavjud bo'lishi tabiiy holatdir. Bunday vaziyatlarda muayyan birlikning aynan ibora ekanligini aniqlashda subyektiv yondashish zarur.

周楷恒Zhou Kayheng — xitoylik mashhur tilshunos va madaniyat tadqiqotchisi bo'lib, uning iboralarni tadqiq qilishdagi ilmiy ishlari ushbu soha uchun muhim manbalardan hisoblanadi. Uning tadqiqot natijalari boy va xilmaxil bo'lib, iboralarning kelib chiqishi, ma'nosi va qo'llanilishini o'z ichiga oladi. Quyida iboralarni beshta asosiy jihatdan, ya'ni iboralarning ta'rifi va xususiyatlaridan, iboralarning kelib chiqishi va evolyutsiyasidan, iboralarning ma'nosi va ishlatilishidan, iboralarning hikoyalardan, shuningdek, iboralarning qo'llanilishi va asrlar osha meros sifatida saqlanishi tomonidan so'z yuritamiz.

Iboralar xitoy tilida o'ziga xos ifodalash usuli bo'lib, o'ziga xos madaniy konnotatsiyalar va til uslublariga ega. 周楷恒Zhou Kayheng o'z tadqiqotida iboralarning shakllanishi, rivojlanishi va qo'llanilishini chuqur tahlil qildi, bu bizning iboralarni tushunish va qo'llashimizda muhim yo'naltiruvchi ahamiyatga ega.

1. Iboralarning ta'rifi va xususiyatlari:

1.1 Iboraning ta'rifi: ibora xitoy tilida ikki yoki undan ortiq belgilardan tuzilgan, o'ziga xos ma'no va qo'llanishga ega bo'lgan turg'un birikmadir.

¹ 《现代汉语词典》，北京：商务印书馆，2012年，第166页

² 《新编现代汉语》，上海：复旦大学出版社，2006年，第255页

1.2 Iboralarga xos xususiyatlar: iboralar ixcham, o‘ziga jalb qiluvchi bo‘lib, ular atigi bir necha iyerogliflar bilan boy ma’nolarni ifodalab, odamlarga ilhom baxsh etadi va tafakkur qilishga undaydi.

2. Iboralarning kelib chiqishi va rivojlanishi:

2.1 Iboralarning manbalari: iboralarning manbalari xilma-xildir, jumladan, tarixiy voqealar, adabiy asarlar va folklor.

2.2 Iboralarning rivojlanishi: uzoq muddatli qo‘llanish jarayonida iboralar til muhitidagi o‘zgarishlar tufayli rivojlanadi, ayrim iboralarning ma’nolari ham tildagi o‘zgarishlar bilan birga o‘zgaradi.

3. Iboralarning ma’nosi va qo‘llanilishi:

3.1 Iboralarning ma’nosi: iboralar tarkibidagi ma’nolar boy va rang-barang bo‘lib, aniq obrazli ma’nolar ham, mavhum metaforik ma’nolar ham kiradi.

3.2 Iboralardan foydalanish: iboralar kundalik hayotda keng qo‘llaniladi va ritorika, his-tuyg‘ularni ifodalash, narsalarni tasvirlash va shu kabi ko‘plab jihatlarida qo‘llanilishi mumkin.

4. Iboralar ortidagi hikoyalar va iqtiboslar:

4.1 Iboralar ortidagi hikoyalar: ko‘pgina iboralar ortida hikoyalar mavjud bo‘lib, bu hikoyalar odatda tarix, madaniyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi va iboralarga yanada boy ma’no-mazmun beradi.

4.2 Iboralar ortidagi iqtiboslar: iboralar kelib chiqqan adabiy asarlarga, tarixiy voqealarga va hokazolarga ishora qiladi. Bu iqtiboslarni yaxshi tushunish iboralarni ham yanada yaxshiroq tushunishga va qo‘llashga yordam beradi.

5. Iboralarning qo‘llanilishi va avloddan-avlodga o‘tishi:

5.1 Iboralarning qo‘llanilishi: iboralar adabiyotda, og‘zaki nutqda, yozma adabiy tilda va hokazolarda keng qo‘llaniladi, ular til ifodasini boyitadi va asarlarning adabiy nafisligi va jozibasini oshiradi.

5.2 Iboralarning avloddan-avlodga o‘tishi: an’anaviy xitoy madaniyatining muhim qismi sifatida iboralarning avloddan-avlodga o‘tishini targ‘ib qilish kerakki, shunda ko‘proq odamlar iboralarni tushunishlari va ulardan foydalanishlari mumkin.

Xitoy madaniyatining xazinasi sifatida iboralar nafaqat xitoy tilining ifodasini boyitibgina qolmay, balki xitoy xalqining donoligi va madaniy merosini ham aks ettiradi.

温端政Wen Duanzheng — xitoylik taniqli ilmiy tadqiqotchi, tarixchi va yozuvchi bo‘lib, u asosan xitoy tilshunosligi, madaniyati va tarixiga oid tadqiqotlari bilan tanilgan. U o‘z ilmiy faoliyatida xitoyning an’anaviy va zamonaviy til tizimlarini chuqur o‘rganish va tahlil qilishga katta e’tibor qaratgan. Ilmiy tadqiqotlari xitoy tilshunosligi va grammatika sohasida xitoy tili va uning dialektlarini tushunishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Undan tashqari xitoy qisqa jumlar, maqol va matallar tilidagi “歇后语”, “谚语” borasida ham tadqiqot ishlari olib borgan. Wen Duanzheng ularni tarixiy, madaniy va tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilgan va ularning xitoy adabiyotidagi ahamiyatini tushuntirgan. Uning ilmiy ishlari xitoy madaniyati, falsafasi va adabiyotining tarixini chuqur o‘rganishga qaratilgan. Xitoy falsafiy qarashlarini

til orqali tahlil qilish, uning madaniyatidagi chuqur qatlamlarni ochishga yordam berdi. Wen Duanzhengning ilmiy ishlari Xitoy tilshunosligi va madaniyati, shuningdek, uning tarixiy rivojini tushunishda katta ahamiyatga ega. U o'zining tadqiqotlari orqali xitoy tilini va adabiyotini yangi zamonamizda chuqur o'rganishga yordam berib, Xitoy tilshunosligining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

Olimning qarashlariga ko'ra, iboralarni tushunish keng ma'nodan tor ma'noga qadar jarayondan o'tdi. Iboralarni tushunish noaniqlikdan bosqichma-bosqich ravshanlikka, qoidalarga rioya qilishdan, uzluksiz yangilanishgacha bo'lgan jarayonni bosib o'tganligini ham aytish mumkin.

刘叔新 Liu Shuxin iboralarning muhim xususiyatlarini – iboralar uchun yana ham ko'proq xos bo'lgan xususiyatlarni izlashdan boshladi. U yuqorida aytib o'tilgan “ To'rt iyeroglifdan iborat bo'lish, qadimgi asarlar, hikoyalar, afsonalardan kelib chiqqan bo'lish” kabi me'yorlarni iboralarni aniqlash uchun mezon sifatida foydalanish mumkin emas, deb hisobladi. “Agar odamlarning iboralarga munosabatini tekshirib ko'rsangiz, ya'ni ayrim turg'un iboralarning ko'pchilik tomonidan tan olinishi yoki ibora sifatida qaralishi sabablarini izlasangiz, iboralarning o'ziga xosligi ma'no jihatida – ma'no ikkilikligida ekanligini aniqlash qiyin bo'lmaydi. Agar turg'un ibora to'g'ridan-to'g'ri (yuzaki) ma'noga ega bo'lsa, shu bilan birga, u yashirin ma'noga ega bo'lsa, hamda mana shu yashirin ma'no uning asl mohiyatini ochib beradigan bo'lsa, mana shu ibora bo'ladi.

Ushbu nazariyaga asosan quyidagilar ibora hisoblanadi: 戴高帽、跑龙套、鹤立鸡群、刻舟求剑、快刀斩乱麻、杀鸡给猴看、牛头不对马嘴、不到黄河不死心、吃着碗里的看着锅里的。

Yuqorida aytib o'tilgan ikki qatlamlilik mezoniga to'g'ri kelmaganligi uchun quyidagilar ibora hisoblanmaydi: 声色俱厉、身体力行、风和日丽、微不足道、不胜枚举、后生可畏、党同伐异、大逆不道。

Ushbu tilshunosning fikrlariga ko'ra “ikki qatlamli ma'no” (双层性) ga ega bo'lgan birikmalargina ibora deb ataladi. Bu iboralar haqidagi mutlaqo yangi ta'rif va iboralarning yagona standart ko'rinishi. Iboralarni aniqlash nuqtai nazaridan qaralsa, ba'zi turg'un birikmalarning qo'sh ma'noga ega ekanligini aniqlash ham oson ish emas, lekin ushbu yagona standartdan foydalanish orqali aniq ikki qatlam ma'noga ega bo'lgan ko'plab turg'un birikmalarni aniqlash va ularni ibora sifatida izohlash qulayroqdir. Bu me'yor bilan belgilangan iboralar va bu me'yorga mos bo'lmaganligi uchungina iboralar qatoridan chiqarib yuborilgan turg'un iboralar odamlarning, hatto olimlarning iborani tan olish uchun til tuyg'ulariga mos keladimi, degan savol tug'iladi. Ba'zi olimlar ta'kidlaganidek: “Liu Shuxin tomonidan ta'riflangan iboralar faqat ma'no ikkiligiga e'tibor qaratish orqali aniqlanadigan iboralar bo'lib, bularni iboralarning bir turi sifatida ko'rishimiz mumkin. Liu shuxinning nazariyasiga binoan, biz doimo ibora sifatida ko'radigan quyidagi birliklarimiz esa 从容不迫、一如既往、等量齐观、不露声色、不胜枚举、胆小如鼠、从善如流、

弥天大谎、蠢蠢欲动 “ikki qatlamli ma’no” deb atalmish xususiyatga ega emasligi sababli iboralar doirasidan chiqariladi.

周荐Zhou jian akademik doiradagi ko‘plab olimlar iboralar yozma til xususiyatiga ega, deb hisoblashlari asosida iboralarining klassik ekanligini taklif qildi. “Klassiklik” deganda ma’lum bir ibora birligining nufuzli asardan kelib chiqishini bildiradi. Ibora kelib chiqqan asarning o‘zi ham o‘ziga xos vakolatga ega bo‘lgani uchun, shunga ko‘ra, “Klassiklik iboralarining muhim xususiyati” va “Iboralardan tashqari boshqa turdagi maqol, matal kabi birikmalar klassik bo‘lmaydi” deb hisoblagan. Iboralar mumtoz bo‘lgani uchun aytish mumkinki, iboralarining o‘zida zamon yoki mintaqaga xos xususiyat yo‘q yoki zamon va mintaqa iboralar kabi turg‘un birikmalarining muhim belgilari emas. U, shuningdek, iboralarining klassikligi va iboralarining aniqlanishini yanada tushuntirdi: “Iboralar asosan 十三经、官修和私撰的正史、子书和集书 kabi nufuzli asarlardan olingan, shuning uchun ular klassikdir; turg‘un birikmalarining boshqa turlari, masalan, 谚语、歇后语、惯用语 hikmatlar, maqollar kamdan-kam hollarda aniq muallifga ega mashhur asarlardan olinadi, asosan esa og‘zaki nutq jarayonida tasodifiy kelib chiqadi. Shuning uchun ular klassik hisoblanmaydi. Iboralarining klassikligi ularning ma’nosi va tuzilishida namoyon bo‘ladi. Ikkala jihatdan ham iboralar “ibratli hikmat”- o‘ziga xos boylikdir. Turg‘un birikmaning ibora ekanligini aniqlash uchun uning ibora xususiyatlariga ega yoki yo‘qligini aniqlashimiz kerak. Bizningcha, iboraning ikkita xususiyati bor: biri tuzilish jihatidan, ya’ni to‘rt belgi formulasi; ikkinchisi mazmun, ya’ni u sodda va ixcham morfema komponentlarini o‘z ichiga oladi... Aniqrug‘i, shakl bo‘yicha me’yori faqat nisbiy me’yori, mazmun jihatidan esa mutlaq me’yordir. Agar ma’lum birikma faqat to‘rt belgidan iborat bo‘lsa, lekin uning tarkibida aniq va sodda morfem komponentlari bo‘lmasa va ma’no jihatidan to‘g‘ri kelmasa unda u shunchaki hikmatli so‘z yoki matal bo‘lishi mumkin. Aksincha, to‘rtta iyeroglifdan tashkil topmasa-da, ma’nosida soda, ixcham bo‘lib, ma’lum bir asarga tayansa, uni ibora sifatida qabul qilish mumkin. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, ushbu fikrlarga ko‘ra iboralarni saralab olishning me’yori uning qadimiy asarlar bilan bog‘liqligi va ma’nosi hisoblanadi. Ushbu me’yorga mos emasligi uchun quyidagilarni ibora sifatida qabul qilishmaydi: 一口咬定、一门心思、一五一十、一头雾水、一年半载、一声不响

Iboralarga bunday qarash, albatta, iboralarni saralab olish muammosini hal qilishga urinishdir. Shuningdek, u iboralarni maqol, matal va boshqa keng tarqalgan so‘zlardan ma’lum darajada samarali ajrata oladi. Biroq, bu qarash ham odamlarning ibora bilishidagi til tuyg‘usiga to‘g‘ri kelmaydi va iboralarining xilma-xilligini yo‘q qilishda gumon qilinadi.¹

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, iboralarining ta’rifi bo‘yicha ko‘plab bahs-munozaralar mavjud bo‘lsa-da, iboralarga berilgan har bir ta’rif o‘zining oqilona tomoniga ega. Ularning barchasi iboralarining bir yoki bir nechta o‘ziga xos muhim xususiyatlarini hamda iboralarga xos bo‘lmagan jihatlarini aytib

¹ 《刘中富：成语的界定与成语的层次性》，山东：山东师范大学学报，2016年

o'tishgan. Ularning aksariyati tipik iboralar haqida berilgan umumiy ta'rif deya ko'rsatishimiz mumkin. Undan tashqari, albatta, tan olishimiz kerakki, turli ta'riflar haqiqatdan uzoq-yaqinligiga ko'ra, tadqiqot ko'lamiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Iboralarni tushunishdagi farqlar kelib chiqishining asosiy sabablari nafaqat tadqiqotchilarning ushbu masalaga qaysi jihatdan yondashishi, tadqiqot mavzusi va maqsadi bilan bog'liq, balki iboralarining o'zi ham turli guruhlariga bo'linishi, ko'p qatlamli ma'nolarga ega bo'lgan, tarixan shakllangan turg'un birikma ekanligi bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. 《现代汉语词典》，北京：商务印书馆，2012年。
2. 《新编现代汉语》，上海：复旦大学出版社，2006年。
3. 《刘中富：成语的界定与成语的层次性》，山东：山东师范大学学报，2016年
4. 何平《汉语成语词典 双色版》，电子科技大学出版社，2004年。
5. 汪耀楠、严学军《小学生成语词典》，外语教学与研究出版社，2014年。
6. 于明善《彩图版小学生成语词典》，华语教学出版社，2011年。
7. 周一民《现代汉语第3版》，北京师范大学出版社2012年。
8. 成语 — 维基百科，自由的百科全书
9. 中华成语大全，看完让你出口成章_手机新浪网
10. 大БКРС
11. https://www.google.com/search?q=O%E2%80%98%98zbek+tilida+frazelogiya+masalalarining+tadqiqiga+doir&oq=O%E2%80%98%98zbek+tilida+frazelogiya+masalalarining+tadqiqiga+doir&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYOTIHCAEQIRigATIHCAIQIRigATIHCAMQIRigAdIBBzcwOWowajeoAgiwAgHxBW45B_ePhlA18QVuOQf3jx5QNNQ&sourceid=chrome&ie=UTF-8

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ РАЗЛИЧИЯ СЛОВ ОТРИЦАНИЙ «别» И «不要» В КОНТЕКСТЕ УПОТРЕБЛЕНИЯ

*Мадинабону МУХАММАДЖОНОВА
Лингвистика (китайский язык) магистранка 1 курс,
Научный руководитель: к.ф.н., профессор А. Каримов*

Аннотация: Отрицание играет важную роль в китайском языке, выражая запрет, предостережение, отказ или нежелательность совершения действия. Среди многочисленных средств отрицания особое место занимают слова «别» (bié) и «不要» (bùyào), которые используются в повелительных конструкциях. Несмотря на схожесть значений, эти слова не

являются полностью взаимозаменяемыми и различаются по степени категоричности, стилистической окраске и прагматической функции.

В данной статье рассматриваются грамматические и семантические особенности слов «别» и «不要», их функции в китайском языке, а также различия в употреблении в разговорной и официальной речи. Анализируется, как эти слова выражают запрет и предостережение в различных контекстах, и какие нюансы необходимо учитывать при переводе на русский язык. Особое внимание уделяется коммуникативным аспектам употребления «别» и «不要», а также их роли в выражении вежливости, формальности и категоричности в зависимости от ситуации общения. Результаты исследования могут быть полезны для изучающих китайский язык, преподавателей, переводчиков и лингвистов, занимающихся китайско-русским сопоставительным анализом.

Ключевые слова: китайский язык, слова отрицания, 别, 不要, функции, различия, контекст употребления, формальность, прагматика, перевод.

Отрицание в языке является одной из базовых категорий, с помощью которой выражаются запрет, отказ, предостережение, отсутствие действия или состояния¹. В китайском языке система отрицания сложнее, чем в русском, поскольку включает в себя множество отрицательных слов, различающихся по функции, семантике и сфере употребления.² Одними из наиболее употребительных отрицательных слов в китайском языке являются «别» (bié) и «不要» (bùyào), которые используются преимущественно в императивных конструкциях.

Несмотря на внешнюю схожесть, «别» и «不要» не являются полностью взаимозаменяемыми. Их употребление зависит от ряда факторов: стилистического контекста, степени категоричности запрета, коммуникативной ситуации и особенностей синтаксического окружения. В разговорной речи носители китайского языка чаще предпочитают «别», поскольку оно звучит более естественно и непринужденно, тогда как «不要» характерно для официальных, письменных и более строгих указаний. Эти различия создают определенные сложности для изучающих китайский язык. Особенно для русскоязычных студентов, которые не всегда интуитивно чувствуют разницу между этими двумя словами.

Актуальность данной статьи как раз и обусловлена выявлением различий между «别» и «不要», которые вызывают затруднения у изучающих китайский язык. Выявление этих различий будет представлять интерес как для переводчиков, так и для лингвистов, занимающихся сопоставительными исследованиями. В данной работе будет проведен

¹ Лю Шаоцин. Грамматика китайского языка. — М.: Гиппо, 2001. — 392 с.

² Гак В. Г. Введение в сопоставительное языкознание. — М.: Изд-во МГУ, 2000. — 336 с.

детальный анализ функций и различий этих слов, а также рассмотрены примеры их употребления в различных контекстах.

1. Функции «别» и «不要»

В китайском языке «别» (bié) и «不要» (bùyào) выполняют несколько функций, связанных с выражением запрета, предостережения, совета и отказа от действия¹. Несмотря на их схожее значение, в разных контекстах они могут приобретать различные оттенки смысла и иметь различную стилистическую окраску. Рассмотрим основные функции этих слов более подробно.

1.1. Функция запрета (禁止, jìnzhǐ)

Запрет является основной функцией как для «别», так и для «不要». Оба слова могут использоваться в повелительных предложениях, чтобы предостеречь собеседника от совершения какого-либо действия.² Однако между ними есть важные различия. «别» чаще встречается в разговорной речи, звучит более естественно и непринужденно. «不要» передает более строгий, категоричный запрет и чаще употребляется в официальных или письменных контекстах. Например: 1. 别动! (Bié dòng!) – Не двигайся! 2. 不要动! (Bùyào dòng!) – Не двигайтесь! / Запрещено двигаться! В первом примере запрет звучит более мягко и употребляется в неформальной ситуации, например, когда один человек просит другого не шевелиться во время фотосъемки. Второй пример более категоричен и может использоваться, например, полицейским при задержании преступника.

3. 别出门! (Bié chūmén!) – Не выходи из дома! 4. 不要出门! (Bùyào chūmén!) – Не выходите из дома! Здесь разница схожа: «别» обычно используется в повседневной беседе (например, мать говорит ребенку), а «不要» может быть частью официального объявления, например, в предупреждении о небезопасных погодных условиях.

1.2. Функция предостережения (警告, jǐnggào)

«别» и «不要» могут использоваться для предупреждения о возможных последствиях действия. В этом случае они не столько запрещают, сколько настоятельно не рекомендуют что-либо делать.³ Например: 5. 别喝太多酒! (Bié hē tài duō jiǔ!) – Не пей слишком много алкоголя! 6. 不要吃太多甜食! (Bùyào chī tài duō tiánshí!) – Не ешьте слишком много сладкого! 7. 别生气! (Bié shēngqì!) – Не злись! 8. 不要担心! (Bùyào dānxīn!) – Не волнуйтесь!

1.3. Функция выражения нежелательности действия (不愿, bù yuàn)

¹ Лю Шаоцин. Грамматика китайского языка. — М.: Гиппо, 2001. — 392 с.

² Малявина Е. В. Синтаксис современного китайского языка. — М.: Восток-Запад, 2010. — 224 с.

³ Малявина Е. В. Синтаксис современного китайского языка. — М.: Восток-Запад, 2010. — 224 с.

В некоторых случаях «不要» используется для выражения нежелательности какого-либо действия, в то время как «别» в таких контекстах не употребляется. Например: 9. 孩子, 不要玩手机太久。(Háizi, bù yào wán shǒujī tài jiǔ.) – Ребенок, не играй в телефон слишком долго. 10. 不要随便相信陌生人。(Bùyào suíbiàn xiāngxìn mòshēng rén.) – Не доверяйте незнакомцам без причины. Здесь «不要» выражает общий совет, предостерегая от определенного поведения. В отличие от запрета, эти фразы не имеют строгой директивности, а скорее передают рекомендации.

1.4. Функция отказа от действия (拒绝, jùjué)

Когда говорящий хочет выразить отказ от совершения действия или отговорить собеседника, чаще используется «不要». Например: 11. 我不想去! (Wǒ bù yào qù!) – Я не хочу идти! 12. 不要给我买礼物。(Bùyào gěi wǒ mǎi lǐwù.) – Не нужно покупать мне подарок. В этих примерах «不要» передает субъективное нежелание или просьбу не делать что-то. «别» в таких случаях использовать нельзя.

1.5. Употребление в официальных и письменных источниках

В объявлениях, документах и других официальных текстах чаще используется «不要», поскольку оно передает более строгую форму запрета. Например: 13. 请不要随地吐痰。(Qǐng bù yào suídì tǔtán.) – Пожалуйста, не плюйте на улице. 14. 考试期间不要交头接耳。(Kǎoshì qíjiān bù yào jiāotóu jiē'ěr.) – Во время экзамена не разговаривайте друг с другом.

2. Различия между «别» и «不要»

Несмотря на схожесть значений, «别» (bié) и «不要» (bùyào) имеют ряд важных различий, которые проявляются на уровне стилистики, степени категоричности, синтаксического окружения и прагматической функции. Эти различия особенно важны, для изучающих китайский язык, так как неправильное использование может привести к изменению смысла высказывания или сделать фразу неестественной.

2.1. Стилистические различия

Одним из ключевых различий между «别» и «不要» является их стилистическая окраска. «别» используется преимущественно в разговорной речи. Оно часто встречается в неформальных беседах между друзьями, членами семьи и знакомыми. «不要» является более строгим и формальным. Оно чаще встречается в официальных текстах, предупреждениях, инструкциях и деловом общении. Например: 1. 别说话! (Bié shuōhuà!) – Не говори! (разговорный стиль) 2. 不要说话! (Bùyào shuōhuà!) – Не разговаривайте! (более строгий и официальный тон). 3. 别开玩笑。 (Bié kāiwánxiào le.) – Перестань шутить. (разговорный тон, мягкое замечание) 4. 不要拿这件事开玩笑。(Bùyào ná zhè jiàn shì kāiwánxiào.) – Не шутите на эту тему. (более серьезное предостережение)

2.2. Различия в степени категоричности

Хотя оба слова могут выражать запрет, «不要» обычно передает более категоричный, строгий запрет, тогда как «别» звучит мягче и менее директивно. Например: 5. 别碰这个! (Bié pèng zhège!) – Не трогай это! (разговорный запрет, обращенный к знакомому) 6. 不要碰这个! (Bùyào pèng zhège!) – Не прикасайтесь к этому! (строгий запрет, например, на табличке в музее) 7. 别抽烟。 (Bié chōuyān.) – Не кури. (дружеская просьба или совет) 8. 不要抽烟! (Bùyào chōuyān!) – Курить запрещено! (категорический запрет, например, в общественном месте)

2.3. Различия в синтаксическом окружении

«别» и «不要» отличаются по правилам сочетаемости с другими элементами предложения. «别» обычно стоит непосредственно перед глаголом. Оно редко соединяется с объектами или дополнительными элементами. «不要» может вводить более сложные конструкции. Оно допускает дополнения и обстоятельственные обороты. Например: 9. 别哭! (Bié kū!) – Не плачь! (простая конструкция) 10. 不要在别人面前哭。 (Bùyào zài biérén miànqián kū.) – Не плачь перед другими людьми. (более сложное высказывание) 11. 别担心。 (Bié dānxīn.) – Не переживай. 12. 不要为这件小事担心。 (Bùyào wèi zhè jiàn xiǎoshì dānxīn.) – Не переживай из-за этой мелочи. Из примеров видно, что «不要» допускает более сложные конструкции с обстоятельственными дополнениями, тогда как «别» употребляется в более коротких, лаконичных выражениях.

2.4. Различия в употреблении в отрицательных повелительных конструкциях

«别» чаще встречается в непосредственных приказах и командах, в то время как «不要» может выражать не только приказ, но и рекомендацию или предостережение. Например: 13. 别吵! (Bié chǎo!) – Не шуми! (быстрый запрет в моменте) 14. 不要吵到别人休息。 (Bùyào chǎo dào biérén xiūxi.) – Не мешайте другим отдыхать. (мягкая рекомендация) 15. 别忘了! (Bié wàng le!) – Не забудь! (краткий запрет) 16. 不要忘记你的承诺。 (Bùyào wàngjì nǐ de chéngnuò.) – Не забывай о своем обещании. (вежливый совет)

2.5. Различия в употреблении в официальных и письменных текстах

«不要» является предпочтительной формой в официальных документах, объявлениях и предупреждениях. В таких контекстах «别» практически не используется. Например: 17. 请不要随地吐痰。 (Qǐng bùyào suídì tǔtán.) – Пожалуйста, не плюйтесь на улице. (официальный стиль) 18. 不要携带危险品上飞机。 (Bùyào xiédài wēixiǎn pǐn shàng fēijī.) – Не проносите опасные предметы в самолет. Если в подобных случаях заменить «不要» на «别», фраза будет звучать неестественно или недостаточно официально.

2.6. Различия в значении при отрицании желания

«不要» может использоваться для выражения нежелания совершать действие, тогда как «别» в таких конструкциях не употребляется. Например: 19. 我不要去。(Wǒ bù yào qù.) – Я не хочу идти. 20. 她不要吃肉。(Tā bù yào chī ròu.) – Она не хочет есть мясо. В этих предложениях нельзя заменить «不要» на «别», так как «别» не используется для выражения желания или нежелания.

3. Контекст употребления «别» и «不要»

Выбор между «别» (bié) и «不要» (bùyào) зависит не только от их функций и различий, но и от конкретной речевой ситуации.¹ Различные контексты употребления этих слов помогают лучше понять их стилистические особенности, уровень формальности, прагматические оттенки и соответствие нормам китайского языка.

3.1. Разговорная речь

В повседневном общении носители китайского языка предпочитают «别», так как оно звучит более естественно и непринужденно. Например:

1. 别闹了! (Bié nào le!) – Хватит шуметь! / Перестань баловаться!

2. 别哭, 没事的。(Bié kū, méishì de.) – Не плачь, все хорошо.

3. 别急, 我们还有时间。(Bié jí, wǒmen hái yǒu shíjiān.) – Не торопись, у нас еще есть время. В данных примерах «别» используется для выражения запрета или совета в неформальной обстановке, например, между друзьями или членами семьи.

Если же употребить «不要» в этих случаях, фраза станет более строгой: 4. 不要闹了! (Bùyào nào le!) – Перестаньте шуметь! (более категорично) 5. 不要哭! (Bùyào kū!) – Не смей плакать! (резкий приказ). Таким образом, «不要» может звучать жестко, если используется в неформальном разговоре, тогда как «别» сохраняет мягкость.

3.2. Формальные и официальные ситуации

В деловой переписке, инструкциях, предупреждениях и запретительных знаках предпочтение отдается «不要», так как оно звучит строже и официальнее. Например: 6. 请不要触摸展品。(Qǐng bùyào chù mō zhǎnpǐn.) – Пожалуйста, не трогайте экспонаты. 7. 考试期间不要交头接耳。(Kǎoshì qíjiān bùyào jiāotóu jiē'ěr.) – Во время экзамена не переговаривайтесь. 8. 请不要随意停车。(Qǐng bùyào suíyì tíngchē.) – Пожалуйста, не паркуйтесь где попало. Если заменить «不要» на «别» в этих фразах, они будут звучать слишком разговорно и не соответствовать формальному стилю.

Сравнение:

• 请不要拍照。(Qǐng bùyào pāizhào.) – Пожалуйста, не фотографируйте. (официальный запрет)

¹ Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). — М.: Высшая школа, 1990. — 253 с.

• 请别拍照。(Qǐng bié pāizhào.) – (менее естественно для официального стиля)

3.3. Запреты в детской речи и воспитании

При общении с детьми могут использоваться оба слова, но выбор зависит от интонации и желаемого эффекта. Например: 9. 别摸那个, 危险! (Bié mō nàge, wēixiǎn!) – Не трогай это, опасно! (дружеское предупреждение) 10. 不要玩火。(Bùyào wán huǒ.) – Не играй с огнем. (категорический запрет). Если родитель хочет просто предупредить ребенка, он использует «别». Если же важно строго обозначить границы поведения, используется «不要».

3.4. Контексты, связанные с выражением вежливости

Вежливые просьбы и рекомендации часто формулируются с «不要», так как оно звучит более мягко в таких случаях. Например: 11. 请不要担心。(Qǐng bùyào dānxīn.) – Пожалуйста, не волнуйтесь. 12. 不要误会我。(Bùyào wùhuì wǒ.) – Не поймите меня неправильно. Использование «别» в этих примерах сделает фразу более резкой: 别误会我。(Bié wùhuì wǒ.) – Не смей меня неправильно понимать! (грубо)

3.5. Контексты с модальными оттенками

Иногда «不要» может выражать не просто запрет, а совет или настоятельную просьбу. Например: 15. 不要吃太多甜食, 对身体不好。(Bùyào chī tài duō tiánshí, duì shēntǐ bù hǎo.) – Не ешь слишком много сладкого, это вредно для здоровья. 16. 不要太晚睡觉。(Bùyào tài wǎn shuìjiào.) – Не ложись слишком поздно. Если бы здесь использовалось «别», смысл становился бы более жестким и менее дружелюбным.

Заключение

Исследование слов отрицания «别» (bié) и «不要» (bùyào) в китайском языке показывает, что, несмотря на их схожую функцию выражения запрета или предостережения, они имеют значительные различия, влияющие на их употребление в разных коммуникативных ситуациях. Эти различия проявляются на уровнях стилистики, степени категоричности, синтаксического окружения и прагматического значения.

Во-первых, различие между этими словами заключается в уровне формальности: «别» преимущественно используется в разговорной речи, передавая более мягкий и непринужденный оттенок, тогда как «不要» чаще встречается в официальных и письменных текстах, где требуется строгий и формальный запрет. Например, в дружеском общении естественнее звучит «别走» (bié zǒu – не уходи), в то время как в официальном контексте предпочтительнее «不要离开» (bùyào líkāi – не покидайте).

Во-вторых, слова различаются по степени категоричности: «不要» передает более строгий запрет, часто используемый в приказах, предупреждениях и инструкциях. Например, «不要吸烟» (bùyào xīyān) –

«Не курить» звучит как строгий запрет, в то время как «别抽烟» (bié chōuyān) – «Не кури» используется в более непринужденной беседе.

Кроме того, синтаксическая структура предложений с «别» и «不要» также различается. «别» почти всегда стоит перед глаголом и образует лаконичные конструкции («别动!» – «Не двигайся!»). «不要» же допускает более сложные структуры, сочетаясь с обстоятельственными дополнениями («不要在这里停车» – «Здесь не парковать»).

Прагматические различия между «别» и «不要» особенно заметны в разных коммуникативных сферах¹: в разговорной речи «别» используется чаще из-за своей краткости и естественности; в официальных текстах и документах предпочтение отдается «不要» как более строгой форме запрета; в вежливых просьбах «不要» часто используется для смягчения тона («请不要误会» – «Пожалуйста, не поймите меня неправильно»).

Исследование этих слов важно как для изучения китайского языка, так и для практики перевода. При переводе на русский язык различия между «别» и «不要» могут передаваться через выбор соответствующих конструкций: «别» чаще переводится как «не (делай что-то)» в разговорном стиле; «不要» переводится как «не следует», «не делайте», «запрещено» в официальном стиле.² Таким образом, правильный выбор между «别» и «不要» имеет важное значение для точности и естественности речи. Это различие особенно актуально для изучающих китайский язык, так как неправильное использование этих слов может изменить смысл высказывания или сделать его неестественным. Более глубокое понимание их функций и контекстов поможет носителям русского языка успешно адаптировать китайские отрицательные конструкции в устной и письменной речи.

Список использованной литературы:

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка. — М.: Наука, 1974. — 350 с.
2. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. — М.: Высшая школа, 1980. — 278 с.
3. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). — М.: Высшая школа, 1990. — 253 с.
4. Кононов А. Н. Грамматика современного китайского разговорного языка. — М.: Восточная литература, 1960. — 560 с.
5. Гак В. Г. Введение в сопоставительное языкознание. — М.: Изд-во МГУ, 2000. — 336 с.

¹ Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). — М.: Высшая школа, 1990. — 253 с.

² Малявина Е. В. Синтаксис современного китайского языка. — М.: Восток-Запад, 2010. — 224 с.

6. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. — М.: Изд-во МГУ, 2000. — 328 с.
7. Лю Шаоцин. Грамматика китайского языка. — М.: Гиппо, 2001. — 392 с.
8. Ляо Чэнчжун. Практическая грамматика китайского языка. — М.: Восток-Запад, 2010. — 512 с.
9. Норман Джерри. Китайский язык. / Пер. с англ. под ред. М. В. Бибикова. — М.: Лингвистическая книга, 2015. — 384 с.
10. Малявина Е. В. Синтаксис современного китайского языка. — М.: Восток-Запад, 2010. — 224 с.
11. Хуан Шаосин. Современный китайский язык. Том 2: Грамматика. — Пекин: Пекинский университет, 2007. — 398 с.
12. Li, Charles N., Thompson, Sandra A. Mandarin Chinese: A Functional Reference Grammar. — Berkeley: University of California Press, 1981. — 611 p.

КЛАССИФИКАЦИЯ ВЕЖЛИВЫХ ВЫРАЖЕНИЙ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

*Мохинорабегим ФАЙЗУЛЛАЕВА
ТГУВ, Магистратура, 1-курс,
лингвистика-китайский язык*

Научный руководитель: DSc, профессор Ж.Зиямухамедов

Аннотация: Классификация вежливых выражений в китайском языке представляет собой важный аспект изучения культурной коммуникации. В данной статье анализируются результаты исследований вежливых выражений китайского языка за последние несколько лет. Рассматриваются работы китайских ученых проведенные в данной сфере науки. Согласно статистике, терминология, связанная с вежливыми выражениями, используется разнообразно и пока не достигла единого стандарта. Кроме того, отсутствует систематическая классификация значений и употребления вежливых выражений. В статье основное внимание уделяется терминологии, классификации почетных выражений (敬辞), скромных выражений (谦辞). В статье кроме лексических средства так же рассматриваются грамматические конструкции, выражающие почтительность.

В результате анализа было выявлено, что существующие исследования имеют два недостатка: Терминология разнообразна, отсутствует единый стандарт использования терминов и не проведена систематическая классификация значений и способов употребления вежливых выражений.

Ключевые слова: Китайский язык, классификация, вежливые выражения, скромные выражения, почтительные выражения, анализ, иерархическое уважение.

Введение: Вежливость является неотъемлемой частью межличностного общения и играет ключевую роль в культурных аспектах языка. В китайском языке классификация вежливых выражений занимает особое место, отражая многослойность культурных норм и социальных иерархий. Важно отметить, что вежливость не ограничивается формальными обращениями, но также включает в себя множество контекстуальных нюансов, которые варьируются в зависимости от ситуации, статуса собеседника и детальности коммуникации. Китайская культура, пропитанная традициями и историческими особенностями, формирует уникальные способы выражения уважения и учтивости. Феномен классификации вежливых выражений включает в себя различные стратегии, такие как использование формальных титулов, нюансировка речевых актов и адаптация лексики. Изучение этих аспектов способствует более глубокому пониманию как языка, так и культуры Китая, что имеет особую значимость для изучающих китайский язык и стремящихся к успешному взаимодействию в китайской социокультурной реальности.¹

Основная часть

Ученые придерживаются разных точек зрения относительно классификации почтительных выражений в китайском языке. Рассмотрим несколько наиболее представительных мнений.

1. Классификация вежливых выражений в китайском языке

1) Фу Хуайцин (1992) считает, что вежливые выражения в китайском языке можно условно разделить на три категории:

- Почтительные выражения (尊称): Используются для уважительного обращения к собеседнику или его родственникам. Используются для выражения уважения к мнению, ситуации или поступкам собеседника.

- Скромные выражения (谦称): Применяются для самоуничижительного обращения к себе или своим родственникам. Используются для скромного выражения собственного мнения или связанных с собой вещей.

- Обычные коммуникативные выражения (一般交际用语): Выражения, используемые при встрече. Выражения, используемые при просьбе о помощи, так же, выражения, используемые для благодарности за оказанную помощь.

2) Лю Хуншуй (2001) предлагает классифицировать почтительные и скромные выражения по их функциям в речи:

- Обращения (称谓性敬谦辞) – используются для уважительного или скромного обращения.

- Описательные почтительные и скромные выражения (述性敬谦辞)

¹ С. Ю. Глушкова. Лингвопрагматические аспекты категории вежливости в английском и китайском языках. 2011: 3

– передают уважение или скромность в процессе описания.

Кроме лексических средств, в современном китайском языке существуют специальные грамматические конструкции, выражающие почтительность или скромность. Наиболее характерные из них:

- Конструкция с глаголом “请” (приглашать, просить).
- Конструкция с модальными глаголами “能” (мочь), “可” (можно), которые придают фразе вежливый оттенок.

3) Ню Янься (2007) отмечает, что: Конструкция “请 + глагол” выражает просьбу к собеседнику выполнить какое-либо действие или разрешить говорящему совершить его. Обычно используется в повелительном наклонении. Глагол “请” передает уважение к собеседнику.

Конструкция “能不能/是否可以 + глагол” образует вопросительное предложение с мягким, вежливым тоном, позволяющим деликатно заручиться согласием собеседника.¹

4) Цзэн Сяоянь (2013), основываясь на прототипной теории, относит почтительные (敬辞) и скромные (谦辞) выражения к типичным представителям почтительных выражений (敬语), а выражения вежливости (表敬用语) – к нетипичным представителям этой категории.

2. Терминология и классификация вежливых выражений в китайском языке

1) Почтительные выражения (敬辞)

Почтительные выражения (敬辞) подразделяются на две категории: 称性敬辞 (номинативные почтительные выражения); 表述性敬辞 (описательные почтительные выражения).

I. 指称性敬辞 (номинативные почтительные выражения) – используются для почтительного обращения к людям или предметам, связанным с ними.²

1.1 Виды номинативных почтительных выражений:

- 尊称 (почтительные обращения к людям) – используются для обращения к людям или их родственникам. Например:

“大师”(dàshī) – Наставник (почетный титул буддийских монахов).

“先生”(xiānshēng) – Господин, учитель (обращение к интеллигентным мужчинам).

“宝谷”(bǎogǔ) – Почтенное наименование дома собеседника.

1.2 Разделение 尊称 по типу обращения:

(1) 面称 (прямое обращение) – используется при личном общении. Например:

“殿下”(diànxia) – Ваше Высочество

“先生”(xiānshēng) – Господин

¹ Ню Янься 牛絕霞. 对外汉语敬语教学研究, 2007:32.

² Цзэн Сяоян 曾小燕. 浅析汉语敬语的界定^[J], 2013:118.

“老伯” (lǎobó) – Уважаемый дядя

“大爷” (dàyé) – Уважаемый старший мужчина

“大娘” (dàniáng) – Уважаемая старшая женщина

(2) 背称 (косвенное обращение) – используется, когда говорят о человеке в третьем лице, но не обращаются к нему напрямую. Например, когда говорят о родственниках собеседника:

“令尊” (lìngzūn) – Ваш уважаемый отец

“令爱” (lìng‘ài) – Ваша дочь

“令郎” (lìngláng) – Ваш сын

Важно обратить внимание на то, что почтительные обращения, используемые в 面称 (прямом обращении), можно применять и в 背称 (косвенном обращении). Однако не все косвенные обращения могут использоваться при прямом общении.¹

1.3. Разделение 尊称 по части речи:

(1) 代词性尊称 (почтительные местоимения) – используются реже. Например:

“您” (nín) – Вы (почтительное обращение)

“恁” (nèn) – Вы (архаичное вежливое обращение)

(2) 名词性尊称 (почтительные существительные) – используются чаще, подразделяются на несколько типов:

亲属尊称 (почтительные обращения к родственникам)

类亲属尊称 (почтительные обращения, подобные родственным)

通用尊称 (общепринятые почтительные обращения)

年老型尊称 (почтительные обращения к пожилым людям)

特定职业尊称 (почтительные обращения по профессии)

外交尊称 (дипломатические почтительные обращения)

Данная классификация была доработана на основе исследования Чжао Гуана (赵光, 2007), с добавлением уточнений по почтительным обращениям к пожилым людям.

II. 表述性敬辞 (описательные почтительные выражения) – Используются для почтительного выражения действий, связанных с собеседником или его окружением. Например:

• “拜见” (bàijiàn) – Почтительно посетить, встретиться

• “笔削” (bǐxiāo) – Почтительно редактировать (о тексте учителя)

• “垂爱” (chuí‘ài) – Оказать честь, проявить доброту

Такие выражения подразумевают иерархическое уважение – говорящий ставит собеседника выше

2) Скромные выражения (谦辞)

¹ К.А. Андросенкова. Своеобразие приветствий в речи китайских студентов и специфика их употребления. 2011:115

В академическом сообществе существуют разные подходы к классификации 谦辞 (скромных выражений). В целом выделяют несколько типов.¹

I. Основные категории 谦辞:

- 自谦 (самоуничижительные выражения). Используются говорящим для самоуничижения в формальном стиле, чтобы показать скромность.

Например: “鄙人” (bǐrén) – Ваш покорный слуга, “愚见” (yújiàn) – Мое скромное мнение

- 谦称 (скромные обращения к себе или своим родственникам). Употребляются в отношении себя, своей семьи, своего имущества, чтобы продемонстрировать скромность.

Например: “寒舍” (hánshè) – Мой скромный дом, “犬子” (quǎnzǐ) – Мой недостойный сын

- 客套谦辞 (ритуальные скромные выражения вежливости). Используются при получении комплиментов или выражении благодарности, чтобы проявить скромность.

Например: “哪里哪里” (nǎlǐ nǎlǐ) – Что вы, что вы! “过奖了” (guòjiǎng le) – Вы меня перехваливаете!

- 回绝谦辞 (отказные скромные выражения). Используются при отказе от похвалы или выражении скромности в ответ на благодарность.

Например: “不敢当” (bù gǎn dāng) – Не смею принять (такую похвалу), “区区小事，不值一提” (qūqū xiǎoshì, bù zhí yī tí) – Пустяки, не стоит упоминания!

Классификация Хун Чэнюя акцентирует внимание на семантике и прагматике 谦辞.

Эти выражения помогают поддерживать вежливый и уважительный стиль общения в китайской культуре.²

Вывод: 谦辞 играют важную роль в китайской культуре общения, демонстрируя скромность, уважение к собеседнику и следование нормам вежливости. Их можно разделить на 指称性 (указательные) и 表述性 (описательные) 谦辞, а также внутри указательных 谦辞 есть имеющие маркеры скромности и не имеющие их.

Заключение

Поскольку вежливые выражения, выполняющие роль «смазки» в межкультурной коммуникации, имеют чрезвычайно важное значение, в обучении китайскому как иностранному уделяется особое внимание исследованию их сущности. Вся вежливая лексика языка зависит от культуры нации, так как она формируется именно в данном языке.³ В данной статье

¹ Хун Чэнюй 洪成玉. 谦词、敬词、婉词概说[J], 1998: 28

² Хун Чэнюй 洪成玉. 谦词、敬词、婉词概说[J], 1998: 30

³ С. Ю. Глушкова. Лингвопрагматические аспекты категории вежливости в английском и китайском языках. 2011: 65

были определены терминология, касающаяся вежливых выражений в китайском языке, а также проведена подробная классификация, анализ значений и способов употребления таких выражений (включая 敬辞, 谦辞). Также, рассмотрев вежливые обращения, мы пришли к выводу, что в китайском языке, четко определены иерархические взаимоотношения и обращения происходят по ее принадлежности. Эти выводы представляют ценность не только для исследования сущности китайских вежливых выражений, но и для сравнительного анализа вежливых выражений в других языках, а также для методики преподавания китайского языка как иностранного.

Использованная литература

1. Гу Юэго. Politeness phenomena in modern Chinese.//Journal of pragmatics 14.:—North Holland.1990. P237-257.
2. 符淮青。敬语如何表“敬”? [J].语文建设.1992, : 44
3. 洪成玉。谦词、敬词、婉词概说[J].首都师范大学学报, 1998: 28-41.
4. 牛绝霞。对外汉语敬语教学研究.长春: 吉林大学, 2007: 81-82.
5. Глушкова С. Ю. Лингвопрагматические аспекты категории вежливости в английском и китайском языках. Казань. 2011.
6. Андросенкова К.А. Своеобразие приветствий в речи китайских студентов и специфика их употребления.// Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке, №2.2011.С.115-119.
7. 周朋萍。汉语礼貌用语与对外汉语教学.开封: 河南大学, 2013
8. 曾小燕。浅析汉语敬语的界定[J].现代语文, 2013: 118 — 120.
9. 曾小燕。汉日敬语的翻译原则[J].海外华文教育, 2014: 267 — 274.
10. Аристова, Т. В. Этикетные формулы в китайском языке: традиции и современность. // Востоковедческий сборник. – 2015. – № 4. – С. 78–92.
11. 杨丽。对外汉语教学中的礼貌原则。//文艺生活。-河北。08.2020 年.

O‘ZBEK TILI SINONIMLARINING KONTEKSTOLOGIK LUG‘ATI UCHUN BAZANI YARATISH BOSQICHLARI

*Mohichehra ABRAMATOVA
TDSHU, Kompyuter lingvistikasi yo‘nalishi
1-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: f.f.d., dots. S.Mustafayeva*

Annotatsiya: Zamonaviy lingvistikada sinonimlarning tizimli o‘rganilishi va ularning turli kontekstlardagi qo‘llanilishi dolzarb mavzulardan biridir. Tilning boyligini ifodalovchi sinonimlar ma‘lum sharoitlarda bir-birining o‘rnida ishlatilishi mumkin bo‘lsa-da, ularning semantik va stilistik jihatlari turlicha

bo'lishi mumkin. Shu sababli, sinonimlarning kontekstologik lug'atini yaratish, ularni aniq va to'g'ri tasniflash, tahlil qilish hamda o'quvchilar va mutaxassislar uchun qulay manba sifatida taqdim etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada o'zbek tili sinonimlarining kontekstologik lug'atini yaratish jarayoni va uning asosiy bosqichlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: sinonim, leksikografiya, sinonimik lug'at, tilshunoslik, tamoyil, semantika, stilistika, kontekstologiya, ma'lumotlar bazasi.

O'zbek tili sinonimlarining kontekstologik lug'atini yaratish bosqichma-bosqich yondashuvni talab qiladi. Ushbu jarayon ma'lumotlar yig'ish, kontekstual tahlil, ma'lumotlar bazasini shakllantirish, dasturiy platformani yaratish va tekshirish kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi. Mazkur lug'at nafaqat tilshunoslar, balki tarjimonlar, yozuvchilar va til o'rganuvchilar uchun ham foydali manba bo'lishi mumkin. Lug'at yaratish jarayonida korpus lingvistikasi, leksikografiya va ma'lumotlar bazasi texnologiyalarining o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, sinonimlarning semantik, uslubiy va kontekstual farqlari asosida guruhlashtirish masalalari ko'rib chiqiladi. Maqolada o'zbek tilshunosligida mavjud sinonimik lug'atlarning amaliy tajribasi asosida umumlashtirishlar va ilmiy xulosalar berilgan. O'zbek tili sinonimlarining kontekstologik lug'atini yaratish bir qancha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Sinonimlarning kontekstologik lug'atini yaratish uchun dastlab katta hajmdagi matnlar korpusini shakllantirish lozim. Bunda adabiy, ilmiy va publitsistik manbalar asosida sinonim birliklari yig'iladi. Ushbu bosqichda quyidagi manbalar ishlatiladi: o'zbek tilidagi elektron va bosma lug'atlar, adabiy va ilmiy matnlar va matnlarni avtomatik tahlil qilish tizimlari.¹

Matn korpusi shakllantirilgandan so'ng, undagi sinonim birliklar guruhlanadi. Guruhlash jarayonida quyidagi tamoyillar asosiy hisoblanadi:

- Semantik yaqinlik asosida guruhlash;
- Stilistik xususiyatlarga qarab farqlash;
- Kontekstual moslikni aniqlash.

Sinonimlarning kontekstologik lug'ati uchun maxsus ma'lumotlar bazasi yaratiladi. Ushbu baza sinonim birliklari, ularning kontekstda qo'llanishi va semantik tahlil natijalarini o'z ichiga oladi. Ma'lumotlar bazasini yaratishda quyidagi texnologiyalar qo'llaniladi: SQL va NoSQL ma'lumotlar bazalari, tilshunoslik tahlili uchun mo'ljallangan dasturiy vositalar va korpus lingvistikasi usullari.²

Tuzilgan ma'lumotlar bazasi asosida interaktiv lug'at platformasi ishlab chiqiladi. Bu bosqichda quyidagi vazifalar bajariladi:

- Foydalanuvchilar uchun qulay interfeys yaratish;
- Qidiruv va filtr tizimini optimallashtirish;
- Ma'lumotlarni vizualizatsiya qilish va tahlil qilish imkoniyatlarini qo'shish.

¹ <https://www.in-academy.uz/index.php/si/article/download/39183/24973/41252>

² <https://cyberleninka.ru/article/n/sql-va-nosql-ma-lumotlar-bazalaridan-foydalanish-holatlari>

Yaratilgan lugʻat dastlabki sinovdan oʻtkaziladi va foydalanuvchilardan fikr-mulohazalar olinadi. Lugʻatning sifatini oshirish uchun quyidagi usullar qoʻllaniladi:

- Foydalanuvchilar tajribasini oʻrganish;
- Lugʻatga yangi sinonim birliklarini kiritish;
- Kontekstual aniqlikni oshirish.

Til boyligi, soʻzlar serqirraligi va ifoda imkoniyatlarining kengligi har bir tilning goʻzalligi va kuchini belgilovchi asosiy omillardandir. Shu nuqtai nazardan qaralganda, sinonimik lugʻatlar tilshunoslikda alohida ahamiyatga ega boʻlgan manba sifatida eʼtirof etiladi. Sinonimik lugʻatlar — bir til ichida maʼnosi bir-biriga yaqin yoki oʻxshash boʻlgan soʻzlar (yaʼni sinonimlar)ni tartibli ravishda jamlab, ularning oʻzaro farqlarini, uslubiy ohanglarini va ishlatilish doiralarini koʻrsatib beradigan lugʻatlardir. Sinonimik lugʻatlarning eng muhim vazifasi — biror soʻzga maʼnodosh boʻlgan boshqa soʻzlarni topishga yordam berishdir. Bu esa til egasiga yoki undan foydalanayotgan kishiga ifoda imkoniyatlarini boyitish, takroriylikdan qochish va matnni yanada aniqlashtirishda muhim qurol boʻlib xizmat qiladi. Ayniqsa, adabiy asar yozishda, tarjimada, ommaviy axborot vositalarida va ilmiy ishlarda sinonimlardan toʻgʻri foydalanish nutqni badiiy, loʻnda va taʼsirchan qilishda yordam beradi. Sinonimik lugʻatlar koʻpincha alifbo tartibida tuziladi. Har bir asosiy soʻz ostida unga maʼnodosh soʻzlar keltiriladi. Ayrim lugʻatlar har bir sinonimning uslubiy rangini, yaʼni rasmiy, soʻzlashuv, kinoyaviy, poetik yoki jargon shaklini ham koʻrsatib beradi. Baʼzida esa sinonimik lugʻatlar tematik guruhlariga boʻlingan holda tuziladi, masalan: hissiyotlar, harakatlar, tabiat, odamga oid belgilar va boshqalar.¹

Sinonimik lugʻatlarning ahamiyati:

1. Til oʻrganuvchilar uchun — soʻz boyligini oshirish, turli kontekstlarda sinonimlarni toʻgʻri ishlatish koʻnikmasini shakllantiradi.
2. Yozuvchi va ijodkorlar uchun — badiiy ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, asarni takroriylikdan saqlaydi.
3. Tarjimonlar uchun — boshqa tilga tarjima qilishda muqobil soʻzlarni tanlash imkonini beradi.
4. Ilmiy va rasmiy matnlar uchun — uslubga mos, aniqlikni taʼminlaydigan sinonimlarni tanlashda koʻmak beradi.

Tilshunoslikning muhim yoʻnalishlaridan biri boʻlgan leksikografiya til resurslarini tizimli holatda tuzish, ularni nazariy va amaliy jihatdan ishlatishga tayyorlash bilan shugʻullanadi. Ayniqsa, sinonimik lugʻatlar orqali tilning boyligi, uning nozik semantik qatlamlari va uslubiy imkoniyatlari yaqqol namoyon boʻladi. Sinonimik lugʻatlar maʼno jihatdan yaqin boʻlgan soʻzlarni tartibli va tizimli shaklda berish orqali nafaqat tilshunoslar, balki yozuvchi, tarjimon va talabalarning ham muhim manbaiga aylangan.

¹ <https://storage.academy.uz/source/1/nashrlar/Sinonimlar%20o'quv%20lug'ati%2011.pdf>

Leksikografik tamoyillar — bu lugʻat tuzishda qoʻllaniladigan asosiy nazariy va amaliy yondashuvlar majmuasidir (Atabekov, 2017). Sinonimik lugʻatlarda bu tamoyillar orqali quyidagi savollarga javob topiladi:¹

- Qaysi soʻzlar sinonim deb olinadi?
- Ular qanday tartibda beriladi?
- Ularning uslubiy farqlari qanday koʻrsatiladi?
- Qaysi sinonim asosiy hisoblanadi?

Sinonimik lugʻatlarda biror soʻzga sinonim tanlashda semantik asos, yaʼni umumiy maʼno komponenti mavjud boʻlishi lozim (Sirojiddinov, 1981). Masalan, “yaxshi” soʻziga “zoʻr”, “aʼlo”, “ajoyib”, “gʻaroyib” kabi sinonimlar keltirilishi mumkin, ammo ular uslubiy jihatdan farq qiladi. Sinonimlar orasidagi eng muhim tafovutlardan biri — stilistik rangdir. Har bir soʻz maʼno jihatdan oʻxshash boʻlishi mumkin, biroq ogʻzaki, adabiy, rasmiy yoki poetik uslubda qoʻllanishi har xil boʻladi. Sinonimik lugʻatlar bu farqlarni koʻrsatib berishi kerak. Masalan:

- “vafot etdi” — rasmiy;
- “jon berdi” — badiiy;
- “oʻldi” — neytral.

Sinonimik lugʻatlar alifbo tartibida emas, balki semantik markaz atrofida guruhlashtirish tamoyiliga asoslanadi. Bu yondashuv asosiy maʼno doirasida aylanayotgan barcha sinonimlarni bir yerda toʻplashga imkon beradi (Bekmirzayev, 2020).

Oʻzbek tilida tuzilgan sinonimik lugʻatlar orasida Gʻafur Gʻulom tahriridagi “Oʻzbek tilining sinonimik lugʻati” (1975) alohida eʼtiborga loyiq.² Ushbu lugʻat ilmiy tamoyillar asosida tuzilib, har bir sinonim qatorining markaziy soʻzi belgilanadi, qolganlari esa uslubiy farqlari bilan beriladi. Shu bilan birga, hozirgi zamonaviy lingvistikada elektron sinonimik lugʻatlar va sunʼiy intellektga asoslangan leksik tizimlar (masalan, Oʻzbek WordNet) ham leksikografik tamoyillarning zamonaviy ifodasiga aylanmoqda.

Sinonimik lugʻatlar tilni boyituvchi, nutqni ifodali qiluvchi va ijodiy yondashuvni rivojlantiruvchi eng muhim vositalardan biridir. Ular orqali nafaqat soʻzlar, balki tilning nozikliklari, uslubiy qatlamlari, maʼno soylarini anglash va toʻgʻri ishlatish imkoniyati yaratiladi. Har bir til egasi, ayniqsa ijodkor, oʻqituvchi, tilshunos va tarjimonlar uchun sinonimik lugʻatlar doimiy foydalaniladigan manba boʻlib qoladi. Sinonimik lugʻatlarni tuzishda leksikografik tamoyillarga qatʼiy rioya qilish, lugʻatning ilmiy qiymatini va amaliy foydasini belgilaydi. Bunday tamoyillar asosida tuzilgan lugʻatlar foydalanuvchiga soʻzlar orasidagi maʼno aloqalarini toʻgʻri anglash, nutqda mos sinonimni tanlash va tilni boy ifodalash imkonini yaratadi. Shuningdek, bu lugʻatlar zamonaviy tilshunoslikda semantik tahlil, kompyuter lingvistikasi va tilshunoslikda sunʼiy intellekt modellari uchun ham muhim manba boʻlib xizmat qiladi.

¹ <http://jeev.innovascience.uz/index.php/jeev/article/download/809/687/710>

² <https://sinonim.uz/>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mengliev D., Barakhnin V., & Abdurakhmonova N. (2021). Development of intellectual web system for morph analyzing of uzbek words. *Applied Sciences*, 11(19), 9117.
2. Abdurakhmonova N., Alisher I., & Sayfulleyeva R. (2022, September). MorphUz: Morphological Analyzer for the Uzbek Language. In *2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)* (pp. 61-66). IEEE.
3. Abdurakhmonova N., Alisher I., & Sayfulleyeva R. (2022, September). MorphUz: Morphological Analyzer for the Uzbek Language. In *2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)* (pp. 61-66). IEEE.
4. Atabekov S. (2017). *Leksikografiya asoslari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi.
5. Bekmirzayev B. (2020). Sinonimlarning lingvistik xususiyatlari va ularning o'zbek tilidagi tasnifi. *Til va adabiyot jurnali*, (2), 48–55.
6. G'ulom G'. (Tahr.). (1975). *O'zbek tilining sinonimik lug'ati*. Toshkent: Fan nashriyoti.
7. Sirojiddinov S. (1981). *O'zbek tilida sinonimlarning stilistik xususiyatlari*. Toshkent: O'qituvchi.
8. <https://www.worldscientific.com>
9. <https://scholar.google.com/>
10. https://help.sap.com/docs/SAP_HANA_PLATFORM
11. <https://aclanthology.org/v>

ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ПРОФЕССИОНАЛИЗМ»

Карима АХМАДОВА
Казанский федеральный университет
Магистрант 2го курса
Направления: Лингвистика
Науч.рук.: PhD С. Глушкова

Аннотация: Данная статья направлена на изучение понятия «профессионализм» в лингвистике. В работе исследуются научные источники разных лингвистических школ, выявляются разные подходы к толкованию понятия «профессионализм».

Ключевые слова: профессионализм, термин, специальная лексика, лингвистические школы, литературный язык.

Проблема изучения профессионализмов в лингвистике ставилась уже давно. Впервые данный вопрос стали рассматривать в середине XX века. До этого были исследования, однако в них профессионализмы рассматривались в группе терминов. А именно, в начале в лингвистике не было четкого

разграничения между терминами и профессионализмами. То есть и термины, и профессионализмы рассматривались в группе специальной лексики. В последнее время особую важность приобретает вопрос о разграничении понятий «терминов» и «профессионализмов» в рамках специальной лексики. Существуют разные решения данного вопроса в отечественной и зарубежной лингвистической литературе.

До сегодняшних дней в русской лингвистике было сделано много работ в изучении профессионализмов, были предприняты разные подходы к выявлению различий между профессионализмами и терминами. К примеру, ученый Шанский Н.М.¹ не проводит разграничения терминов и профессионализмов, называя профессионализмы «специальными терминами», которые «обозначают специальные понятия, орудия или продукты труда, производственные процессы». Шмелев Д.Н.² вслед за Шанским Н.М. считает, что профессионализмы являются дублетами терминов. Однако, он также добавляет, что профессионализмы больше всего используются в конкретной сфере деятельности. Это была одна из первых работ, в которой начали отделять профессионализм от термина. Следующий лингвист Калинин А.В. разницу находит в том, что термин является официальным кодифицированным названием, а профессионализм «полуофициальное слово», распространенное в разговорной речи людей какой-то профессии, специальности, но не являющееся строгим научным обозначением понятия. Новый этап в русской лингвистике в изучении профессионализмов начался с XXI века. Работа Сердобинцева Е. Н.³, в которой автор отличительной особенностью профессионализмов от терминов рассматривает в первую очередь отсутствие дефиниции у профессионализмов. Таким образом, профессиональные наименования выполняют только номинативную функцию, отражая наивную картину мира конкретной профессии в отличие от научной картины мира в терминологии. Другие ученые данного этапа как Локтионова Н.М., Животкова И.А. в работе особенностями профессиональных слов выделяют неофициальность, разговорный характер, экспрессивность.

В ходе исследования было выявлено, что профессионализм как объект изучения в русской и европейской лингвистике начал исследоваться в середине XX века. Если в русской лингвистике изучение данного понятия связано с именем Шанского Н.М., то в европейской лингвистике это был

¹ Шанский, Н.М. Лексика и фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 168 с

² Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика: учеб. пособие / Д.Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1977. – 336 с.

³ Сердобинцева Е. Н. Профессионализмы в системе специальной лексики и системе национального языка. Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского, №. 27, 2012, С. 396-401.

В.Шмид¹. В.Шмидта специальный язык разделяет на стандартизированные и не стандартизированные термины, полу термины и жаргонную лексику. В работе ученый под «полу терминами» указывал на профессионализмы. Впервые в его работе профессионализмы были отделены от терминов, и было указано, что основной функцией профессионализмов является обслуживание делового общения специалистов определенного круга. Как и В.Шмидт Л.Гофман² рассматривает профессиональную лексику и терминологию как однородной лексический пласт. Другая точка зрения, разграничивающая терминологическую и профессиональную лексику представлена трудом Л.Хеллер³. В отличие от вышеуказанных ученых, Л.Хеллер подчеркивает, что различие между терминами и профессионализмами прежде всего в том, что содержание значения термина четко очерчено и не может произойти изменения значения слова-термина. А профессионализмы, по мнению автора, не имеют своего названия в литературном языке.

В китайской лингвистике данный вопрос стал изучаться довольно недавно, а именно на рубеже XXI века. В отличие от других языков, в китайском языке профессионализм толкуется как «промышленная лексика». Например, в работе Чжан Юйчжу⁴ рассматривает два понятия: промышленный китайский и китайский промышленный язык. Если промышленный китайский связан с совершенствованием преподавания китайского языка, то китайский промышленный язык — это язык промышленных предприятий. Другой ученый Чжан Юйцзи⁵ считает, что профессионализмы в отличие от других общеупотребительных слов имеют определенные признаки, цели и специфическую сферу использования, поэтому они имеют свои особенные потребности. А Ли Сюй⁶ указывает, что профессионализмы – это термины, используемые в различных профессиях и отраслях промышленности для обозначения вещей и явлений в отрасли, а также специальные термины в различных дисциплинах. Таким образом, можно прийти к следующему выводу, что в китайской лингвистике не ставился вопрос разграничения терминов и профессионализмов, данные два понятия в языке имеют одинаковое использование.

¹ Schmidt W. Charakter und gesellschaftliche Bedeutung der Fachsprachen //Sprachpflege. – 1969. – Н. 1. – S. 20.

² Hoffmann, L. Kommunikationsmittel. Fachsprache. Eine Einführung Text. / L. Hoffmann. Berlin: Akademie — Verlag, 1976. — 498 s.

³ Heller, J. L. Elements of technical terminology: a grammar and thesaurus of Greek and Latin elements as used in technical English Text. / J. L. Heller, D. C. Swanson. Champaign: [s. п.], 1962. — 240 p.

⁴ Чжан Юйчжу, Анализ промышленного китайского и китайского промышленного сленга, Литературное образование (Часть 2), 2023(07):125-127.

⁵ Чжан Юйцзинь. Развитие и использование современных китайских профессионализмов. Chinese character culture, №18, 2022. С. 7-9

⁶ Ли Сюй. Исследование правил обобщения современных китайских отраслевых терминов. Северная литература, 2019(20):271+273.

В узбекской школе лингвистики понятие профессионализм не подвергался всеобщему исследованию. Мы изучили работу Маматовой М.Д.¹, в которой автор больше внимание уделяет на исследование происхождения профессионализмов. По мнению Маматовой М.Д., заимствования слов из другого языка, слов, специфичных для диалекта, слов с измененным значением, свойственным национальному языку, являются основным источником формирования профессиональной лексики.

Выше мы рассмотрели научные работы: статьи, диссертации, монографии, научные учебники. Для более глубокого понимания данного термина обратимся к лингвистическим словарям. Например, в лингвистическом словаре Ахманова О.С.² под профессионализмом понимается «слово или выражение, свойственное речи данной профессиональной группы». Дополняя данное определение, словарь Ярцева В.Н.³ выделяет, что профессионализмы обычно выступают как просторечные, эмоционально окрашенные эквиваленты терминов. Что касается китайского лингвистического словаря⁴, то в нем можно рассмотреть профессионализм как специализированный термин для обозначения какой-либо отрасли (непонятный широкой публике). А в узбекском толковом словаре⁵ дается два понятия профессионализма: 1. слово или выражение, характерное для речи представителей профессиональной сферы и 2. владение профессией, специальностью на высоком уровне; высокое мастерство.

Таким образом, понятие профессионализм было широко изучено в разных лингвистических школах. В своей работе мы опираемся на понятие, данным русскими лингвистами, а именно мы под понятием профессионализмы понимаем слова или выражения, свойственные речи определенной профессиональной группы. В нашем случае это слова и выражения, относящиеся к сфере электронной коммерции.

Список использованной литературы:

1. Шанский, Н.М. Лексика и фразеология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957. – 168 с
2. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика: учеб. пособие / Д.Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1977. – 336 с.

¹ Mamatova M. D. Kasb-hunar leksikasi. Международный научный журнал «Новости образования: исследование в XXI веке», № 6 (100), часть 1. 2023 г. 198-200b.

² Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966 – С.479.

³ Ярцева В. Н. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — 685 с

⁴ Современный китайский словарь: дополнительное издание 2002 г. (издание с крупными символами) / Составлено редакцией словаря Института лингвистики Китайской академии социальных наук, Пекин: Коммерческая пресса, 2002 г.

⁵ A. Madvaliyev, N.Mahkamov. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. -3 nashr, T., 592b.

3. Сердобинцева Е. Н. Профессионализмы в системе специальной лексики и системе национального языка. Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В. Г. Белинского, №. 27, 2012, С. 396-401.
4. Schmidt W. Charakter und gesellschaftliche Bedeutung der Fachsprachen // Sprachpflege. – 1969. – Н. 1. – S. 20.
5. Hoffmann, L. Kommunikationsmittel. Fachsprache. Eine Einführung Text. / L. Hoffmann. Berlin : Akademie — Verlag, 1976. — 498 s.
6. Heller, J. L. Elements of technical terminology: a grammar and thesaurus of Greek and Latin elements as used in technical English Text. / J. L. Heller, D. C. Swanson. Champaign : [s. п.], 1962. — 240 p.
7. Чжан Юйчжу, Анализ промышленного китайского и китайского промышленного сленга, Литературное образование (Часть 2), 2023(07):125-127.
8. Чжан Юйцзинь. Развитие и использование современных китайских профессионализмов. Chinese character culture, №18, 2022. С. 7-9
9. Ли Сюй. Исследование правил обобщения современных китайских отраслевых терминов. Северная литература, 2019(20):271+273.
10. Mamatova M. D. Kasb-hunar leksikasi. Международный научный журнал «Новости образования: исследование в XXI веке», № 6 (100), часть 1. 2023 г. 198-200b.
11. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966 — С.479.
12. Ярцева В. Н. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. -М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — 685 с
13. Современный китайский словарь: дополнительное издание 2002 г. (издание с крупными символами) / Составлено редакцией словаря Института лингвистики Китайской академии социальных наук, Пекин: Коммерческая пресса, 2002 г.
14. A. Madvaliyev, N.Mahkamov. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 80000 dan ortiq so‘z va so‘z birikmasi. -3 nashr, T., 592b.

URDU TILIDA ONOMASTIK BIRLIKLARNING TARIXIY-ETIMOLOGIK TASNIFI (SA'DIY SHEROZIYNING "BO'STON" ASARI MISOLIDA)

Xumora XAYRULLAYEVA

TDSHU, Sharq xalqlari tillari va adabiyoti instituti

Janubiy Osiyo tillari va adabiyoti oliy maktabi

1-kurs Lingvistika (urdu) ixtisosligi magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.n., prof. M. Abdurahmonova

Annotatsiya. Maqolada Sa'diy Sheroziyning "Bo'ston" asari misolida onomastik birliklarning tarixiy-etimologik tasnifi tahlil qilinadi. Unda asardagi antroponim va toponimlarning kelib chiqishi, semantik xususiyatlari va ularning tarixiy asoslari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: onomastika, global onomastika, areal onomastika, mintaqaviy onomastika, antroponimika, toponimika.

Mazkur maqolani yozishdan maqsad "Bo'ston" asaridagi onomastik birliklarni tarixiy-etimologik jihatdan tahlilga tortib tasniflashdir.

Tilshunoslikda nomlar, terminlarni o'rganuvchi maxsus bo'lim mavjud bo'lib, u onomastika deb ataladi.

Onomastika (yunoncha onomastikós – nomlashga oid, ónoma – ism, nom) – tilshunoslikning o'ziga xos nomlarni, ularning kelib chiqishi va tilda uzoq muddat qo'llanishi yoki boshqa tillarga o'tishi natijasida yuzaga kelgan o'zgarishlarni o'rganuvchi bo'limi hisoblanadi.

Onomastika termini ikki ma'noga ega. Birinchidan, bu termin o'ziga xos nomlar, ya'ni atoqli otlar haqidagi majmuaviy fanni anglatadi. Ikkinchidan, u mazkur nomlarning o'zini bildiradi; bu ma'noda "onimiya" termini ham qo'llaniladi. Atoqli otlar masalalarini umumiy tilshunoslikdan alohida ajratib o'rganish, nomlarning til tizimidagi o'rnini hisobga olgan holda asoslanadi.

Onomastika o'ziga xos nomlarning tarixi, rivojlanishi va faoliyat yuritishining asosiy qonuniyatlarini o'rganadi. O'z materiallari va tadqiqot metodikasiga ega bo'lgan onomastika mustaqil fan bo'lishi tabiiydir. U "fanlar chorrahasi (kesishuvi)"da paydo bo'lgani sababli, tadqiqot obyekti nihoyatda murakkab va keng qamrovli hisoblanadi.

Onomastik tadqiqotlar sinxroniya va diaxroniya nuqtai nazaridan, struktur va qiyosiy-tarixiy metodlar asosida amalga oshirilishi mumkin. Onomastik tadqiqotlar global, areal va mintaqaviy darajada olib borilishi ham mumkin.

Global onomastika turli davlatlar va xalqlarning atoqli nomlari o'rtasidagi tipologik o'xshashliklarni aniqlash, nomlarga xos umumiy qonuniyatlarni o'rnatish, ularning tilga bog'liq bo'lmagan holdagi xususiyatlarini o'rganish hamda onomastik universalialarni chiqarish bilan shug'ullanadi. Ushbu universalialar umumiy lingvistik universalialar bilan muayyan parallelizmga ega bo'lsa-da, tadqiqot obyekti o'ziga xos bo'lgani sababli ular bilan to'liq mos kelmaydi. Global onomastik tadqiqotlar natijalari faqat tipologiya bilan

shugʻullanuvchi tilshunoslar uchun emas, balki tarixchilar va etnograflar uchun ham katta ahamiyatga ega.

Areal onomastika muayyan onomastik hodisalarning tarqalish areallarini aniqlaydi. Ushbu areallar, odatda, dialektologik areallar bilan mos kelmaydi, balki zamonaviy til holatidan oldingi til manzarasini aks ettiradi. Onomastik tadqiqotlar natijasida aniqlangan areallar substrat masalasini, shuningdek, avvalgi davrlarda xalqlarning koʻchib oʻtishi jarayonlarini aniqlashga yordam beradi.

Mintaqaviy onomastika esa maʼlum hududlarga tegishli boʻlgan nomlarni birlashtiruvchi onomastik tizimlarni aniqlaydi. Ushbu tizim mavjud nomlarni idrok etishga va yangi nomlar yaratishga muayyan darajada taʼsir koʻrsatadi. Har bir tarixiy davrda tizim ichki muvozanat va oʻz tarkibiy qismlarining oʻzaro bogʻliq “qadriyatiga” ega boʻladi. Shu bilan birga, tizim doimiy ravishda oʻzgarib va qayta shakllanib boradi. Ayniqsa, aholi etnik va lingvistik tarkibi almashganda, mafkuraviy va siyosiy taʼsir oʻzgarganda bu jarayonlar yanada kuchayadi.

Onomastika atoqli nomlarni olgan obyektlarning toifalariga muvofiq quyidagi boʻlimlarga boʻlinadi: antroponimika, toponimika, zoonimika, fitonimika, kosmonimika, teonimika va b.

Antroponimika (yun. antropos – odam, onima – nom) kishilarning ismi, ularning kelib chiqishi, tarqalishi, jamiyatda qoʻllanishini, bundan tashqari, antroponimik tizimlar tuzilishi va rivojlanishini oʻrganuvchi boʻlim hisoblanadi. Antroponimika 1960-1970-yillarda onomastikadan ajralib chiqqan, ungacha “antroponimika” termini oʻrniga “onomastika” termini qoʻllanilgan. Antroponimika tarkibiga quyidagi mikrokoʻlamlar kiradi:

ismlar – inson dunyoga kelganida beriladigan nom.

laqab – shaxsga uning atrofida tomonidan beriladigan, kishining xarakterli belgi va xususiyatini ifoda qiluvchi, asosan, shaxs ismi bilan birga qoʻllaniluvchi nom.

familiya – shaxsning maʼlum oila yoki avlodga mansubligini koʻrsatadigan, avloddan-avlodga meros boʻlib oʻtadigan rasmiy nom.

otatism – shaxsning otasi yoki bobosi ismiga “oʻgʻli”, “qizi” soʻzlarini qoʻshish yoki -ovich (-ovna), -evich (-evna) qoʻshimchalari orqali yasaladigan atoqli ot.

patronim – shaxsni uning avlod-ajdodlari nomi bilan atash usuli.

matronim – ona (ayol)ning ismi yoki laqabidan yasalgan ism yoki familiya.

eponim – mashhur shaxs(lar) nomiga nisbat berilgan atoqli ot.

taxallus – ijodiy yoki ijtimoiy faoliyat jarayonida shaxs oʻzi tanlagan, asosiy ismi bilan birgalikda yoki uning oʻrnida qoʻllaniladigan toʻqima atoqli ot.

genonim – urugʻ, avlod-ajdod yoki ularning tarmoqlarining atoqli oti.

Toponimika (yun. topos – joy, onima – nom) onomastikaning jugʻrofiy nomlarning paydo boʻlishi, rivojlanishi, oʻzgarishi, tarixiy-etimologik manbalarini oʻrganuvchi boʻlimi. Toponimika geografiya, tarix, etnografiya bilan chambarchas aloqada rivojlanadi.

Muayyan bir hududdagi joy nomlari majmui – toponimiya, alohida olingan joy nomi esa toponim deb ataladi. Toponimika tarkibiga kiruvchi mikrokoʻlamlar:

oykonim – aholi yashaydigan turarjoy, maskanlar nomi.

komonim – qishloq, ovul tipidagi joylarning atoqli nomi.

urbanonim – shahar hududida joylashgan har qanday topografik obyektga berilgan nom.

agroonim – vodiylar, dalalar, adirlar, yer uchastkalarining nomi.

nekronim – qabristonlar, mozorlar va shu tipdagi muqaddas qadamjolar nomi.

terronim – dunyo okeanlariga qarama-qarshi ravishda qirg‘oq hududidagi geografik obyektlarning nomi.

regionim – o‘zaro chegaradosh bo‘lgan yirik hududlar (viloyat, tuman, mamlakat va b.)ning nomi.

dromonim – harakatlanish imkonini beradigan har qanday yo‘l (yer osti, yer usti, suv osti, suv usti)ga berilgan atoqli nom.

xoronim – har qanday hududning, jumladan, viloyat, tuman, ma‘muriy-hududiy birliklar, tabiiy joylarning nomi.

arimonim – o‘rmon, bog‘ va o‘rmon massivlarining nomi.

insulonim – har qanday orolga qo‘yilgan nom.

glyatsionim – muzliklarga berilgan nom.

Yuqorida tilgan olingan antroponim va toponimlarni Hazrat Shayx Muslihiddin Sa‘diy Sheroziyning “Bo‘ston” asari misolida ko‘rib chiqamiz.

نوشیروان بادشاہ نے مرتے وقت اپنے بیٹے کو وصیت کی کہ اے بیٹا! صرف اپنے ہی آرام کا خیال نہ رکھنا غریب کی دل جوئی کی فکر بھی کرنا کیونکہ اگر تو اپنے ہی آرام کی فکر میں رہا تو پھر تیرے ملک میں کوئی بھی آرام سے نہ رہ سکے گا۔

Shoh Anushervon vafoti chog‘ida o‘g‘liga vasiyat qildi: “Ey o‘g‘lim! Faqat o‘z rohating haqida qayg‘urma, kambag‘allarni ham o‘yla, chunki agar o‘z rohatingni o‘ylab yashasang, yurtingda hech kim emin-erkin yashay olmaydi”.

Ushbu gapda “Anushervon (نوشیروان)” antroponim hisoblanadi.

Anushervon – to‘liq ismi Xusrav I Anushervon 531-579-yillar mobaynida Sosoniylar hukmdori bo‘lgan.

“Kalila va Dimna” hind eposi aynan Anushervon topshirig‘i bilan pahlaviy tiliga tarjima qilingan¹.

“Этимологический словарь иранских языков” ga ko‘ra, *ruān*, *ruuān*, *run*, *urān* – [ruh,jon] qadimgi fors tilidagi sakral termin hisoblanadi. Bu shaklning bundan-da qadimiyroq ko‘rinishi noma‘lum bo‘lib “*ruūan*” sifatdashining navbatdagi shakli bo‘lib, “ravon, oqayotgan, ketayotgan” kabi ma‘nolarni anglatadi. O‘rta fors tiliga kelib, *ruvan* ko‘rinishini olgan. Klassik fors tiliga kelib, *ravān* shaklini olgan. Hozirgi fors tilida *rāvān* – [ruh; ruhiyat; tiriklik] ma‘nolarini bildiradi².

“The Encyclopaedia of Islam” (“Islom ensiklopediyasi”) ning A harfli so‘zlar yoritilgan I jildida: ANŌSHARWĀN pahlaviy tilida “*anoshak-*

¹ Pahlaviy – o‘rta fors tili bo‘lib, III-VII asrlarda hukm surgan Sosoniylar davlati tili.

² Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков (Том 1, а–ā). – Москва: Восточная литература, 2000. – С.463.

ruwan” — [o‘lmas ruh] ma’nosini bildiradi va fors tiliga kelib *Nushirawan* shakliga kelgan¹.

MacKenziening “A Concise Pahlavi Dictionary” lug‘atida bu so‘z quyidagicha berilgan:

anosag – [o‘lmas] ; ~-*ruwan* – [vafot etgan] ².

Demak, ANŌSHARWĀN(نوشیروان) antroponimi “*o‘lmas ruh*” ma’nosini bildiradi.

دارا (ایران کا بادشاہ جو سکندر سے جنگ کرتا ہوا مارا گیا) ایک دفعہ شکار کو نکلا تو لشکر سے جدا ہو گیا، تھک کر ایک درخت کے سائے تلے بیٹھا ساتھیوں کی انتظار کرنے لگا کہ ایک آدمی دور سے آتا ہوا اس کو دکھائی دیا۔

Doro (Iskandar bilan jangda halok bo‘lgan Eron shohi) bir kuni ovga chiqib, qo‘shindan ajralib, charchab, daraxt soyasida o‘tirib, hamrohlarini kutayotganida, uzoqdan bir odam ko‘rindi.

Yuqoridagi gapda “Doro (دارا)” antroponimi mavjud.

Doro – taxminan mil.avv. 522-486-yillar oralig‘ida hukmronlik qilgan Ahamoniylar imperiyasi shohidir.

“Этимологический словарь иранских языков” ga ko‘ra, *dar*, *dār*, *dr* – [tutmoq, mahkam ushlamoq] so‘zlari oriy tilidagi *dhar*, *dhār*, *dhr* so‘zlaridan qadimgi fors tiliga o‘tgan. O‘rta hind tillarida bu so‘z *dhar* – [tutmoq, ushlamoq, mustahkamlamoq, olib yurmoq] shaklida uchraydi³.

“The Encyclopaedia of Islam” (“Islom ensiklopediyasi”) ning D harfli so‘zlar yoritilgan I jildida: DĀRĀ so‘zi *Dārayavaus*, *Darius* so‘zlarining arabcha shakli ekanligi qayd etilgan⁴.

MacKenziening “A Concise Pahlavi Dictionary” lug‘atida *dār* – [saqlovchi, qo‘riqllovchi], *vauš* – [yaxshilik, ezgulik] ⁵ ma’nosini bildiradi.

Demak, DĀRĀ (دارا) antroponimi “*ezgulikni saqlovchi, ezgulik egasi*” ma’nolarini bildiradi.

بہرام بادشاہ کو جب گھوڑے نے زمین پر گرا دیا تو اس نے کیا خوب کہا! گھوڑا ایسا ہونا چاہیے جو سرکشی کرے تو سنبھالا تو جاسکے۔ چشمہ شروع ہو رہا ہو تو اس کا منہ مٹی سے بند کیا جاسکتا ہے اور جب بھر جائے گا تو ہاتھی سے بھی بند کرنا مشکل ہو جائے گا۔

Shoh Bahromni ot yerga yiqitib yuborganida, u naqadar ajoyib gapni aytdi: “Ot shunday bo‘lishi kerak – u sarkashlik qilsa, suvoriy o‘zini o‘nglay olsin. Buloq endi yorib chiqqanida, uning ko‘zini tuproq suvab yopish mumkin. Ammo to‘lib oqsa, fil bilan ham yopish dushvor bo‘ladi”.

Mazkur gapda “Bahrom (بہرام)” antroponimga misol bo‘ladi.

¹ Houtsman M.Th. Arnold T.W., Basset R., Hartmann R. The Encyclopaedia of Islam. – Leyden: Late E.J.Brill, 1913. – P.357.

² MacKenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. – London: Oxford University Press, 1971. – P.10.

³ Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков (Том 1, а–ā). – Москва: Восточная литература, 2000. – С.463.

⁴ Houtsman M.Th. Arnold T.W., Basset R., Hartmann R. The Encyclopaedia of Islam. – Leyden: Late E.J.Brill, 1913. – P.966.

⁵ MacKenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. – London: Oxford University Press, 1971. – P.24.

Sosoniylar hukmdorligi davrida beshala hukmdorning ismi Bahrom bo‘lgan. Ulardan birinchisi Bahrom I 273-276-yillar oralig‘ida davlatni idora qilgan.

“The Encyclopaedia of Islam” (“Islom ensiklopediyasi”) ning B harfli so‘zlar yoritilgan I jildida:

BAHRĀM (“Avesto”ga ko‘ra, *verethraghna* – g‘alaba dahosining nomi) fors tilida Mars sayyorasi hamda har oyning yigirmanchi kunining nomi ekanligi keltirilgan ¹.

MacKenziening “A Concise Pahlavi Dictionary” lug‘atida *wahrām* (*bahrām*) – urush xudosining nomi; g‘alaba ma’nolarida keladi².

غور کا بادشاہ غریب دیہاتیوں کے گدہوں پر قبضہ کر لیتا اور ان پر اتنا بوجھ ڈالتا کہ بے چارے دو دنوں میں مر جاتے کیونکہ چارہ بھی نہ ڈالتا تھا۔

G‘ur podshohi kambag‘al qishloq aholisining eshaklarini tortib olib, ularga shu qadar og‘ir yuk yuklardiki, bechoralar yem-xashak ham berilmagani sababli ikki kun ichida jon taslim qilardilar.

Ushbu gapda “G‘ur (غور)” toponim hisoblanadi.

G‘ur Afg‘onistonning 34 ta provinsiyasidan birining nomi bo‘lib, u mamlakat g‘arbida joylashgan. Pushtu tilida *gur* – [tog‘] ning arabiylashgan shakli, sababi bu hududda bir nechta baland tog‘lar joylashgan.

“The Encyclopaedia of Islam” (“Islom ensiklopediyasi”) ning G harfli so‘zlar yoritilgan II jildida:

GHŌR hozirda Afg‘oniston tarkibiga kirgan tog‘li hudud bo‘lib, Helمند vodiysi va Hirot o‘rtasidagi oraliqni egallagan; hozirgi Hazoriston bilan tutash joy nomi ekanligi qayd qilingan³.

MacKenziening “A Concise Pahlavi Dictionary” lug‘atida *gar* – [tog‘] ma’nosida keladi⁴.

ایک رات بغداد شہر میں آگ لگ گئی اور آدھا بغداد جل گیا۔

Bir kuni tunda Bag‘dod shahriga o‘t ketib shaharning yarmi yonib ketdi.

Ushbu gapda “Bag‘dod (بغداد)” toponim hisoblanadi.

Bag‘dod Iroqning poytaxti, Dajla daryosining har ikki sohilida; Markaziy va Janubiy Osiyo hamda O‘rta dengiz mamlakatlarini birlashtirib turuvchi yo‘llar chorrahasida joylashgan shahar.

“The Encyclopaedia of Islam” (“Islom ensiklopediyasi”) ning B harfli so‘zlar yoritilgan I jildida:

BAGHDAD Iroqdagi eng katta shahar ekanligi qayd qilingan⁵.

¹ Houtsman M.Th., Arnold T.W., Basset R., Hartmann R. The Encyclopaedia of Islam. – Leyden: Late E.J.Brill, 1913. – P.585.

² MacKenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. – London: Oxford University Press, 1971. – P.86.

³ Houtsman M.Th., Arnold T.W., Basset R., Hartmann R. The Encyclopaedia of Islam. – Leyden: Late E.J.Brill, 1913. – P.122.

⁴ MacKenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. – London: Oxford University Press, 1971. – P.35.

⁵ Houtsman M.Th., Arnold T.W., Basset R., Hartmann R. The Encyclopaedia of Islam. – Leyden: Late E.J.Brill, 1913. – P.563.

“Этимологический словарь иранских языков” ga ko‘ra, *bag, бага* oriylar tilidagi *bhaga* so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, 1) baxt; 2) Xudo, xudolik ma’nolarini anglatadi¹.

MacKenzie’ning “A Concise Pahlavi Dictionary” lug‘atida *dadandah* – [bermoq, yaratmoq] ma’nosida keladi².

Shunga ko‘ra, BAGHDAD (بغداد) toponimi “*Xudo tomonidan in’om qilangan(berilgan)*” ma’nosini bildiradi.

Demak, onomastik birliklar til, madaniyat, tarix, xalq urf-odatlar va dunyoqarashi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularni tarixiy-etimologik tahlil qilish orqali ma’lum bir nomning kelib chiqishi, ma’nosi va rivojlanish bosqichlari aniqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.M.Th.Houtsman, T.W.Arnold, R.Basset, R.Hartmann. The Encyclopaedia of Islam. – Leyden: Late E.J.Brill, 1913. – P.1227.

2.D.N.MacKenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. – London: Oxford University Press, 1971. – P.259.

3.В.С.Расторгуева, Д.И. Эдельман. Этимологический словарь иранских языков (Том 1, а–ā). – Москва: Восточная литература, 2000. – С.463.

4.Подолская Н. В. Словар русской ономастической терминологии. Москва: Наука, 1988. – С.96.

5.Вопросы ономастики. Сборник научных статей. Выпуск II. – Самарканд: издание СамГУ, 1971. – 150 с.

6.Суперанская А.В. теория и методика ономастических исследований. – Москва: Наука, 1986. – С.9.

7.Бегматов Е., Улуков Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б.104.

8.Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 136.

9.Бегматов Э., Авлокулов Й. Ономастик кўлам тушунчаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007. № 3. – Б.20.

10.Матвеев А. Ономастика ва ономатология: терминологик этюд // Вопросы ономастики. – Екатеринбург, 2005. – №2. – С. 5-12.

¹ Расторгуева В.С, Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков (Том 1, а–ā). – Москва: Восточная литература, 2000. – С.49.

² MacKenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. – London: Oxford University Press, 1971. – P.45.

HINDIY TILIDAGI QISHLOQ XO‘JALIGIGA OID TERMINLARNING STRUKTUR TAHLILI

Ozoda QURBONOVA

TDSHU, Lingvistika 2-kurs hindi-ingliz guruhi magistranti

Ilmiy rahbar: dots., f.f.d. S. Nurmatov

Annotatsiya: Mazkur maqolamiz hindiy tilidagi qishloq xo‘jaligiga oid leksemalarning struktur tasnifiga bag‘ishlanadi. Maqolada hindiy tilidagi qishloq xo‘jaligiga oid terminlar atroflicha o‘rganiladi. Shuningdek, hindiy tilidagi qishloq xo‘jaligiga oid leksemalarning yasallishidagi o‘ziga xos xususiyatlari hamda so‘zlarning yasallish usullari va yasallish tiplari asnosida struktur jihatdan tasnif etiladi.

Kalit so‘zlar: struktur tahlil, qishloq xo‘jaligi, agglyutinatsiya, kalkalash, gibridlik, morfologik tahlil, sintaktik tahlil, suffiks, affiks .

Mazkur bo‘limda hindiy tilidagi tibbiyot sohasiga oid atamalarni yasallish jihatdan tahlil qilindi. Buning uchun, avvalo, tub va yasama so‘zlar, hindiy tilida so‘z yasallish usullari haqida to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiqdir.

So‘z yasovchi qo‘shimcha bo‘lmagan so‘zlar **tub so‘zlar** deb ataladi¹. Masalan:

फर्म – (m-r) ferma

फावड़ा – (m-r) ketmon

खाद – (m-r) o‘g‘it

खेत – (m-r) yer

Negizga yasovchi qo‘shimcha qo‘shilishi bilan yasalgan sodda so‘zlar yasama so‘zlar deb ataladi². Masalan:

खेती – (m-r) dehqonchilik

वनवासी – (m-r) o‘rmonchi

बागबान – (m-r) bog‘bon

Tildagi ma‘lum usul va vositalar yordamida yangi so‘z hosil qilish so‘z yasallishi deyiladi. Tilshunoslikda so‘z yasallishi termini ikki ma‘noda qo‘llaniladi. Bir tomondan, tilda yangi so‘z hosil qilish jarayonining o‘zini bildiradi, ikkinchi tomondan esa, tilshunoslikning so‘z yasallishi sistemasini o‘rganuvchi bo‘limini bildiradi. So‘z yasallishi tilda mavjud bo‘lgan so‘z yasallishi tarkibini va so‘z yasallishi usullarini o‘rganadi³.

Hindiy tilida so‘zlar yangi so‘zlar hamda so‘z yasallishi orqali boyib boradi. Lug‘at tarkibining boyishi, asosan, so‘z yasallishi va boshqa tillardan yangi so‘z, birikmalarni o‘zlashtirish hisobiga ro‘y bermoqda. Zamonaviy hindiy tilida so‘z yasash quyidagi umumiy xususiyatlarga ega:

¹ Xolmonova Z. Tilshunoslikka kiring. – T., 2007. -B.110.

² Xolmonova Z. Tilshunoslikka kiring. – T., 2007. -B.110.

³ Azizov O. Tilshunoslikka kirish. -T.: O‘qituvchi, 1996. -B 32.

Agglyutinatsiya – soʻz oʻzakka oʻzgarishsiz soʻz yasovchi qoʻshimchalarning ketma-ket qoʻshilishi. Masalan:

मुर्गखाना – (m-r) tovuqxona. मुर्ग (tovuq) — खाना (xona)

चाहरदीवारी – (m-r) tomorqa. चाहर + दीवार + ई (forscha)

गावखाना – (m-r) ogʻilxona. गाव (sigir, mol) — खाना (xona)

गल्लेबान – (m-r) choʻpon. गल्ला + बान (forscha)

चरागाह – (m-s) oʻtloq चरा + गाह (forscha)

दोशाखा – (m-s) Panshaxa दो + शाखा (forscha)

Gibridlik – genetik jihatdan turli elementlardan yangi soʻzlar yasash. Masalan:

पम्प(inglizcha) – घर (tatbhava) suv nasosi

मधु (sanskritcha) – मखी (tadbhava) asalari

बारहसिंगा (tadbhava) – पालक (sanskritcha) bugʻu boquvchisi

मिट्टी (tadbhava) – विशेषज्ञ (sanskritcha) tuproqshunos

Kalkalash – leksik-semantik va leksik-sintaktik modellarni oʻzlashtirish va ularni oʻsha til morfemalari bilan toʻldirish.¹ Masalan:

घरेलु पशु – (m-r) Uy hayvonlari → ingliz tilidagi domestic animals — Uy hayvonlari, soʻzidan olingan.

फूल गोभी – (m-r) Gulkaram → цветная капуста – Gulkaram (rus tilida)

गरम घर – (m-r) Issiqxona → a green house, a hot house (ingliz tilida)

Issiqxona

बागबानी साधन – (m-r) Tomorqa ish qurollari → gardening tools (ingliz tilida)

Tomorqa ish qurollari

मिट्टी विशेषज्ञ – (m-r) Tuproqshunos — > a soil scientist – Tuproqshunos (ingliz tilida)

Hindiy tilida soʻz yasashning besh xil usuli mavjud. Bular quyidagilar:

- 1.Morfologik;
- 2.Morfologo-sintaktik;
- 3.Sintaktik;
- 4.Leksiko-sintaktik;
- 5.Leksiko-semantik.

Hindiy tilida morfologik usul keng tarqalgan boʻlib, olimlar uning 4 ta tipi mavjud deb talqin qiladilar. Ular:

1. Suffikslar bilan soʻz yasash tipi. (प्रत्यय) suffikslar soʻz oxirida qoʻshiluvchi, yangi maʼnodagi soʻz yasovchi qoʻshimchalardir.

मुर्गी Tovuq मुर्ग + आ (Sanskrit suffiksi)

मुर्गा Xoʻroz मुर्ग + ई (Sanskrit suffiksi)

अंगूरबानी (P) (Angur-ban-i) uzumchilik अंगूर + बान + ई (Sanskrit suffiksi)

2. Soʻzning boshida qoʻshilib, yangi maʼnodagi soʻz yasovchi qoʻshimchalar prefikslar (उपसर्ग) deyiladi.

¹ Дымщиц З.М. Грамматика языка хинди. Т II. -М.: Наука, 1986. -С.121.

उपजाना — Yetishtirish उप – (Sanskrit prefiksi) — जाना

3. Aralash tip- soʻzga ham **prefiks**, ham **suffiks** qoʻshish orqali yangi maʼnodagi soʻz hosil qilish.

प्रजनक (S) – Chatishtiruvchi प्र (Sanskrit prefiksi) + जन (asos) + क (Sanskrit suffiksi)

प्राणी शास्त्री (S) – Zoolog प्राणी (Sanskrit prefiksi) + शास्त्र (asos) + ई (Sanskrit suffiksi)

4. Morfologik usulning toʻrtinchi tipi innfiksatsiya, yaʼni ichki fleksiya boʻlib, unda:

a) unlilarni qisqartirish:

b) unlilarni choʻzish: उगना - उगाना oʻsmoq – oʻstirmoq

चढ़ना – चढ़ाना koʻtarmoq – yigʻmoq

a) oʻrnini almashtirish yoʻllari bilan yangi soʻz yasaladi.

Baʼzan undoshlarni almashtirish usuli bilan yasalgan yasama soʻzlar ham uchraydi. Koʻpincha oʻtimli feʼllardan oʻtimsiz feʼllarni yasashda qoʻllaniladi. Hindiy tilidagi qishloq xoʻjaligiga oid terminlar orasida bunday soʻzlar aniqlanmadi.

Morfologik sintaktik usul bir qancha tiplarga (soʻzlarni **biriktirish, substansiya, addverbilizatsiya, allyiteratsiya, konversiya**) boʻlinadi. Hindiy tilidagi qishloq xoʻjaligiga oid terminlar orasida bu tiplardan soʻzlarni biriktirish tipi uchradi. Ushbu tipda murakkab soʻzlarning boʻlaklari bir biri bilan obyektli yoki aniqlovchili munosabatda boʻladi. Masalan,

मिट्टी (tuproq) विशेषज्ञ (mutaxassis) – (m-r) Tuproqshunos

पशुपालन — Chorvachilik पशु (hayvon) — पालन (boqish)

Sintaktik usulda 2 ta mustaqil soʻz birikmasidan yangi soʻz yasaladi. Ularning oʻzagida oʻzgarish boʻlmaydi, ularning bir-biriga bogʻliqligi ham boʻlmaydi. Qishloq xoʻjaligiga oid terminlar tahlil qilinganda quyidagi soʻzlar sintaktik usulda yasalgan yasama soʻzlarga taalluqli deb topildi:

शकरकंद (P+S) – Batat

कृष्णा फल (S) – Marakuyya

तेजपात — Lavr bargi

Leksiko sintaktik usulda turli xil soʻz turkumlariga oid soʻzlarni biriktirish orqali yangi maʼnolarni anglatuvchi soʻzlar hosil qilinadi.

दोशाखा – (m-s) Panshaxa दो (son) + शाखा (ot) (forscha)

मधु (sanskritcha) (sifat) – मखी (tadbhava) (ot) — asalari

लान (ot) मौवेर (feʼldan yasalgan ot) (E) — Maysa / chim oʻruvchi mashina

सिंचाई (harakat nomi) – मास्टर (ot) (H+E) — Suvchi

Leksiko-semantic usul- eski soʻzlarni yangi maʼno bilan tahlil qilinish usulidir. Turli soʻz turkumlaridan yasalgan ravish maʼnosida kelgan soʻzlar leksik-semantic usulda yasalgan hisoblanadi. Hindiy tilidagi qishloq xoʻjaligiga oid terminlar orasida bu usulga oid yasama soʻzlar aniqlanmadi.

Hindiy tilidagi qishloq xo‘jaligiga oid misollar struktur jihatdan ham tahlil qilinib, ularga mos misollar ham ko‘rsatib o‘tildi. Unga ko‘ra so‘zlar, avvalambor, tub va yasama so‘zlarga bo‘linib tahlil qilindi. Yasama so‘zlar esa o‘z ichida yana ikkiga bo‘linib tahlil etildi. Affiksatsiya, ya’ni so‘zga qo‘shimcha qo‘shish bilan so‘z yasashga doir hamda gibridlik, ya’ni genetik jihatdan turli elementlardan yangi so‘zlar yasash orqali yasalgan so‘zlar misollar yordamida tahlilga tortildi.

Hindiy tilida so‘z yasashning besh xil usuli mavjud. Bular quyidagilar: Morfologik; Morfologo-sintaktik; Sintaktik; Leksiko-sintaktik; Leksiko-semantik jihatdan ham tahlilga tortildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. -T., O‘qituvchi, 1996. – 175 b.
2. Баранников А.П. Краткий грамматической очерк хинди. Прил. К «Хинди-русский словарь». -М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1959. -С.1123-1167.
3. Бархударов А.С. Словообразование в хинди. –М.: Просвещение, 1963.
4. Гуру К. Грамматика хинди. Часть I. Пер. с хинди Г.А. и Р.И.Баранниковых. Под ред. И с предисл. Проф. Б.А.Ларина. -М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1957.
5. Дымщиц З.М. Грамматика языка хинди. Т I-II. -М.: Наука.

Lug‘atlar:

1. Хинди — русский словарь. Сост. В.М.Бескровный. Под ред. акад. А.П.Баранникова. -М.: ГИС, 1959.
2. Русско — хинди словарь. Под ред. В.М.Бескровного. -М.: ГИС, 1957.
3. Бескровного. В.М. Т I. -М.: Советская Энциклопедия, 1972.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Tom-V. -T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. –B.
5. Хинди-русский словарь. Составители А.С.Бархударов, В.М.Бескровный, Г.А.Зограф, В.М.Липеровский. Под ред. В.М.Бескровного. Т I-II. -М.: Советская Энциклопедия, 1972.
6. www.shabdkosh.com
7. www.collinsdictionary.com
8. www.dict.hindikhoj.com
9. www.rekhtadictionary.com
10. www.educalingo.com

ADABIYOTSHUNOSLIK

O'RXON KAMOLNING "UYQU" HIKOYASIDA BOLALAR OBRAZI

Malika BAXODIROVA

TDSHU, Adabiyotshunoslik yo'nalishi (turk)

1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: PHD., dots. M. Kayumova

Annotatsiya: Bu maqolada turk adabiyotiga o'zining ulkan hissasini qo'shgan, bir qancha yirik roman va hikoyalar yozgan serqirra ijodkor O'rxon Kamol hayoti va ijodi haqida so'z yuritiladi. O'rxon Kamol bolalarga bag'ishlab yozgan hikoyalarida urush davrida ota-onasiz, yetim qolgan bolalarning qiyin kechgan hayotini tasvirlab bergan. Maqolada misol tariqasida uning "Uyku" ("Uyqu") nomli hikoyasi olindi. Bolalar obrazi O'rxon Kamol hikoyalarining asosiy qismini tashkil qiladi. Bu maqolani yozishdan maqsad, har qanday qiyinchilik kelsa ham, hayot haqiqatlari bilan yuzma-yuz kelgan, lekin kelajakka umid bilan boqqan yosh bolakaylarning obrazlarini yoritib berishdan iborat. Bolalikka qaytar ekanmiz, doim iliq xotiralar bilan eslaymiz. Ammo bu hikoyalar qahramonlari boshlaridan juda qiyin, mashaqqatli bolalikni yashab o'tishgan. Yozuvchi juda ham tushunarli, sodda qilib, asarlarni yaratganki, o'qigan kitobxon zavq bilan o'qiydi. Qahramonlarning kechinmalarini birgalikda boshdan kechirgandek his qiladi. Bu yosh qahramonlarning bu yoshda vaqtda uxlab, to'g'ri ovqatlanib, ilm olishi kerak bo'lgan bir vaqtda, pul topish uchun o'z uyqusidan, sog'lig'idan kechib ishlashga majbur bo'lganini ko'rib hech bir kitobxon befarq qololmaydi. O'rxon Kamol asarlarida Adanadagi yer va fabrika ishchilari dunyosini, Istanbuldagi qashshoqlar va fabrika muhitini aks ettirgan. Xulosada, har bir qahramonning boshidan kechirganlari tahlil qilinib, har bir bolakayning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari borligi keltiriladi.

Kalit so'zlar: hikoya, bolalar obrazi, O'rxon Kamol, individual xususiyat, tahlil.

Turk adabiyotining buyuk ustalari qatorida nomi tilga olingan adib roman, hikoya, drama kabi turli uslublarda ko'plab asarlar yaratgan bo'lsa-da, asosan romanchilik jihati bilan mashhur bo'lgan O'rxon Kamol asl ismi Mehmet Rashid O'g'utju 1914-yil 15-sentyabrda Adananing Jayhan tumanida dunyoga kelgan. O'rxon Kamolning otasi huquqshunos Abdulqodir Kamali Bey, Chanoqqal'a frontida leytenant bo'lib ishlagan, onasi Adanalik Azime xonim o'rta maktabni bitirib, o'zi tug'ilgan shaharda boshlang'ich maktab o'qituvchisi bo'lib ishlagan. Bolalikning ilk yillari Adanada o'tgan. Adanada paxta tozalash zavodlarida ishchi va xizmatchi bo'lib faoliyat yuritgan. Uning bu yillardagi jamg'arma fondlari kelajakda "Baba Evi" ("Ota Uyi") romaniga hayot baxsh etgan. 1937-yilda paxta tozalash, ya'ni Milliy to'qimachilik zavodida ishchi qiz Nuriye bilan oila qurgan. Bir yildan so'ng uning birinchi farzandi Yulduz dunyoga keladi. O'rxon Kamol

“Adanaspor” futbol jamoasida futbol o‘ynagan. Hujumchi Rashid nomi bilan mashhur bo‘lgan.

O‘rxon Kamolning hikoyachilik mahorati u darajada baland emas edi. O‘rxon Kamol Nozim Hikmat bilan birga kechirgan davrlarini shunday tilga oladi:

*Adabiyotimizning qoidalari bilan hech ovora bo‘lmadim, eng teskari bo‘lgan yo‘nalish- hikoyachilik edi.*¹

Hikoya va romanchilikka yo‘nalgan O‘rxon Kamolning ba’zi hikoyalari romanlarga aylantirilgan. Uning fikricha, yaxshi bir roman yozuvchi bo‘lishdan avval, yaxshi bir hikoyalar yozuvchisi bo‘lish kerak.

Bunday fikrlarni bildirgan nasr janriga yo‘nalgan yozuvchi, bir qancha vaqtdan so‘ng romanlarida yaratgan obrazlarni hikoyalarida yaratadi. O‘zining birinchi hikoyalar to‘plami “Ekmek Kavgasi” (“Non jangi”) va “Küçük İnsanların Hatıraları” (“Kichik odamning eslatmalari”) nomi bilan nashr etilgan avtobiografik romanlari bilan keng shuhrat qozongan. Yozuvchining adabiy hayoti 1960-yillarda avjiga chiqqan. O‘z asarlarida Adanadagi yer va fabrika ishchilari, ularning dunyosini, Istanbuldagi qashshoqlar va fabrika muhitini aks ettirgan. 1966-yili Siyosiy qarashlari tufayli qamoqqa olinadi. “Anqara San’atsevarlari” jurnalida 1967-yil eng yaxshi hikoya ustasi mukofotini olgan. 1969-yilda esa O‘rxon Kamol turk tili jamiyati va Said Foiq hikoya mukofoti bilan taqdirlangan. 1970-yilning 2-iyulida Bolgariya yozuvchilari uyushmasi taklifi bilan Sofiyada davolanayotgan paytida olamdan o‘tgan.

O‘rxon Kamolning asarlarida bolalar obrazlari juda muhim o‘rin tutadi va bu obrazlar ko‘pincha yozuvchining ijtimoiy-siyosiy va ma’naviy mavzularni o‘rganishiga yordam beradi. O‘rxon Kamol bolalar obrazlari orqali jamiyatdagi adolatsizlik, shaxsiy iztirob va o‘sib kelayotgan avlodning kurashini tasvirlaydi. Uning asarlarida bolalar, ko‘pincha, jismoniy va ruhiy jihatdan kattalar dunyosining qiyinchiliklariga duch keladigan nohaq qurbonlar sifatida namoyon bo‘ladi. Ular faqat o‘zini anglash jarayonida bo‘lmagan yoki tajribasiz insonlar emas, balki kattalar dunyosidagi adolatsizliklarni, mashaqqatlarni hamda kamchiliklarni sezgan va ularga qarshi kurashishga uringan shaxslar sifatida tasvirlanadi.

O‘rxon Kamolning asarlari ichidan “Uyqu” hikoyasi meni ko‘proq o‘ziga jalb qildi. Bu asardagi obrazlar, qahramonlarning xarakteri o‘zgacha. Bu asarlardagi barcha bolalarning orzu-maqсадlari o‘xshash. O‘rxon Kamol asarlarida yaratgan obrazlarni, ya’ni kichik bolalarni hayot uchun kurashayotganini ko‘rib, insonga yanada ko‘proq kuch-quvvat beradi. O‘rxon Kamol asarlarida bolalarning qanchalik sabrli ekanliklari aks ettirilgan.

*Shu holda adabiyotimizning eng go‘zal hikoyalaridan biri yozildi.*²

Asarlardagi bosh qahramonlarning hayot tarzini ko‘rib chiqamiz. Ularning boshidan kechirgan qiyinchiliklariga qanday dosh berganlarini ko‘ramiz. Hayot

¹ Kemal O. (2000). Nazm Hikmet’le Üç Buçuk Yıl. İstanbul: Tekin Yayınevi.s.40

² Mutluay, R. (1970). Orhan Kemal’in Hikâyelerinde Çocuk. İstanbul: Yeni Edebiyat Aylık Edebiyat Dergisi, Altın Kitaplar Yayınevi.s. 11.

nega bunday yosh bolakaylarning boshiga shuncha sinovlar berganini, nima sababdan erta maktablardan ketib ishlashga majbur qolganlarini ko'rib tahlil qilamiz.

O'rxon Kamolning "Uyqu" hikoyasida bola, ayniqsa, kichik yoshdagi bolalarning uyqu bilan bog'liq kechinmalarini va ularning o'ziga xos psixologik holatlarini tasvirlaydi. Bu hikoyada bosh qahramon Sami ismli bolakay tunda uhlamasdan, ishlashga qaror qiladi. Bu holat bolalarning tasavvurlari, hissiyotlari va ong osti dunyosi bilan bog'liq bo'lib, Kamolning o'ziga xos uslubida bolalarning ichki dunyosini ochib beradi.

Hikoyadagi bosh qahramon Sami o'zini, o'zining barcha ehtiyojlarini, xatolarini va tashvishlarini anglaydi. Shunga qaramay, u o'zining kundalik hayotida bo'lgani kabi dam olishni istamaydi. Bola uyquni jismoniy dam olish va tinchlanish manbai sifatida ko'rmaydi, aksincha, uni o'z dunyosidan ajralish, hech qanday hayotiy vazifalarni bajara olmaslik yoki o'zining ichki xatolarini qabul qilishni anglatadigan jarayon sifatida tushunadi. Hikoyada bola uyquni rad etib, o'zini ishga berishga qaror qiladi. Bu uning ichki kurashining bir qismi sifatida qaralishi mumkin. Fabrika direktorlari yosh bolalarning pulga muhtojliklaridan foydalanib, normal ish soatidan ko'p ish taklif qiladilar. Hikoyada bolalarning hammasi uyquga zor, juda toliqqan holda bo'lsa-da, ishni inkor qila olmaydi. Chunki, agarda ular rad etsalar, eshik ortida ishga muhtoj talaygina bolalar tayyor turibdi. Bolakaylar rad etib ketsalar, boshqa ularni ishga qabul qilishmaydi, o'rnilariga darrov ishchi topadilar.

Bosh qahramon Samining avans olmoqchi bo'lgan vaqtda onasining gaplariga esiga tushib qoladi: *Annesi, "Aman o'glum Sami, sakın borç etme... Ay başında kiramızı ödeyemezsek evi mizden atarlar bizi..¹(O'glim hech avans olma..Oy boshida ijara pulini bermasak, bizni uydan haydab yuboradilar).*

Bolalar ko'pincha o'z orzulariga erishishga, muammolarni hal qilishga intilishadi, biroq bu jarayon ularni ichki kechinmalar va hissiyotlar bilan birga, uyquga qarshi qo'yadi. Bola, uyquga ketishdan ko'ra, hali bajarilmagan ishlar yoki erishilmagan orzulari haqida o'ylaydi. Bu holat, O'rxon Kamolning hikoyasidagi bolalarning tasavvurlari va hayotga bo'lgan yondashuvlarini yanada chuqurlashtiradi. O'rxon Kamolning uslubi o'zining oddiy, lekin chuqur ma'nolarga ega bo'lgan tasvirlari orqali bolalarning psixologiyasini juda aniq ko'rsatadi. Hikoya bolaning tashvishlari, orzulari va ularning ichki dunyosini aks ettirishga mo'ljallangan. Bola uhlamasdan ishlash orqali o'zini himoyasiz his qilmaslik uchun kurashadi. O'rxon Kamol "Uyqu" hikoyasi orqali bolalarning ichki dunyosini, ularning tashvishlarini, hayotga bo'lgan yondashuvlarini chuqur tasvirlagan. Yosh bolalarning naqadar sabr-bardoshli ekanligi shu hikoyada yaqqol tasvirlangan. Kattalarni ham o'z manfaati yo'lida hech kimni ayammasdan, rahm qilmasdan ishlatishi, mehnat qonuniga qarshi ish qilib, kunlik ish soatidan juda ko'p tinmasdan ishlatishi tasvirlangan. O'rxon Kamol yosh bolalarning ruhiy va psixologik jihatlarini o'ziga xos tarzda ko'rsatib, o'quvchiga bolalarning ichki dunyosini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

¹ Kemal O. "Ekmek Kavgası." 48. Basim: Nisan 2012, Everest Yayinlari 175s. 1942.

O‘rxon Kamol — o‘zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri bo‘lib, uning asarlarida inson ruhiyatining nozik va murakkab qatlamlari, ayniqsa, bolalarning psixologiyasi va ularning ichki dunyosi muhim o‘rin tutadi. Kamolning hikoyalari bolalarning individual xususiyatlarini, ularning o‘ziga xos fikrlari, orzulari va hissiyotlarini o‘zgacha tarzda aks ettiradi. O‘rxon Kamolning hikoyalarida bolalarning o‘ziga xos xatti-harakatlari ularning individual xususiyatlarini aniq aks ettiradi. Bolalar, odatda, o‘zlarining o‘ziga xos qarashlari va dunyoqarashlari bilan hayotdagi har bir holatga javob beradilar. Ular kattalardan farqli o‘laroq, dunyoni o‘zlariga moslashtirishga intiladilar va o‘zlariga xos tarzda muammolarni hal qilishadi. Masalan, “Uyga qaytish” hikoyasida bola, kattalar tomonidan belgilangan qoidalarga qarshi chiqishga va o‘z orzularini amalga oshirishga intiladi. Bu o‘ziga xoslik bolalarning hayotga bo‘lgan munosabatlarini, ularning dunyoni qanday anglashlarini aks ettiradi.

Yozuvchining yozish uslubi sodda, ammo chuqur psixologik tahlilga asoslangan. U bolalar o‘rtasidagi individual farqlarni ko‘rsatishda o‘ta realistik yondashuvni qo‘llaydi. Har bir bolaning ichki dunyosini tasvirlashda Kamol o‘zining o‘ziga xos stilidan foydalanib, nafaqat tashqi holatlarni, balki bolalarning ong osti, tushunchalari va ehtiyojlarini ham tasvirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bezirci A. Orhan Kemal. Istanbul: Tekin Yayınevi. 1984.
2. Kantarci A. Orhan Kemal’in Hikâyelerinde Çocuk Tipleri. Yüksek Lisans Tezi. Istanbul:Marmara Üniversitesi. 2006.
3. Kemal O. Ekmek Kavgası .48. Basım: Nisan 2012, Everest Yayınları 1960.
4. Kemal O. Kardes Payı. Istanbul: Everest Yayınları. 2017.
5. Kemal O. Nazm Hikmet’le Üç Buçuk Yıl. Istanbul: Tekin Yayınevi. 2000.
6. Kemal O. Önce Ekmek. Istanbul: Everest Yayınları. 2017.

YOVUZ BAHODIRO‘G‘LI IJODIDA TARIXIY ROMANLARINING O‘RNI

Nozima KARIMOVA

TDSHU, Adabiyotshunoslik yo‘nalishi (turk)

1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.n., prof. A. Alimbekov

Annotatsiya: Yovuz Bahodir o‘g‘li turk adabiyotida tarixiy romanlarini bilan shuhrat qozongan yozuvchilardan biridir. U o‘zi yozgan tarixiy romanlari bilan o‘tmishda muhim o‘rin egallagan parda ortidagi voqealarni oydinlashtirdi va tarixni yaxshiroq tushunish va o‘zlashtirishga yordam berdi. Muallifning kitobxonlardan kutgani tarixni sevish, tarixdan saboq olib, kelajakni qurishdir. Ana shu umidlar asosida u yozgan tarixiy romanlar yangi atamalar va uslublar

adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tekshiriladi, o'rganiladi. Ushbu maqoladan Yovuz Bahodir o'g'lining adabiy hayoti va romanlarini tadqiq etish maqsadi ko'zlangan.

Kalit so'zlar: Yovuz Bahodir o'g'li, tarixiy roman, Yonayotgan Buxoro, adabiy hayot, tarixiy haqiqat.

Yovuz Bahodir o'g'li adabiyot dengiziga juda yoshligidan kirib kelgan. 2008-yil 15-sentyabr kuni Yovuz Bahodir o'g'li bilan o'tkazilgan suhbatda u adabiyotga bo'lgan qiziqishini quyidagicha ta'riflaydi: *“Boshlang'ich maktabdan uyga qaytayotganimda, axlat qutisi chetidan Viktor Gyugoning “Baxtsizlar” kitobining bir necha sahifasini topdim. O'sha paytlarda topib olgan hamma narsani o'qish odatim bois, chekka-chekka sochilib ketgan varaqlar darrov e'tiborimni tortdi va o'qiy boshladim. Lekin menda bir necha sahifali matn bor edi va men ko'proq o'qishni xohlardim. ... Biroq, kitob sotuvchisi bu kitob men uchun emasligini aytdi. Agar xohlasam, menga “Graf Monte-Kristo”ni berishi mumkinligini aytdi. Lekin men qat'iyatli edim. O'sha paytda kitob do'konida bo'lgan, keyinroq o'rta maktab yillarida turk tili o'qituvchim bo'lgan janob Ahmad bilan tanishdim. ... Keyin men jahon klassikalarini o'qishni davom ettirdim.”*¹ Muallifimiz aytganlaridan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, u turk va jahon mumtoz asarlarini yoshligidanoq o'qigan va ularning shaxsi kamol topishida qanchalik foydali bo'lgan.

Bahodir o'g'lini yozishga undagan eng katta sabab uning tarix sohasida his qilgan ziddiyatlari edi. Darsliklar va uning amakisi tomonidan unga yetkazilgan tarixiy ma'lumotlar bir-birini takrorlashdan ko'ra keskin farqlarni ko'rsatadi. *“Uning fikricha, tarix saboq edi; tarix – yo'nalish, tarix – ildiz, tarix – xamirturush edi. Avvalo, aslidan uzilib borayotgan xalqning o'ziga xosligini ko'rsatish kerak edi. Shuning uchun u ko'p o'qigan va yozgan. Uning nigohi yozishda edi, ayniqsa, romanlarda.”*²

Muallifning bu mavzuda yozgan tarixiy romanlari quyidagilardir:

“Malazgirtda bir juma tongi” (“Malazgirt'te Bir Cuma Sabahi”), “Chakabey” (“Çakabey”), “Sulton Salohiddin Ayyubiy” (“Selahaddin Eyyubi”), “Yonayotgan Buxoro” (“Buhara Yanıyor”), “Alvido Buxoro” (“Elveda Buhara”), “Salom Sogut” (“Merhaba Soğut”), “Changovar” (“Cengaver”), “Turgut Alp” (“Turgut Alp”), “Sunguro'g'li” (“Süngüroğlu”), “Binatli” (“Binatlı”), “Topal Kasirga” (“Topal Kasırğa”), “Sohibsiz saltanat” (“Sahipsiz Saltanat”), “Ko'k yulduz” (“Mavi Yıldız”), “Jem sulton” (1-2 kitoblar) (“Cem Sultan (I,II)”), “Shirpenche” (“Şirpençe”), “Misr tomon” (“Mısır'a doğru”), “Murat IV” (1-2) (“Dördüncü Murad (I,II)”), “Og'alar hukmronligi” (“Ağalar Saltanatı”).

Yozuvchi “Malazgirtda bir juma tongi” romanining 1978-yilda nashr etilgan muqaddimasida “Malazgirt g'alabasi” natijasini, tarixiy romanlar haqidagi o'z tushunchasini ifodalab, biz o'quvchilarga maslahat beradi.

Yovuz Bahodir o'g'lining 1976-yilda nashr etilgan yana bir tarixiy romani “Sulton Salohiddin Ayyubiy”dir. Roman “Quddus fotihi” nomi bilan mashhur

¹ Yavuz Bahadıroğlu: 2008 (yavuzbahadiroglu.blogspot.com)

² İsmail Fatih Ceylan. Romancının Romanı. –İstanbul: Nesil Yayıncılık, s. 38

bo'lgan Sulton Salohiddinning qotillarning suiqasd urinishlariga qarshi kurashi va salibchilar qo'shinlariga qarshi musulmon yurtlarini, jumladan, Quddusning kofirlar qo'lidən qutqarish uchun olib borgan kurashi haqida hikoya qiladi.

Ismoil Fotih Jeylan "Romanchining romani" nomli asarida "Sulton Salohiddin Ayyubiy" romani haqida shunday baho beradi: *"Roman Salohiddin Ayyubiyning har jihatdan va davrning barcha xususiyatlari bilan qamrab oladi. Romanda Salohiddin Ayyubiyning dushmanlari olqishiga sazovor bo'lgan aql-zakovati, tezkorligi, mehribonligi va mardligi, afsonaviy jangovar texnikasi muvaffaqiyatli tasvirlangan. Shu bilan birga, davr to'liq tavsiflangan"*.¹

Yovuz Bahodir o'g'lining "Sunguro'g'li" romani ortidan 1974-yilda chop etilgan "Yonayotgan Buxoro" romani bilan katta mashhurlikka erishdi. U bugungi kungacha hayrat bilan o'qilib, minglab o'quvchilarga yetib kelmoqda. Unda Xorazm mamlakatining obod shaharlari, ilm markazlari noto'g'ri siyosat va fitnalar tufayli Chingizxonning qahriga uchraganligi ochib berilgan. Suhbatda romanchi romanning tug'ilishini shunday ta'riflaydi: *"Menimcha, bu 1974 yil edi. Men og'ir vaqtni boshdan kechirdim. Xotinim kasal bo'lib qoldi. Avval o'g'limni uxlatardim, keyin maktab yoshidagi ikki farzandimni maktabga tayyorlab, qorli havoda birini bir yelkaga, ikkinchisini ikkinchi yelkaga ko'tarib, tezda uyga qaytib, xotinimga nonushta qilib, dori-darmonlarni berib, dasturxonga o'tirib "Yonayotgan Buxoro"ni yozardim"*.²

Ismoil Fotih Jeylan qalamiga mansub "Romanchining romani" nomli asarida "Yonayotgan Buxoro"ga quyidagi iboralar bilan baho beradi: *"Turk xalqining ko'pchiligi bilmagan, ba'zilar esa faqat eshitgan Xorazm davlati bilan bog'liq Buxoroning yonayotgani, bu davlatning Chingizxon tomonidan qanday vayron qilingani ham katta qiziqish uyg'otdi. Bu romanning yana bir xususiyati va eng katta ta'siri, shubhasiz, unda yillar davomida turk jamiyatiga buyuk turk xoni sifatida tanishtirilgan Chingizxonning din va kitoblarga qanchalik shafqatsiz va dushman bo'lganligi haqida so'z boradi. Ayniqsa, Buxoro va Samarqandning qulashi davrida sodir bo'lgan dahshatli voqealar, masjidlarda imomlarning boshini kesish, shaharlarning yoqib yuborilishi, dunyodagi eng buyuk ilm shahri bo'lgan Buxoro kutubxonalaridagi kitoblarning yoqib yuborilishi, tarix davomida la'natlangan mo'g'ullarning vahshiyliklari o'qiganlarning umurtqasini to'lqinantirib yuboradi. Lekin bulardan tashqari, Xorazmliklar musulmon davlati bo'lishlariga qaramay, islomga muvofiq ish tutmaganliklari, din va kurash borasida sustligi, ma'murlari shu sababdan qobiliyatsizligi, saroylarda yashashlari, o'z xalqidan uzoqda bo'lganliklari, hatto soliqlar bo'yicha zulmga ham yo'l qo'yganliklari; boshqa tomondan, butparast va zolim Chingizxon va uning askarlarining chodirda yashashi, ular bilan birga ovqatlanishi, o'ziga xos odatlariga ega bo'lishi o'rtasidagi qiyos ham ta'sirli. Boshqa o'lcham: bular Xorazm viloyatida boshlangan turkmanlar va qipchoqlar o'rtasidagi irqiy urush natijasida yuzaga kelgan vayronalardir. Irg' urushi jamoa tuyg'usiga putur*

¹ İsmail Fatih Ceylan. Romancının Romani. –İstanbul: Nesil Yayıncılık, 2000. – s.90

² Yavuz Bahadıroğlu: 2008 (yavuzbahadiroglu.blogspot.com)

yetkazdi, ayniqsa, qipchoqlar o'z irqining ustunligi uchun kurashib, shaharlarni Chingiz qo'liga topshirishgacha bordi."¹

Yovuz Bahodir o'g'lining asosiy maqsadi shu paytgacha noto'g'ri ko'rsatib kelinayotgan tarixiy voqea va shaxslarni hech ikkilanmasdan, qo'rqmasdan, o'tkir uslubda o'quvchiga yetkazishga harakat qilishdir. Shuningdek, u mo'g'ullarga nisbatan o'ta nohaqlik qilyapti, degan tanqidlarga tarix va tarixiy tadqiqotlardagi muhim shaxslarning qarashlari bilan javob berdi.

Yovuz Bahodir o'g'lining tarixiy voqea asosida yozgan o'z badiiy to'qimasiga ko'ra, mo'g'ullarning Xorazm o'lkasi va boshqa musulmon mamlakatlariga yetkazgan zarari ifodalangan. Mustafó Alijon "Tarixning qora yozuvi mo'g'ullar" nomli kitobida Ibnul Esirning mo'g'ullar haqida bergan ma'lumotlari bilan Chingizxon Xorazmning gullab-yashnagan shaharlariga kirganidan so'ng uning shafqatsizligi haqida hikoya qiladi. *"Ibnul Esir "dahshatli kun" deb ta'riflagan Buxoro talon-taroj qilingan kuni shaharda katta sarosima va qo'rquv hukm surardi. Erkakayu ayol, yoshu qari, hamma katta dahshatdan ko'z yosh to'kib, shahar ahli bosqinchilar qo'liga asir olindi. Ayollar dushman askarlari o'rtasida bo'linib, eng qattiq haqorat va zo'rlashlarga duchor bo'lishdi, ammo hech kim bu haqda hech narsa qila olmadi. Uylarning tomlari qulab tushar ekan, ko'chalar xarobaga aylanib, shahar kimsasiz arvoh shaharchaga aylandi. O'lim va qo'rquv avj olgan Buxoro ko'chalarida sodir bo'lgan voqealar ba'zan u yerda yashovchi xalqning o'z qadr-qimmatini chidab bo'lmas darajada sindirar, ba'zi odamlar bosqinchi mo'g'ullarga qarshi jonjahdi bilan hujum qilib, to o'lguncha ular bilan kurashar edi. (...) Xalqni qiynoqqa solib, qimmatbaho buyumlari qayerdaligini oshkor qilishga majburlagan mo'g'ullar Buxoroni tark etib, Samarqandga yo'l olganlarida, Buxoro ko'rgan vayronagarchilik tushunib bo'lmas darajada bo'lganini shahardagi masjiddan va mashhur sayyoh Ibn Battutaning hanuzgacha mo'g'ullar halokati to'g'risidagi yozuvlaridan osongina tushunish mumkin.*"²

Yovuz Bahodir o'g'li ham Buxoroning mo'g'ullar tomonidan talon-taroj qilingani, vayron qilingani, yoqib yuborilgani, o'rnida faqat tutun qolib ketganini romanga "Yonayotgan Buxoro" sarlavhasi bilan aks ettirgan.

Prof. Dr. Abdulloh Shengul ham Jaloliddin Xorazmshoh asari asosida olib borgan tadqiqot va tekshiruv natijasini shunday ifodalaydi: *"Jaloliddin Xorazmshoh amalga oshirishga uringan islom birligi ideali yo'lidagi eng katta to'siqlar o'z ichidan kelib chiqadigan to'siqlardir. Uning atrofidagi amirlar va podshohlarning davlatning katta qiyinchiliklarga qaramasdan hali ham mansab ortida turganligi Jalolni nihoyatda bezovta qiladi. Muallif qalami bilan taqdim etilgan fotosurat bilan Usmonlilar imperiyasining so'nggi davriga oid siyosiy surat o'rtasida muhim o'xshashliklar mavjud. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Namiq Kamol qalamida ideallashtirishga harakat qilgan islom birligi g'oyasi o'sha davrning shu jihatiga ishora ekanligini e'tibordan chetda qoldirmaslik*

¹ İsmail Fatih Ceylan. Romancının Romanı. –İstanbul: Nesil Yayıncılık, 2000. – s.82-83

² Mustafa Alican. Tarihin Kara Yazısı Moğollar. – İstanbul:Timaş Yayınları, 2017. – s. 68 – 69

kerak.”¹ Yovuz Bahodir o‘g‘lining Jaloliddin Xorazmshohga o‘z davridagi munosabati ham Namiq Kamolning maqsadiga to‘g‘ri keladi. Namiq Kamol Usmonlilar imperiyasi ichidagi fasod va nizolar natijasida islom birligi o‘rnatilmaganini, tashqi dushmanlardan ko‘ra ichki dushmanlar davlatga ko‘proq zarar yetkazganini tanqid qiladi. Oradan yuz yil o‘tib Yovuz Bahodir o‘g‘li “Yonayotgan Buxoro”, “Alvido Buxoro” romanlarida Namiq Kamol tanqid qilgan vaziyatni o‘quvchiga taqdim etadi.

Yovuz Bahodir o‘g‘li Xorazm davlati atrofida sodir bo‘lgan tarixiy voqealarda ishtirok etgan qahramonlar va bu qahramonlarning tarixga ta‘sirini o‘zining uydirma olamida mahorat bilan yetkazgan. Yovuz Bahodir o‘g‘lu islomiy nuqtai nazarga ega asarlar yaratgan. U tarixiy voqealarni o‘z qarashlari doirasida ko‘rib chiqdi va ishda aniqlagan real va xayoliy qahramonlarni o‘z ichiga oldi.

Yetti bobdan iborat “Shirpanja” romaniga muqaddima bo‘lgan “Kitobxonlar bilan suhbat” bo‘limida Yovuz Bahodir o‘g‘li nima uchun Yovuz Sulton Salim davri haqida yozganini o‘quvchilar bilan baham ko‘radi. *“Yovuz Sulton Salim davri tariximizda jiddiy o‘rganilishi kerak bo‘lgan davr ekanligini aytdik. Chunki yuzaki baholar ko‘pincha o‘quvchini chalg‘itadi. Ayniqsa, Yovuzdek dunyoga mashhur sulton haqida gapirganda, bunga o‘sha davr sharoitini, davlat arboblari, armiya va xalqning mayl va xohish-istaklarini juda yaxshi bilish bilangina erishiladi. Faqat bir jihatni bilish yetarli emas, chunki Yovuz serqirra: Bir tarafda olim, bir tarafda san’atkor, bir tomoni avtoritar, ikkinchi tomoni xayrixoh (davlat boshqaruvida beparvo, qattiqqo‘l va shafqatsiz, lekin shaxsiy hayotda yumshoq, juda kamtarin va bag‘rikeng). Bularning barchasini hisobga olish, ularni bilish va shunga ko‘ra qaror qabul qilish eng yaxshi ishdir.”*²

“Tarixni sevdigan inson” nomiga ega bo‘lgan muallif tarixiy romanlarida o‘zi yoritgan davr va o‘sha davrda yashab o‘tgan insonlar haqida to‘g‘riroq tushuncha berishni maqsad qilgan. Yozuvchining romandagi tanqidi ham tarixiy shaxslarga, ham tarixdan saboq olmaydiganlarga qaratilgan. Islomga dushmanlik va o‘z ichida birdamlik yo‘qligi muallif tanqidining ikki asosiy jihati hisoblanadi. U maxsus tanlagan tarixiy davrlar ularning barchasiga mos keladi. Tanlangan mavzu va voqealar roman badiiy adabiyotiga mahorat bilan singdirilgan. Voqealar va bu voqealarda ishtirok etgan qahramonlar tarixdan olinganligi sababli romanda tasvirlangan vaqt real vaqt hisoblanadi. Muallif buni o‘z fantaziyasiga ko‘ra rivojlantiradi. U romanda zamonlarni o‘sha davrning zamon idrokiga ko‘ra shakllantiradi. Voqealar keng geografiyada kechgani uchun yozuvchi roman badiiy adabiyotiga ko‘plab o‘rinlarni kiritib, ularga alohida vazifalar yuklagan. Voqealar asosan kurash va urush bilan davom etganligi uchun jang maydonlari bezak sifatida ishlatiladi. Muallif ishlatgan til sodda va tushunarli.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

¹ Abdullah Şengül. Celaleddin Harzemşah. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2016. – s. 29

² Yavuz Bahadıroğlu. Şirpençe. – Ankara: Nesil Yayınları, 2018, – s. 6

1. Abdullah Şengül. Celaledin Harzemşah. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2016.
2. İsmail Fatih Ceylan. Romancının Romanı. – İstanbul: Nesil Yayıncılık, 2000.
3. Mustafa Alican. Tarihin Kara Yazısı Moğollar. – İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
4. Yovuz Bahadıroğlu, Malazgir’te Bir Cuma Sabahı. – İstanbul: Nesil yayınları, 2019.
5. Yovuz Bahadıroğlu. Şirpençe. – Ankara: Nesil Yayınları, 2018.
6. Yovuz Bahadıroğlu: 2008 (Yovuzbahadiroglu.blogspot.com)

SELAHATTIN BATUNING “GO‘ZAL YELENA” TRAGEDIYASI TAHLILI

Malikabonu SA'DULLAYEVA
TDSHU, Adabiyotshunoslik yo'nalishi (turk)
1-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: PhD. M. Aripov

Annotatsiya: Jumhuriyat adabiyot davri shoiri va dramaturgi Salahattin Batu she'r va dramalar bilan shuhrat qozongan shoirdir. U sayohat yozuvi, manzum, she'riyat janrlarida ijod qilgan. Batuning adabiyotga qiziqishi boshlang'ich maktabda boshlangan va adabiyot, ayniqsa, she'riyat bilan aloqasi umrining oxirigacha davom etgan. Uning ilk she'rlarida Yahyo Kamol va Ahmet Hamdi Tanpinar ta'sirini ko'rish mumkin. U umri davomida biron bir adabiy guruhga qo'shilmagan. Sevgi, tabiat, o'lim va mifologiya Batu she'rlarida asosiy mavzulardan biridir. O'z asarlarida insoniy va ijtimoiy muammolarga to'xtalib o'tgan ijodkorning insonparvarlik munosabati namoyon bo'lishi kuzatiladi. Ushbu maqolada Salahattin Batuning adabiy hayoti va Go'zal Yelena tragediyasini tadqiq etish maqsad qilingan.

Kalit so'zlar: Salahattin Batu, tragediya, Go'zal Yelena, adabiy hayot, mifologiya.

Jumhuriyat davri shoiri va dramaturgi Salahattin Batu 1905-yil 25-dekabrda Chanoqqalaning Eceabat shahrida tug'ilgan. Salahattin Batuning otasi Chanoqqala ma'muriy kengashi bosh kotibi Emin Batu, onasi Geliboluning taniqli kishilaridan biri Hoji Ahmet Beyning qizi Adviye Batu edi. Salahattin Batuning singlisi va ukasi bor. Bu oila asli Bolgariyaning Deliorman shahrida yashagan pomak turklaridandir.

Salahattin Batu oliy ta'lim va sayohatlari davomida yaqindan tanishgan Yevropa adabiyotiga qiziqadi va unga havas qiladi. U nemis va fransuz tillarini yuqori darajada bilish bilan birga G'arb klassikalarini o'z tilida o'qiy oladi. Batu Yevropa madaniyati va san'ati bilan ko'proq tanishgach, u adabiyotga yanada realistik nuqtai nazarni rivojlantiradi. Nemis va fransuz adabiyoti bilan yaqindan tanishishi uning yunon mifologiyasi va falsafasiga qiziqishini oshirdi.

Manzumlaridagi G‘arb klassiklari asarlarida; insoniyatning go‘zallik, ezgulik, ma’naviy poklik kabi o‘lmas jihatlari haqida so‘z boradi. U insonning ijtimoiy va shaxsiy hayotdagi rivojlanishini “tafakkur” bilan bog‘laydi. U o‘z manzumlarida yangi g‘oyalar yaratadi, odamlarni fikrlashga chorlaydi.¹

G‘arb adabiyoti va madaniyati bilan yaqindan tanishishi uning odamlarga, hayotga bo‘lgan qarashlarini o‘zgartirdi va buni o‘z asarlarida aks ettirdi. Shu sababdan Salahattin Batu G‘arb klassikasining markazida turgan ezgulik, fazilat va go‘zallik kabi asosiy qadriyatlarni o‘z asarlarida asosiy mavzu qilib olishga harakat qilgan. Ilmiy ta’lim davrida 1942-yildan boshlab Ulus (Millat), gazetasida muntazam maqolalar chop etgan ijodkor “Varlık” (“Borliq”), “Türk Dili” (“Turk tili”), “Hisar” (“Hisor”), “Çag‘ri” (“Davat”), “Tercüme” (“Tarjima”) jurnallarida ham maqola va she‘rlari chop etilgan. Batu jurnallarda chop etilgan she‘rlarini “Bursada Yeşiller” (“Bursada yashillar”) va “Rüzgarlı Su” (“Shamolli suv”) nomli kitoblarda to‘plagan. Fransuz va nemis tillarini yaxshi biladigan ijodkor ko‘plab adabiy asarlarni turk tiliga tarjima qilgan. U o‘zining manzum va sayohat yozuvlarini kitoblarga jamlagan, 1947 yildan boshlab Anqarada Suut Kamol Yetkin bilan birgalikda “Edebiyet ve sanat” (“Adabiyot va san’at”) jurnalini chiqaradi. Yozuvchi “İnsan ve hayat” (“Inson va hayot”), “İsviçre günleri” (“Shvetsiya kunlari”), “Avstrya Venetsya günleri” (“Avstriya Venetsiya kunlari”) nomli sayohat asarlari va ocherklar yozgan. Uning manzumleri, sayohat asarlarida yanada jonli va she‘riy til, rang-barang uslub bor. Yunon tragediyalarining ta’sirini teatr asarlarida ko‘rish mumkin. Mavzularini turk va yunon rivoyatlaridan olgan bu spektakllarda gumanistik qarashga urg‘u berilgan. Uning “Yelena” pyesasi nemis tiliga she‘riyatda tarjima qilingan va Avstriyada o‘tkazilgan xalqaro teatr asarlari tanlovida ikkinchi o‘rinni egallagan. Xuddi shu spektakl Bregenzdagi Vena davlat teatri tomonidan ham namoyish etildi. Batu qadimgi yunon tragediyasiga mos asarlar yozgan birinchi turk shoiridir.²

Salahattin Batu hayotining so‘nggi yillari kasallik iztiroblari bilan o‘tdi, lekin u tinmasdan o‘qish va yozishni davom ettirdi. 1970-yilda Suut Kamol Yetkinga yozgan maktubida u endi koinotga boshqa nuqtai nazarga ega ekanligini, lekin baribir yozishdan o‘zini to‘xtata olmaganini ta’kidlagan:

*“So‘nggi paytlarda o‘zimni go‘yo fizikdek his qilyapman: moddaning tuzilishi, paydo bo‘lishi, haqiqatning mohiyati, koinot nazariyalari, kosmogoniya... Russell, Hiller, Teilhard de Chardin va yana boshqalar... Biosfera, noosfera... Orada bir-ikki roman, she‘r, falsafa ham aralashib ketadi. Imkon topishim bilan yozishga o‘tiranman. Lekin bu urinish – yurakda g‘alayon bo‘lsa-da – juda umidli emas. Koinot ko‘zi bilan dunyoga qaralsa, bular hatto kulgili tuyuladi... Ammo odamzod jim tura olmaydi. O‘ylaganini aytmaslik, his-tuyg‘ulariga shakl bermaslik – bu oson ish emas. Ichingdagi olov yonaversa, yozmaslik imkonsiz?”*³

¹ Batu S. İnsan ve Sanat: Doğulu Politika, Yeni Ulus, — İstanbul: (18.3.1954), — S. 2.

² Batu S. İnsan ve Sanat. — İstanbul: Remzi Kitabevi. 1945.-S.4.

³ Belge 1: Salahattin Batu’nun 12.01.1970’te Suut Kemal Yetkin’e yazdığı mektup, S. 1- 2.

Batuga yaqin bo'lganlar uni shaxs sifatida ham, san'atkor sifatida ham o'ziga xos tabiatga ega, degan fikrda. Varlikning egasi Yaşar Nabi ham Batuning eng yaqin do'stlaridan biridir. Batuning o'limi haqida yozgan maqolasida u o'zining adabiy doirasi va bu doiradagi pozitsiyasi haqida quyidagilarni aytadi:

“Batu shunday porloq chiqishlar, haddan tashqari maqtovlar va ulug'lashlarning, oshirilgan qadriyatlarining egasi emas edi. U ichiga yopilib qolgan, chaqirilmaguncha “men ham bor” deb aytmaydigan, adabiyot jamoalari bilan aloqalarni o'rnatishdan qo'rqadigan, hattoki bunday jamoalardan yiroq turadigan, o'zini boshqalardan yuqori deb, haddan tashqari baholashdan qochadigan, keksa bolalikka mos keladigan imkoniyatlarni izlamaydigan, nozik, uyatchan bir inson edi. Haqiqiy klassik san'at madaniyati bilan shakllangan, mustahkam gumanist asoslarga tayangan adabiy tushuncha bilan ishlagan va shu yo'lda asarlar yaratgan, bugungi kunda nasli tugab borayotgan bir buyuk yozuvchi edi. Bugungi kunda tobora omonati kamayib borayotgan, o'sish uchun zarur bo'lgan odatga aylangan “xarajatlar”ni o'zida jamlagan: kamtarlik, yaxshi yuraklilik, to'g'rilik, pok axloq, barcha yaxshi va go'zal narsalarga bo'lgan sevgi. Ujanjaldan, hasaddan, san'atdan tashqari ehtirolardan uzoq edi. Siyosatdan tashqari tor do'stlar atrofida hayot kechirdi. Barcha bu fazilatlar uning yetarlicha tanilishini, tushunilib sevilishini to'sgan omillar bo'ldi.”¹

U turk adabiyoti uchun she'r, ocherk, sayohat va tragediyalarni she'rlar bilan yozgan bo'lsa-da, uni turk adabiyotida ham, G'arbda ham tanitgan asari “Go'zal Yelena” deb nomlangan she'riy tragediyasi edi.

Takis Musenidis, Davlat teatri jurnalida asar va “Gozal Yelena”ning turk adabiyotidagi ahamiyati haqida shunday baho beradi: *“Bugun teatr she'riyat chizgan yo'ldan adashib, ma'naviy va ma'naviy boyligini yo'qotib, har qanday ma'naviy tashvishlardan yiroq o'yin-kulgi vositasiga aylangan, shuning uchun ham ziyolilar, adabiyot ahli teatrning obro'-e'tiborini tiklash, uni o'zining avvalgi buyuk san'at asarini o'zining avvalgi yuksak pog'onasiga qaytarishni maqsad qilgan san'at asarlarini qadrlaydi, bu sohadagi ilk urinishi... Biz ham Salahattin Batu ijodini xuddi shunday fikr va tuyg'u bilan kutib olishimiz kerak, chunki “Go'zal Yelena” bu jihatdan oson muvaffaqiyatlar izlamagan shoirning mardonavor va sharaflı qadamidir, bu asarning yangi turk adabiyotida munosib o'rin egallashiga shubham yo'q.”²*

Batuning do'stlaridan biri Suat Efe Varlikdagi “Go'zal Yelena” ni quyidagi so'zlar bilan baholaydi va umumlashtiradi: *“Men uning go'zal Yelena dramasini katta zavq bilan o'qidim. U menga nemis tilidagi tarjimasini ham berdi. Nemis tiliga “Helena bleibt in Troya” deb tarjima qilingan va 74 ta teatr spektakli orasida ikkinchi o'rinni egallagan bu asar Bregenzda Vena opera san'atkorlari tomonidan ijro etildi. Jahon matbuotida Batuning ishini maqtagan 200 dan ortiq maqolalar paydo bo'ldi va Batu ularni faylga to'pladi. Go'zal Yelenaning o'ziga xos xususiyati yana uning she'rlarda bo'lishi va oxirining o'zgarishi. Batuning*

¹ Nayır N.Y. Salahattin Batu İçin, Varlık, — İstanbul: 1973. S. 5.

² Musenidis T. Güzel Helena Münasebetiyle, (Çev. Lütfi Ay), Devlet Tiyatrosu- Ankara 5 Aralık 1953, S. 8-9.

*Yelenasi Troyada qoladi va uni qutqarish uchun kelgan o'z askarlari tomonidan troyaliklarga qilgan shafqatsizligi qarshisida vataniga qaytishdan bosh tortadi. Nemis tiliga tarjima qilinganda, bu ko'chirma kitobning nomi sifatida olingan. Bu rostmi, bilmayman"*¹

Batu "Go'zal Yelena" bilan erishmoqchi bo'lgan maqsadlarini quyidagicha sanab o'tadi: *"Go'zal Yelenada turk ruhini yangi shaklda jonlantirishga harakat qildim; uni boshqa darajada ifodalamoqchi bo'ldim, turk inqilobi istagan g'arb standartlari doirasida turkiy tuyg'uni ifodalamoqchi bo'ldim. Teatr asarida bugungi dunyoqarashimiz, insoniylik haqidagi tushunchamizga misol va guvoh bo'lishga harakat qildim. Istagan narsamga erishdimmi? Faqat buni vaqt ko'rsatadi."*²

Salahattin Batu "Güzel Helena" tragedyasi bilan erishgan xalqaro muvaffaqiyati Turkiyadan tashqaridagi adabiy doiralarda ham nomini tanitdi va bu muvaffaqiyati bilan turk adabiyotida iz qoldirdi.

Salahattin Batu ijodida "Go'zal Yelena" dramasi nafaqat adabiy, balki falsafiy va ma'naviy jihatdan ham muhim asar hisoblanadi. Ushbu drama orqali muallif insoniyat tarixidagi qadimiy afsonani zamonaviy talqinda qayta ko'rib chiqadi, axloq, erkinlik, tanlov va qurbonlik kabi dolzarb masalalarni o'rta tashlaydi. Asarda obrazlar orqali inson fe'l-atvorining murakkabligi, jamiyatning odamlarga ta'siri va shaxsiy mas'uliyat muammolari yoritiladi. Bu jihatlar Go'zal Yelena dramasini Salahattin Batu ijodida alohida o'rin tutuvchi, o'quvchini chuqur o'yga chorlaydigan asarga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Batu S. İnsan ve Sanat: Doğulu Politika. — Yeni Ulus — Ankara: 18.3.1954.
2. Batu S. İnsan ve Sanat. — İstanbul: Remzi Kitabevi, 1945.
3. Batu S. Güzel Helena. — Ankara: Maarif Basımevi. 1959.
4. İmzasız. Selahattin Batu Anlatıyor, Varlık, — İstanbul: 1954.
5. Musenidis Takis. Güzel Helena Münasebetiyle. Çev. Lütfi Ay — Devlet Tiyatrosu, — Ankara: 5 Aralık 1953.
6. Nayır Y.N . Selahattin Batu İçin. Varlık,- İstanbul: 1973.
7. Efe S. Romencero ve Selahattin Batu. Varlık, — İstanbul: 1957.

¹ Efe S. Romencero ve Selahattin Batu, Varlık, — İstanbul: S. 460, Ağustos 1957, S. 7.

² Batu S. Güzel Helena. – Ankara: 1959. – S. 9.

O'RXON ASENA IJODIDA DRAMATURGIYANING O'RNI

Nurjaxon AMIROVA

TDSHU, Adabiyotshunoslik yo'nalishi (turk)

1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: PhD. M.Kayumova

Annotatsiya: Mazkur maqola mashhur turk dramaturgi O'rxon Asena ijodidagi dramaturgik unsurlar va ularning badiiy qiymatini o'rganishga bag'ishlangan. Asosan tarixiy mavzularda qalam tebratgan yozuvchi o'z asarlarida sahna san'atining imkoniyatlaridan keng foydalangan holda, tarixiy shaxslar va voqealar orqali jamiyat hayoti, inson ruhiyati, siyosiy va ijtimoiy ziddiyatlar kabi muhim masalalarni yoritgan. Maqolada Asenaning "Hurrem Sultan", "To'xtamishxon", "Atçali Kel Mehmet" kabi dramalari asosida uning dramaturg sifatidagi mahorati, obraz yaratishdagi yondashuvlari, dramatik to'qnashuv va sahna dinamikasini tashkil etishdagi uslubi tahlil qilinadi. Shuningdek, uning asarlarida tarixiy haqiqat va badiiy to'qima o'rtasidagi nozik uyg'unlik, ayol obrazlarining chuqur talqini ham alohida o'rganiladi. Tadqiqot davomida yozuvchining dramaturgiya janri orqali jamiyatga ta'sir o'tkazish vositasi sifatida sahnani qanday samarali ishlatgani aniqlanadi. Maqola natijasida O'rxon Asena ijodining nafaqat turk adabiyotida, balki umuman, dramaturgik tafakkur taraqqiyotida tutgan mustahkam o'rni asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: O'rxon Asena, dramaturgiya, turk adabiyoti, tarixiy drama, sahna san'ati, dramatik konflikt, obraz yaratish, ijtimoiy muammolar, badiiy ifoda, tarix va adabiyot.

Jumhuriyat davri teatrining shakllanishi va undan keyingi rivojlanish jarayoni dramaturgiyaning asta-sekin institutsionallashuviga olib keldi. Bu jarayonda o'z vazifasini bajarganlar bilan bir qatorda, institutsionallashuvning asosiy yo'nalishlarini belgilagan O'rxon Asena ushbu jarayonni eng mukammal tarzda amalga oshirgan dramaturglardan biridir.

Har bir o'tish davridan so'ng O'rxon Asena o'z asarlarida o'sha davrni tahlil qiluvchi ijtimoiy-siyosiy harakatlar, o'zgarishlar, buzilishlar, tanazzul yoki taraqqiyot jarayonlarini aks ettiradi. Uzoq hajmli dramatik asarlar bilan birga, qisqa pyesalari ham mavjud bo'lib, kattalar uchun yozgan asarlari qatorida bolalar uchun ham pyesalar yaratgan. Uning mavzulari tarix, kundalik hayot, mitologiya, qishloq turmushi, xullas, insonning o'zidan olinadi.

Jamiyatdan ham, hayotda sodir bo'layotgan voqealardan ham hech qachon chetda qolmagan O'rxon Asena: "Hayot ichida teatrning o'rnini, teatr ichida o'z pyesalarining o'rnini, pyesalari ichida esa shaxslarning o'rnini va nega u yerda ekanliklarini tushuntirishga" harakat qiladi.¹

O'rxon Asena 1922-yil 7-yanvarda Diyarbakirda tug'ilgan. Uning bolaligi bobosi Rüştü Efendi yashagan madaniy boylikka ega bo'lgan konakda o'tgan. U

¹ Adyaman H. O'rxon Asena'nin tiyatrolari: Yüksek lisans tezi. – Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2003. – S. 3.

shu muhitda adabiyot, tarix va siyosat bilan tanishgan. Onasi Şerife xonim romanlarga qiziqqan bo'lib, konakda tashkil etilgan kitobxonlik kechalarida o'g'liga "Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrukesi", "Zavallı Necdet", "Monte Kristo Kontu", "Sefiller" kabi mashhur romanlarni o'qib bergan. Otasi M. Jelalettin Asena esa tarixga bo'lgan qiziqishi tufayli O'rxon Asenani Jelâleddin Hârizmshah va Chingizxon bilan tanishtirgan.

Bobosi Rüştü Efendi klassik turk adabiyotining Fuzûlî, Nedim, Nâbî va Nef'î kabi mashhur shoirlarini zavq bilan o'qigan va shu yo'l bilan Asenani ham klassik she'riyatga qiziqtirgan. Lekin uning hayotida eng katta ta'sir ko'rsatgan inson buvisi, "Hanımana" deb atagan Sacide xonim bo'lgan. Sacide xonim Ziya Gökalpning opasi bo'lib, o'zining madaniy saviyasi bilan Asenaga katta ilhom manbai bo'lgan. U "Tûtnâme", "Altıparmak Tarihi" va "Kıyas-ı Enbiyâ" kabi tarixiy va diniy asarlarni o'qib bergan. Uning vafotidan so'ng Asena ilk she'rini yozgan va bu holatni "Ondan olganlarimni unga bag'ishlagandek bo'ldim" deya eslagan.

Asena bolaligida dadisidan xalq og'zaki ijodini, otasidan tarixni, onasidan esa badiiy adabiyotga muhabbatni o'rgangan. Bobosi unga klassik she'riyatni sevishni singdirgan. Bu madaniy muhit uning dramaturg sifatida shakllanishida muhim rol o'ynagan. Ayniqsa, u yashagan konakda bo'lib o'tgan selamlik majlislari uning adabiy va tarixiy dunyoqarashini shakllantirishda katta ta'sir ko'rsatgan. Bu majlislarda tarix, siyosat, zamonaviy muammolar, Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, Ali Emîrî, İshak Sükûtî kabi Diyarbakirda yetishib chiqqan muhim shaxslar haqida muhokamalar bo'lib o'tgan. Hatto O'rxon Asenaning "Hurrem Sulton" dramasida tasvirlangan Shahzoda Mustafoning o'ldirilishi ham shu suhbatlar davomida uning xotirasida qolgan.

O'rxon Asena juda yoshligidan she'r yozishni boshlagan. Uning ilk she'rlari "Dicle Kaynağı" jurnalida nashr etilgan. Lise yillarida Diyarbakir Halkevi tomonidan o'tkazilgan she'riyat tanlovida g'olib bo'lgan. Keyinchalik uning she'r va hikoyalari "Yeni Mecmua", "Yücel", "Çınaraltı", "Varlık", "Yeni İstanbul", "Yaratış" kabi nufuzli jurnallarda e'lon qilingan. 1941-yilda esa uning ilk she'riy to'plami "Masal" chop etilgan.

Asena yoshligida Faruk Nafiz Çamlıbel ta'sirida manzum dramatik asarlar yozishga harakat qilgan. Lise yillarida yozgan bir pardali manzum dramasi o'qituvchisi tomonidan sahnalashtirilmoqchi bo'lganda, maktab direktori "Men sahnaga qiz chiqarmayman" deb ruxsat bermagan. U yozgan "İntikam" nomli bu drama sahnalashtirilmagan. Keyinchalik yarim tarixiy, yarim fantastik asar bo'lgan "Tamara" ni yozgan, ammo bu ham tugallanmagan.

O'rxon Asena yoshligida juda ko'p she'r yozgan bo'lsa-da, o'zini "aniq bir uslub shakllantirmasdan, katta ishtiyoq bilan she'r yozgan" shoir sifatida ko'rgan. U adabiyotdagi yangi oqimlardan uzoqda, "g'ayrat va jazba bilan" ijod qilganini tan olgan. Bu orada Nazım Hikmet va Garip oqimi turk adabiyotida katta o'zgarishlar qilgan bo'lsa-da, Asena Diyarbakirda bunday yangiliklardan ancha yiroq bo'lgan.

Asena iqtisodiy qiyinchiliklar tufayli otasining talabiga binoan Istanbul tibbiyot fakultetiga o'qishga kirgan. Talabalik yillarida ham adabiyotni tark

etmagan, teatrga bo'lgan qiziqishini yanada kuchaytirgan. U tomosha qilgan ilk spektakl "Zehirli Kucak" bo'lib, bu asar unga chuqur ta'sir qilgan. Hatto shu sababdan u bir muddat dramaturgiyadan chetlangan.

1945-yilda tibbiyot fakultetini tamomlab, Raman neft qidiruv lageriga shifokor sifatida tayinlangan. U yerda Fyodor Dostoyevskiy asarlarini o'qishga ko'p vaqt ajratgan va "Bir Ölü Dolaşıyor" nomli ilk jiddiy dramasi yozgan. 1947-yilda bu asarni Istanbul shahar teatrlariga yuborgan, lekin u "shayan-i diqqat bo'lsa-da, sahnalashga loyiq emas" degan baho bilan rad etilgan. Bu rad javobi Asenani vaqtincha dramaturgiyadan uzoqlashtirgan bo'lsa-da, keyinchalik Ulukışlada xizmat qilayotganda "Yeşil Türbe Sokağı" nomli yangi drama yozgan va uni Davlat teatrlariga yuborgan.

1952-yilda Asena Anqaraga ko'chib kelib, shifokorlik bo'yicha mutaxassislikni davom ettirgan va shu yili "Gılgameş" ("Tanrılar ve İnsanlar") dramasi yozgan. Bu drama uning ijodiy hayotida burilish nuqtasi bo'lgan. 1954-yilda Ankara Davlat teatrida sahnalashtirilgan ushbu spektakl Asenani dramaturg sifatida tanitgan.

Asena o'z ijodini "Gılgameş"dan oldin va keyin deb ikkiga bo'lib baholagan. Bu spektakldan so'ng u o'zini butunlay dramaturgiyaga bag'ishlashga qaror qilgan. Keyinchalik 54 ta drama, 12 ta ssenariy, 2 ta musiqiy asar va 2 ta libretto yozgan. Uning asarlari turk teatrining eng muhim durdonalaridan biriga aylangan va u "Turk teatrining Shekspiri" deb atalgan. Bu asar Asenaning ijodiy faoliyatida muhim burilish nuqtasi bo'lib, 1960-yilda ushbu asari uchun "Türk Dil Kurumu" mukofotiga sazovor bo'lgan. 1955-1964-yillar oralig'ida u Anqarada bolalar kasalliklari bo'yicha mutaxassis sifatida faoliyat yuritgan va shifokorlik bilan birga dramaturg sifatida ham bir qancha asarlar yaratgan.

Asena 1956-yilda "Korku", 1956-1957-yillarda "Van Gogh" librettosini, 1959-yilda "Hurrem Sultan", 1960-yilda "Yalan", 1962-yilda "Gecenin Sonu", 1963-yilda "Tohum ve Toprak" hamda "Kapılar" nomli bir pardali pyesalarini yozgan. 1963-yilda u "Mustafa" nomli ilk bolalar dramasi yaratgan, 1966-yilda "Fadik Kız", 1967-yilda "Ana" melodramasini, 1968-yilda "Korkunç Oyun", 1969-yilda "Simavnalı Shayx Bedreddin", 1970-yilda "Atchalı Kel Mehmet" asarlarini yozgan. Ushbu asarlari unga 1970-yilning Eng Muvaffaqiyatli Pyesa Muallifi va TRT Muvaffaqiyat Mukofotini olib kelgan.

U 1972-yilda "Sınır Ötesi", 1973-yilda "18 Mart 1920" hamda trilogiyaning birinchi qismi "Şili'de Av" pyesalarini yozgan va ushbu asarlari bilan Tiyatro 74 va İsmet Küntay mukofotlariga sazovor bo'lgan. 1974-yilda u "Büyük Curcuna", 1975-yilda esa ikkinchi bolalar dramasi "Ali"ni yozgan. 1977-yilda trilogiyaning ikkinchi qismi "Ölü Kentin Nabızı"ni yozib, 1977-yilda yana İsmet Küntay mukofotini olgan.

1980-yilda u "Bir Başkasına Ağıt" nomli trilogiyaning uchinchi qismini yozgan, 1982-yilda esa yangi asarlar yaratishda davom etgan.

Asena umrining oxirigacha dramaturgiyaga bo'lgan muhabbatini saqlagan. U 2001-yil 15-fevralda vafot etgan. 2002-yildan beri uning sharafiga Diyarbakirda "O'rxon Asena Yerli Oyunlar Tiyatro Festivali" o'tkaziladi.

O'rxon Asenaning madaniy boylik bilan to'la bolaligi, atrofidagi aql-zakovatli insonlarning ta'siri, tarixiy va badiiy adabiyotga bo'lgan muhabbati uning dramaturgiya sohasidagi ulkan yutuqlarga erishishida muhim rol o'ynagan. U butun umri davomida san'atga sadoqat bilan xizmat qilgan va o'zidan boy adabiy meros qoldirgan.

O'rxon Asena turk teatrining eng muhim dramaturglaridan biri bo'lib, u o'z asarlarida tarixiy va ijtimoiy mavzularni chuqur yoritgan. Uning dramaturgik yondashuvi inson ruhiyati, hokimiyat va adolat tushunchalariga asoslangan bo'lib, pyesalarida murakkab ziddiyatlar va dramatik to'qnashuvlar yetakchi o'rinni egallaydi.

Asenaning dramaturgik uslubi. Asena o'z pyesalarida quyidagi asosiy dramaturgik elementlardan foydalangan:

Tarixiy haqiqat va badiiy talqin – Uning tarixiy pyesalarida voqealar real tarixiy hodisalarga asoslangan bo'lsa-da, ularni badiiy jihatdan qayta talqin qiladi.

Psixologik realizm – Asena qahramonlari chuqur psixologik tahlilga asoslangan bo'lib, ularning harakat va qarorlarini motivatsiyalashga alohida e'tibor qaratgan.

Dramatik ziddiyat – Uning asarlarida kuchli ziddiyatlar mavjud bo'lib, bu dramatik harakatni oldinga siljitadi.

Dialog va til boyligi – U o'z pyesalarida jonli va ta'sirchan dialoglardan foydalangan, shuningdek, tarixiy va zamonaviy unsurlarni mahorat bilan uyg'unlashtirgan.

O'rxon Asena tarixiy mavzularga katta qiziqish bilan yondashgan. U o'z asarlarida tarixiy voqealarni hozirgi zamon uchun muhim bo'lgan falsafiy va siyosiy xulosalar chiqarish vositasi sifatida ishlatgan. Uning eng mashhur tarixiy pyesalari quyidagilardir:

Hurrem Sulton – Osmanli saroyidagi hokimiyat kurashi va insoniy dramani yoritgan asar.

Yosh Turklar – XX asr boshidagi siyosiy o'zgarishlarni sahnaga olib chiqqan tarixiy drama.

Simavnalı Shayx Bedreddin – Isyon va adolat mavzusini o'rganishga bag'ishlangan pyesa.

Atchalı Kel Mehmet – G'ariblar va hokimiyat o'rtasidagi kurashni tasvirlaydigan tarixiy drama.

Asena o'z qahramonlarini murakkab va ko'p qirrali qilib yaratgan. Ularning qarorlari va harakatlari psixologik jihatdan asosli bo'lib, tarixiy jarayonlar fonida chuqur tahlil qilingan. Masalan, "Hurrem Sulton" dramasida bosh qahramon murakkab ichki kurash va tashqi tahdidlar ichida aks etadi.

O'rxon Asena o'z ijodi bilan turk teatr san'atiga katta hissa qo'shgan. Uning tarixiy va ijtimoiy pyesalari nafaqat sahnada, balki adabiy tahlillarda ham dolzarb mavzularni ochib bergan. U tarixni hozirgi zamon bilan bog'lab, dramatik asarlarini faqatgina o'tmishni aks ettirish emas, balki kelajak avlod uchun saboq sifatida ham yozgan.

Asenaning dramaturgiyasi zamonaviy turk teatrining shakllanishida muhim rol o'ynagan va uning asarlari bugungi kunda ham katta qiziqish bilan o'rganilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Adyaman H. O'rxon Asena'nin tiyatrolari: Yüksek lisans tezi. – Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2003.
2. Bozkurt H. K. O'rxon Asena'nin tiyatrolarında iktidar ve gc mücadelesi: Yüksek lisans tezi. – İstanbül: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Arařtırmaları Enstitüsü, 2021.
3. akırtař . Evolution in Politics: Bernard Shaw and O'rxon Asena (A Contrastive Study): PhD Thesis. – Isparta: Süleyman Demirel University, Institute of Social Sciences, Department of English Language and Literature, 2015.
4. Deęe E. Cumhuriyet dönemi Türk tiyatrosunda toplumsal cinsiyet (1960-1980): Yüksek lisans tezi. – Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, 2018.

FIRUZAN HIKOYALARIDA AYOL RUHIYATINING TASVIRI

Marjonabonu RAJABOVA
TDSHU, Adabiyotshunoslik yo'nalishi (turk)
1-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: PhD. M. Aripov

Annotatsiya: Ko'plab yozuvchilar ayolning ichki dunyosini, ruhiy murakkab tajribalarini ayol obrazi orqali yorqin aks ettirishga harakat qilishadi. Shu sababli ayol yuragi obrazi erkak va ayol yozuvchilarning asarlarida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada Furuzanning "Hara" va "Gecenin teki Yz" hikoyalari asosida ayol yuragini kashf etish, ayol qahramonlarning his-tuyg'ularini chuqur tahlil qilish, hikoyalarda ayollarning ichki olamini ijtimoiy haqiqatlar bilan uyg'unlashtirib, o'quvchiga yetkazish keng yoritiladi. Furuzanning "Hara" hikoyasida urushdan keyingi davrda yashab qolishga harakat qilayotgan ayolning psixologik va ijtimoiy bosimlarga uchrashi tasvirlanadi. "Gecenin teki Yz" hikoyasida esa ayol qahramonning urushdan keyin boshidan o'tkazgan travmalari, yolg'izlik va jamiyatdagi o'rni asosiy o'rinda turadi. Hikoyada ayolning og'riqli xotiralari bilan yuzlashuvi, jamiyatda o'z o'rnini topishga urinishi va shaxsiy kimligini shakllantirish jarayoni batafsil tahlil qilinadi.

Ushbu maqolada Furuzanning "Hara" va "Gecenin teki Yz" hikoyalari orqali ayollarning shaxsiy va ijtimoiy identifikatsiyasi, ayol qahramonlarning

hissiy hissiyotlarini, ijtimoiy bosimlarning ayol yuragiga ta'siri, sevgi, sog'inch, yolg'izlik kabi tuyg'ularning ochib berilishi keng tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Firuzan, Ayol ruhiyati Ayol hissiyoti, jamiyat, psixologiya.

Tarix davomida ayol qahramonlar asosan erkaklar nuqtai nazaridan yozilgan va passiv, fidoyi yoki sevgi obyektlari sifatida tasvirlangan. Zamonaviy adabiyotda ayol yozuvchilar o'z tajribalaridan kelib chiqib, ayol obrazlariga kuchliroq, murakkabroq va ko'p qirrali munosabatda bo'la boshladilar. Ayollarning ichki dunyosi, ruhiyatidagi murakkab kechinmalar ko'pincha adabiyotda chuqur ma'noda "ayol obrazi" orqali aks etadi. Bu obraz ham individual, ham ijtimoiy sharoitda shakllanadi. Ayollarning psixologik, hissiy va intellektual dunyosi; U ijtimoiy me'yorlar, oila tuzilishi, madaniy kodlar va tarixiy jarayonlar bilan o'zaro bog'liq holda rivojlanadi. Ayol obrazi adabiyot va san'atda ayolning ichki dunyosi murakkabligini aks ettiruvchi kuchli vosita bo'lgan. Ayol ruhi; U hissiylik, ijtimoiy bosim, shaxsiy erkinlikni izlash, ona-bola munosabatlari, sevgi, yolg'izlik, jarohatlar va qarshilik kabi ko'plab turli o'lchamlarni o'z ichiga oladi. Ayol obrazining adabiy aks ettirishlari ham bunga misol bo'la oladi. 1935-yilda tug'ilgan Furuzanning asl ismi Feruze Cherchi bo'lib, turk adabiyotining yetakchi adiblaridan biri bo'lsa-da, jumhuriyat davri turk adabiyotida roman, intervyu, she'r, sayohat va drama janrlarida asarlar yozgan bo'lsa-da, eng muhim hikoyalari bilan mashhur va diqqatga sazovor yozuvchilardan biridir.¹ Furuzan o'z asarlarida sotsrealizmni, umuman olganda, o'zlashtirib, jamiyatning quyi qatlamlarida yashovchi kishilarning hayoti va hissiy dunyosini mohirona aks ettirgan. Füzuzan turk adabiyotida, ayniqsa, 1960-1980-yillar orasida hikoya janrida muhim asarlar yaratgan yozuvchilardan biridir. Uning hikoyalarida ayol obrazlari juda chuqur, ko'p qirrali va realistik tarzda tasvirlanadi. Füzuzan ayollarni ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik jihatdan o'rganar ekan, ularning shaxsiy dunyosini ham kuchli tasvir bilan ifodalaydi. Füzuzan Yerdelen (1956-58) taxallusini ham ishlatgan yozuvchining ilk hikoyalarini Seçilmiş Hikâyeler (1956), Turk Dili, Pazar Postasi va Yenilik jurnallarida ko'rish mumkin. Turhan Selchuk bilan turmush qurgach, bir muddat Furuzan Selchuk ismini ishlatgan (1958). Hikoyalari "Papirus" va "Yeni dergi"da chop etilgandan so'ng turk adabiyotining ko'zga ko'ringan hikoyachilaridan biri sifatida eslana boshladi. 1958 yilda karikaturachi Turhan Selchuk bilan turmush qurganidan so'ng, u bir muddat Furuzan Selchuk ismini ishlatgan. "Papirüs", "Yeni Dergi" kabi muhim adabiy jurnallarda chop etilgan hikoyalari bilan e'tiborni tortgan yozuvchi qisqa vaqt ichida turk adabiyotining hurmatli hikoyatchilari qatorida tilga olindi.² Füzuzanning "Haraç" va "Gecenin Öteki Yüzü" hikoyalari, uning ayol ruhiyatini chuqur tahlil qilgan asarlaridan muhim o'rin egallaydi. Ushbu hikoyalarda ayol qahramonlarning ichki dunyolari, jamiyat tomonidan qo'yilgan bosimlar bilan yuzlashishlari va hissiy murakkabliklari asosiy mavzu qilib

¹ Bulduker G. "Füzuzan hikayeciliği üzerine bir araştırma". Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara, ss. 67-70 (2006).

² Bulduker G. Füzuzan hikayelerinde genç kızların tercihi ve kaderi. Ocak 2017/ Cilt 7, Sayı 1/26-sayfa

o‘tiladi. Füzuzan, nafaqat psixologik chuqur tasvirni, balki jamiyatdagi muammolarni ham birlashtirib, ayollarning hissiy va ruhiy holatlarini ta’sirchan tarzda tasvirleydi. Quyida har ikkala hikoya orqali ayol ruhiyatining qanday ishlanganiga haqida ko‘rib chiqilsa, “Haraç”(Zo‘ravonlik orqali tortib olingan pul) Füzuzanning ayol qahramonining jamiyat tomonidan qo‘yilgan qiyin shartlar bilan yuzlashishi va bu shartlarga qarshi bergan psixologik kurashini tasvirleydigan hikoyasidir. Asarda bosh qahramon turli davrlarida jamiyatning bosimi, iqtisodiy qiyinchiliklar va shaxsiy xushbichimliklari bilan yuzlashadi.¹ Hikoya, ayolning ichki yolg‘izlik va hissiy murakkabligini juda aniq ifodalaydi. Ayol qahramonning ruhiy holati, jamiyat tomonidan ayolga yuklatilgan rol bilan uning haqiqiy o‘zligini kashf qilish o‘rtasidagi to‘qnashuv orqali ko‘rsatiladi.

Ayol qahramonning ichki dunyosi, zaiflik va chorasizlik tuyg‘ulari bilan to‘lib-toshgan. Haraç to‘lash masalasi, faqat iqtisodiy majburiyat emas, balki ayolning o‘z qiymatini so‘rash, jamiyatdagi jinsi boylikka nisbatan qasddan isyon qilish va tugagan kuchsizlikni ifodalaydi. Füzuzan, ushbu qahramonning psixologik halokatini va ruhiy qulashini juda ta’sirli tarzda ifodalaydi, uning ichki kurashlari va hissiy janjallarini o‘ziga jalb etadi. Füzuzanning Haraç hikoyasi mumkin bo‘lgan eng qayg‘uli hikoyalardan biridir. Hikoyaning qahramoni butun umri davomida tushunilmagan va tushunilmagan. Bu siklning umidsizligi va qahramonning nochorligi odamning qonini muzlatib qo‘yadi. Ayni paytda odamlarni qayg‘uga soladigan voqeaning o‘zi bo‘lmasligi mumkin deya qaralsada, ayollarning o‘zlarini qay darajada tushuna olamiz va tushuntira olamiz kabi masalalarga oydinlik kiritilgan.

Haraç (Tovlamachilik) hikoyasi bepul internat kitobiga kiritilgan. Füzuzan turk adabiyotining nufuzli ayol yozuvchilaridan biridir. Tushkunlik, pessimizm deganda birinchi bo‘lib yodga keladigan adiblarimizdan emas. Chunki ular ishlab chiqargan narsa quvonch va boshqa barcha his-tuyg‘ularni hamda qayg‘uni o‘z ichiga oladi. Lekin Haraç qissasidagi shiddatli qayg‘u shunchalik kuchliki, diqqatimizni tortishi muqarrar.

“Gecenin Öteki Yüzü”, Füzuzanning ayol ruhiyatini yana bir tomondan o‘rganishga qaratilgan, murakkab xarakter tahlillari bilan boyitilgan muhim asaridir. Bu hikoyada ayol qahramon, kechqurun yolg‘izlik, ichki xijolat va tushkunlik bilan yuzlashadi. Füzuzan, bu qahramonning ruhiy holatini va ichki bo‘shliqni juda batafsil tarzda tasvirleydi. Ayol kechqurun faqat o‘zi bilan bo‘lganda, yolg‘izlikni, bo‘shliqni va maqsadsizlikni his qiladi. Kechqurun uning ichki dunyosida yo‘qolgan bir ayol tasvirini kuchaytiradi.

“Gecenin Öteki Yüzü” hikoyasida Füzuzan, ayolning nafaqat jismoniy, balki individual kimligini qayta ko‘rib chiqayotgan ruhiy holatini tasvirleydi. Ayolning ichki dunyosi, yolg‘izlik, ichki qo‘rquvlar, o‘tmish izlari va tushkunliklar bilan shakllanadi. Ayol, kechani o‘ziga qochish va shu bilan birga yuzlashish vositasi sifatida ko‘radi. Kecha uning o‘zini anglash, lekin shu bilan birga uning ruhiy holati bilan ro‘yxatga olish muammosi bo‘ladi.

¹ Tosun N. Modern Öykü ve Gerçeklik: Türk Öykücülüğü Özel Sayısı. Ankara: Hece Yayınları. 2000

Fürüzanning har ikki hikoyasida ham ayol ruhiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. "Haraç" va "Gecenin Öteki Yüzü" hikoyalarida ayol qahramonlarning ichki dunyosi faqat tashqi jamiyat bosimlari bilan shakllanib qolmaydi, balki bu bosimlarga qarshi kurashish, hissiy bunalimlar va hayal qilingan o'zgarishlar ham ularning ruhiy holatini tashkil etadi. Fürüzan, ayollarning ruhiy muammolarini va jamiyatdagi tengsizliklarga qarshi kurashlarini juda chuqur tarzda tasvirlaydi.

Ayollarning ruhiy dunyosining bunday o'rganilishi, ularni faqat jismoniy mavjudotlar sifatida emas, balki hissiy va psixologik jihatdan boy xarakterlar sifatida ko'rsatishni ta'minlaydi.¹ Fürüzan hikoyalarida ayollar nafaqat jamiyatning ularga belgilab qo'ygan shablonlari bilan yashamaydi, balki o'z ichki dunyolarida chuqur fikr yuritadigan, izlanishda bo'lgan va ba'zan o'z kimligi bilan yuzlashish majburiyatiga tushgan qahramonlardir.

"Haraç" va "Gecenin Öteki Yüzü" Fürüzanning ayol ruhiyatini va ichki dunyosini chuqur tahlil qilgan asarlari hisoblanadi. Ushbu hikoyalar, ayollarni jamiyatning tashqi bosimlari bilan va ichki qarama-qarshiliklari bilan qanday kurashayotganini, shuningdek, o'z kimliklarini kashf qilishda qanday izlanayotganlarini tasvirlaydi. Fürüzan, ayol qahramonlarning hissiy va psixologik ruhiyatini ustalik bilan ishlaydi, bu orqali o'quvchiga ayol ruhining qanday murakkab va ko'p qatlamli ekanligini ko'rsatadi. Ijtimoiy rollar va ayol mavzusi deyilganda ham Fürüzan hikoyalaridagi ayol qahramonlar, odatda, jamiyatning o'rta yoki quyi qatlamidan bo'ladi va shu orqali ular an'anaviy oila tizimida qamalib qolgan, lekin shu holatni shubha ostiga oladigan shaxslarni gavdalantiradi. Bu bilan bir qatorda, ta'lim, iqtisodiy mustaqillik va erkinlik kabi mavzular uning hikoyalarida muhim o'rin tutganligi ham ayolni ruhiyatini tasvirlashga harakat qiladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy qiyinchiliklar haqida ham gap ketganda, uning hikoyalaridagi ayollar ko'pincha iqtisodiy qiyinchiliklar bilan kurashganligini va bu kabi holatlarni ko'rsatib beradi. Fürüzan ayol obrazlarining ichki olami, umidlari, tushkunliklari va kurashlarini kuchli tasvir bilan yoritadi. Ayol qahramonlar nafaqat tashqi dunyo, balki o'z ichki kechinmalari bilan ham kurash olib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bulduker, G., "Fürüzan hikayeciliği üzerine bir araştırma". Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara, ss. 67-70 (2006)
2. Bulduker. G. Fürüzan hikayelerinde genç kızların tercihi ve kaderi. Ocak 2017/ Cilt 7, Sayı 1/26-sayfa
3. Fürüzan., "Parasız Yatılı", Yapı Kredi Yayınları, İstanbul (2004)
4. Fürüzan., "Gecenin Öteki Yüzü", Yapı Kredi Yayınları, İstanbul (1982)
5. SARISAYIN A. "Sezdirmeden...", Fürüzan Diye Bir Öykü, ŞÜYUN, Faruk (Ed.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss.137-140. 2009
6. Tosun N. Modern Öykü ve Gerçeklik: Türk Öykücülüğü Özel Sayısı. Ankara: Hece Yayınları. 2000

¹ Sarisayin A. "Sezdirmeden", Fürüzan Diye Bir Öykü, ŞÜYUN, Faruk (Ed.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss.137-140. 2009

JAHIT SITKI TARANJI SHE'RLARIDA MAVZU VA G'OYA

Sadoqat NIGMATILLAYEVA
Adabiyotshunoslik yo'nalishi (turk)
1-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: f.f.d., prof. P. Kenjayeva

Annotatsiya: Jahid Sitki Taranji, turk adabiyotining muhim shoirlaridan biri sifatida tanilgan. She'rlariga chin dildan bog'langan, she'rlarini bir oshiq kabi sevgan va sodiq bo'lgan Taranji, she'rlarida ichki chuqurlik va melanxolik yolg'izlikni ifodalagan.

Jahid Sitki Taranji she'rlarida insonning yolg'izlik, muhabbat, o'lim, vaqt va mavjudlik kabi umumbashariy mavzularda kurashini tasvirlaydi. Taranji, hayotning o'tkinchiligiga qarshi insonning bechoraligini va o'lim qo'rquvini, shu bilan birga, muhabbat va ehtiroslar bilan birlashtirib ifodalaydi.

O'z hayotini she'rlariga bag'ishlagan Taranji, she'rlarida insonning ichki dunyosini va individual psixologiyasini o'rganishga intiladi. U, an'anaviy shakllardan voz kechib, o'ziga xos til va uslubni yaratgan.

Biz ushbu tadqiqotda Jahid Sitki Taranji she'rlari orqali uning fikrlarini o'rganishga harakat qilamiz. She'rlari orqali ko'p narsalarni ifodalashni xohlagan shoirning, oddiy tilda yozgan she'rlari orqali shakl va go'zallikka qanday e'tibor berganini tahlil qilamiz.

Kalit so'zlar: san'at, she'r, uslub, obraz.

Taranji 1910 yil 2-oktyabrda dunyoga kelgan va uning otasi Bekir Sitki, onasi esa Arife xonimdir. U dastlabki ta'limini Diyarbakirda olgan. Keyinroq, o'rta ta'limni olish uchun Istanbulga yuborilib, "Kadıköy Fransuz Saint Joseph" litseyiga o'qishga kirgan. Bu yerda to'rt yil tahsil olganidan so'ng, "Galatasaray Lise"yini tugatgan. Keyin Istanbulda "Mülkiye Mektebi"da (1931–1935) va "Yüksek Ticaret Okulu"da tahsil olgan. Yuqori ta'limini tugatish uchun Parijga, "Sciences Politiques"ga o'qishga borgan. O'qish davrida Parij radiosida turk tilida dasturlarni olib boruvchi spikerlik qilgan. Ikkinchi Jahon urushi sababli Turkiyaga qaytgan va 1944-yildan boshlab tarjimon sifatida ishlagan. 1951-yilda Javidan Tinaz bilan turmush qurdi. 1954-yilda og'ir kasallikka yo'liqdi va falaj bo'ldi. Turkiyada davolanish samarali bo'lmagach, Vena shahriga olib borildi. 1956-yil 13-oktyabrda Vena shahridagi bir kasalxonada vafot etdi va Anqarada dafn qilindi.

Jahit Sitki Taranji "San'at uchun San'at" tamoyiliga sodiq qolgan. Unga ko'ra, she'r — bu so'zlar bilan go'zal shakllar yaratish san'atidir. Uning uslubi ochiq va sodda edi.

Jahid Sitki Taranji she'rini bir tasalli eshigi sifatida ko'rgan. U "San'at, she'r men uchun bir tasalli vositasi, bir qutilish eshigidir... Uni ikki qo'l bilan ushlashimning tabiiy natijasi" deb yozgan (Enginün, 2016: 61) "*Sanat, şiir benim için bir teselli vesilesi, bir kurtuluş kapısıdır... Ona dört elle sarılmaklığım tabii*

bir neticedir. Tutunduğum yegâne dal”¹. Insonlar har doim tasalli va qutulish eshigiga ehtiyoj sezadilar. Chunki kundalik hayotda muammolardan hech qachon xalos bo‘lish mumkin emas. Shoirning bu tasalliga bo‘lgan ehtiyoji uni she’r san’ati bilan ikki qo‘l bilan tutunishga majbur qilgan. Jahid Sitki Taranjiga ko‘ra, samimiyat estetik qadriyatdir. She’rda ifodalangan muhabbat, og‘riq, fikr va e’tiqod kabi tuyg‘ularning samimiy bo‘lishi, bir she’rni San’at asari sifatida qadrlil qiluvchi unsurlardan biridir. Shoirning ba’zi she’rlari o‘zbekchaga va nemis tiliga, ayrim she’rlari esa italyan tiliga tarjima qilingan.

Jahit Sitki Taranjining she’r tushunchasi

Jahit Sitki Taranji, she’riyatida shakl va mazmun o‘rtasidagi muvozanatni ustalik bilan yaratib, har ikki jihatga ham bir xil ahamiyat beradi. She’riyatida ishlatilgan til oddiy va tushunarli bo‘lsa-da, bu soddalik estetik bir noziklik bilan uyg‘unlashadi. Taranji, shaklning she’rning mazmunini eng yaxshi tarzda ifodalovchi vosita ekanligiga ishonadi. Shuning uchun, u she’rlarida shaklga katta e’tibor beradi, har bir so‘z va har bir misraning ritmi ehtiyotkorlik bilan tanlanadi.

Taranjining she’rlarida mazmun, odatda chuqur his-tuyg‘ular, mavjudlikni so‘roq qilish, yolg‘izlik va o‘lim kabi universal mavzularni o‘z ichiga oladi. Biroq, bu mazmun she’rning shakl- tuzilishi bilan mukammal uyg‘unlikda bo‘ladi; har bir mavzu, ishlatilgan tilning nozikligi va shaklning kuchi orqali yanada ta’sirli bo‘ladi. Ushbu muvozanat she’rlarga estetik hamda Jahit Sitki Taranji chuqurligini oshirib, o‘quvchiga nafaqat sezgir, balki fikrli bir tajriba taqdim etadi.

Jahit Sitki Taranjining she’rlari estetik qadriyatlar, tilning nozik ishlatilishi, shaklning mukammalligi va chuqur hissiy mazmuni orqali shakllanadi. Taranji, soddalikka qaramay, ta’sirli bir til ishlatib, estetik jihatdan she’rlariga katta noziklik qo‘shgan. She’rlarda shakl va mazmun o‘rtasidagi muvozanatni yaratish orqali, estetik qadriyatlarning she’rning har bir tomoniga singishini ta’minlaydi.

Shoir, ayniqsa she’rlarda ishlatilgan tasvirlar, taqqoslashlar va so‘z tanlashlari bilan estetik bir muhit yaratadi. O‘zi ham ifoda etganidek, she’rlarda “go‘zallik faqat shaklda o‘zini ko‘rsata oladi”, shuning uchun shaklni ehtiyotkorlik bilan ishlaydi. Shuningdek, Taranjining she’rlari estetik qadriyatlar, uning ichki dunyosining tashqi ifodasi sifatida shakllanadi; uning she’rlari, individual yolg‘izlik, mavjudlik og‘rig‘i va o‘lim kabi chuqur mavzularni o‘rganishda ham estetik bir soddalik bilan inson ruhining nozikliklariga ta’sir qiladi.

Taranjining she’rlari, tilning Jahit Sitki Taranji chuqurligi, shaklning nozikligi va hissiy intensivlikning uyg‘unlashishi bilan shakllanadi va o‘quvchiga nafaqat vizual, balki hissiy bir estetik tajriba taqdim etadi.

Jahit Sitki Taranjining she’rlari, hissiy intensivlik va estetik bir shaklda taqdim etiladi. Shoir, hissiyotlarni va ichki qarama-qarshiliklarni soddaligi bilan tasvirlaydi, lekin estetik qadriyatlarni ham e’tibordan chetda qoldirmaydi. Taranjining she’rlari kuchli bir hissiy intensivlikni o‘z ichiga olgan bo‘lsa-da, bu

¹ Bk. Aksal S. K. Arkadaşlarının anılarından Cahit Sıtkı Tarancı. //Milliyet Sanat Dergisi// 1976. – 200, s. 6-9

intensivlikni Jahit Sitki Taranji chuqurligi va estetik bir uslub bilan uyg'unlashtiradi.

Taranji, o'lim, yolg'izlik, muhabbat va mavjudlik kabi universal mavzularni yoritishda, tilning nozikligi va chuqurligi bilan o'quvchiga hissiy bir intensivlikni taqdim etadi. Har bir so'z, har bir misra muayyan estetik bir hisni, ichki qarama-qarshilikni yoki bir hayotiy lahzani o'zida aks ettiradi. Shoir, hissiyotlarni nafaqat so'zlar bilan, balki ritm, tovush va shakl orqali ham ifodalaydi. Bu uning she'rlariga Jahit Sitki Taranji qatlamlarini qo'shadi va o'quvchini nafaqat aqlan, balki hissiy jihatdan ham bir sayohatga olib chiqadi.

“Düsten Güzel”

*“İlktir baharın gömlümce geldiği
İlktir hem sarhoş hem ayık olduğum
Bir gerçek içindeyim düsten güzel
Sevdiğim gülüyor yanıbaşında*

*Aşkından talihimin düzeldiği
Sen gökte ararken yerde bulduğum
Bir sende gördüm ince ruh ince bel
Sende murada erdim kırk yaşında”¹*

“Ro'yodan go'zal”

*“Bahorning ko'nglimdek kelgani ilkdir
Chindir ham mast-u ham tetik bo'lganim
Bir haqiqatdaman ro'yodan go'zal
Sevganim kulib turar yonginamda*

*Sevgingdandir qadarim o'zgargani
Samolardan izlab yerdan topganim
Senda ko'rdim nozik ruh, hipcha belni
Senla murodga yetdim qirq yoshimda”*

Shoir, she'rida muhabbatning va sevgan kishisi bilan boshdan kechirgan hissiy tajribalarning uning hayotini qanday o'zgartirganini tasvirlaydi. U muhabbatni, xuddi orzu kabi go'zal, lekin bir vaqtning o'zida haqiqiy bo'lgan bir narsa sifatida ko'radi. Birinchi marta muhabbatni boshdan kechirayotganda, u sarxushdek hayajonli, lekin shu bilan birga, tetik bir holatda, haqiqatni aniq ko'rish holati o'rtasida qolgan.

Muhabbati uning hayotiga omad keltirganini va hayotining tartibga kiritilganini ta'kidlaydi. Sevgan kishisini topganda, u avvalroq muhabbatni osmonlarda, uzoqlarda izlagan bo'lsa-da, uni aslida yaqinida, yonida topgan. Ushbu uchrashuv, shoirning hayotida katta bir Jahit Sitki Taranji kasb etgan.

Shuningdek, sevgan kishisida nafaqat jismoniy go'zallik, balki ruhiy noziklikni ham topgan. Sevgan kishisi uning ruhiga ta'sir ko'rsatgan, nafis va chuqur bir inson. Shoir, qirq yoshiga kelganda, muhabbat tufayli haqiqiy baxtga

¹ https://www.siiir.gen.tr/siiir/c/cahit_sitki_taranci/dusten_guzel.htm

va “murad”ga (maqsad, tilak) erishgan. Ya’ni, muhabbat uning hayotini nafaqat hissiy, balki ruhiy jihatdan ham to’ldirgan.

“O’limdan So’ng”

Ushbu she’r, o’lim va undan keyingi holatlar haqida fikrlarni o’z ichiga oladi. Taranjining hayotning o’zgaruvchanligi, o’lim va undan keyingi davrga oid chuqur so’roqlari, she’riyatida estetik bir tashvish bilan ifodalanadi. Bu she’r, insonning o’lim bilan yuzlashishining qanchalik og’ir ekanini, ammo shu bilan birga, san’atning bu jarayonni bir Jahit Sitki Taranjida qabul qilinishi osonlashtirishi haqida so’zlaydi.

“Öldük, ölümden bir şeyler umarak.

Bir büyük boşlukta bozuldu büyü.

Nasıl hatırlamazsın o türküyü,

Gök parçası, dal demeti, kuş tüyü,

Alıştığımız bir şeydi yaşamak..”¹

“O’ldik, o’limdan nelarni kutdik

Katta bir bo’shliqda sehr buzildi

Qanday eslolmaysan u qo’shiqni

Ko’k parchasi, dasta shox, qush pati

Moslashganimize di yashamoq”

Ushbu misralarda, o’lim va undan keyingi noma’lumlik va qo’rquv, bir umid bilan birlashadi. Taranji, o’limning oldindan belgilanmagan haqiqatini bir tasalli izlash bilan yumshatadi. San’at, bunday mavjudlikni so’roq qilishni ifodalash va inson ruhiga tasalli berish uchun ishlatiladi.

Cahit Sıtkı Taranjining she’rlari, san’atning inson ruhiga ta’sirini ochiq ravishda ko’rsatadi. Shoir, she’riyatida yolg’izlik, vaqtning o’tishi, o’lim, ichki bo’shliq va mavjudlikka oid so’roqlar kabi chuqur mavzularni yoritadi. San’at, bu tuyg’ularni tashqariga chiqarmoq va ularga Jahit Sitki Taranji berish vositasidir. Taranji, har bir she’rida, inson ruhiga ta’sir qiluvchi bu mavzularni, estetik til va kuchli tasvirlar orqali o’quvchiga yetkazadi.

Xulosa

Cahit Sıtkı Taranji, turk adabiyotining eng muhim shoirlaridan biri sifatida, nafaqat estetik qarashlari, balki she’riy nuqtai nazari bilan chuqur izlar qoldirgan. Shoir, she’riyatida individual va universal mavzularni birlashtirib, insonning mavjudlikka oid so’roqlari, vaqtning o’zgaruvchanligi, o’lim, muhabbat va yolg’izlik kabi masalalarni chuqur yoritgan va ularni she’rlarida estetik bir tilda ifodalagan. Taranji, faqatgina shakl jihatidan emas, balki mazmun darajasida ham katta estetik sa’y-harakatlar qilgan, she’riyatida his-tuyg’ular va fikrlarni eng nozik jihatlarigacha aks ettirgan.

Taranjining estetik dunyosida she’r, ichki sayohatdan tashqari, ijtimoiy va individual mavjudlikka oid chuqur so’roqning vositasiga aylanadi. Uning she’ri, vaqt bilan kurashayotgan insonning, yashayotgan dunyosi, jamiyat va o’z ichki dunyosiga oid savollarga bergan javoblaridir. Shu nuqtai nazardan, Taranjining

¹ https://www.siiir.gen.tr/siiir/c/cahit_sitki_taranci/olumden_sonra.htm

she'ri faqat san'atkorlik ifodasi bo'lib qolmay, balki insonning Jahit Sitki Taranji izlashining bir qismi sifatida ham o'qilishi kerak.

Estetik qarashlari nuqtai nazaridan, Taranjining she'riyatidagi soddalik va chuqurlik, til va shaklning birlashtiruvchi kuchiga asoslanadi. Uning she'riyatida ishlatilgan tasvirlar, ramzlar va metaforalar nafaqat badiiy qadriyatga, balki inson ruhining eng chuqur ildizlariga kiradigan Jahit Sitki Taranji qatlamlarini ham o'zida mujassamlashtiradi. Bu jihatdan, Taranji o'z san'ati bilan individual his-tuyg'ulardan tashqariga chiqib, universal bir til yaratishni muvaffaqiyatli amalga oshirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Soysal M. O. Edebî Sanatlar ve Tanınması. – İstanbul, 1992
2. Tarancı C. S. Bütün Şiirleri – İstanbul, 2003
3. Tarancı C. S. Otuz Beş Yaş Bütün Şiirler. (Derleyen, Asım Bezirci) – İstanbul, 1997
4. Tarancı C. S. Otuz Beş Yaş, (Haz. Asım Bezirci), – İstanbul, 2002
5. Tarancı C. S. Gün eksilmesin penceremden. – İstanbul, 2012
6. Akı N. Türk Tiyatrosuna Toplu Bakış (1923-1967). – Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1968. – 134 s.
7. Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü. 5. cilt, – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2006. – 418 s.

MAROKASH YOZUVCHISI — TOXIR BENJULLUN ROMANNAVIS ADIB

*Dilobar ABDULAZIZOVA
TDSHU, Arabshunoslik oliy maktabi
1-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: f.f.d. dotsent D. Muxiddinova*

Annotatsiya: Ma'lumki, arab adabiyoti juda boy va keng qamrovga egadir. Bunga sabab, eng avvalo arab diyorlarida so'z san'ati hisoblanmish adabiyotning eng qadimgi davrlardan buyon rivoj topib kelayotgani bo'lsa, ikkinchi tarafdin asrlar davomida arablar boshdan kechirgan tarix, boshqa madaniyatlar bilan qorishuvlar, adabiy aloqalar, ijtimoiy hayot va hokazolarni omil qilib keltirish mumkin. Ana shu serqirra arab adabiyotining jilokor va yorqin, o'ziga xos adabiyot jabhalaridan biri bu — Marokash adabiyotidir. Marokash adabiyotining eng qiziqarli jihati uning ko'p tilliligidir. U fransuzabon va arabiyabon Marokash adabiyotiga bo'linadi. Marokash 1912-yilda Fransiya va Ispaniya tomonidan bo'linib olinganidan so'ng zamonaviy Marokash adabiyoti arab tilidagi rivojlanishi sezilarli ravishda pasaydi. Mustamlakachilik hokimiyati Marokash xalqining ta'limini arab tilida oshirishga to'sqinlik qilar, shuningdek mamlakatda arab tilidagi nashrlarni chop ettirish uchun bosmaxonalar yetarli emas edi. Fransuz va ispan maktablarining ochilishi mamlakatda g'arb

madaniyatining tarqalishiga zamin bo'ldi. Natijada Marokashda, Jazoirchalik bo'lmasa-da, ijodkor ziyolilar qatlami juda fransuzlashib ketdilar. Badiiy va ilmiy asarlarning ko'p qismi g'arb adabiyotining an'analari, fransuz tilida, qisman ispan tilida yaratildi. Toxir Benjullun asli Marokashdan bo'lgan arab-fransuz yozuvchisidir. Uni faqatgina marokashlik yozuvchi emas, balki marokash-fransuz yozuvchisi deya e'tirof etishimizga sabab esa, u bir necha yillardan buyon Fransiya yashaydi va o'z ijodiy faoliyatini o'sha yerda, fransuz tilida olib boradi. Adib fransuz tilida ijod qilishiga qaramasdan uning asarlaridagi, romanlaridagi badiiy g'oyalar, qahramonlar xarakteri, tuyg'u-kechinmalari arab madaniyati bilan sug'orilgan. Yozuvchi marokash-arab xalqi haqida kuylaydi, ularning bu hayotda boshdan kechirgan, yashab o'tgan turmush kechinmalari haqida so'z yuritadi, xoh o'z yurtida bo'lsin, xoh musofirchilikda bo'lsin, arab millatiga mansub qahramonlarning tuyg'ulari bilan hisoblashadi. Maqolada ana shu yozuvchining o'z romanlarida murojaat qilgan mavzulari bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: Marokash adabiyoti, fransuz zabon arab adabiyoti, Toxir Benjullun, romannavislik, roman mavzulari, motivlar.

Kirish. Marokash fransuz zabon adabiyotining asosiy rivojlanish bosqichi XX asrning 40-50 yillaridan boshlanadi, ya'ni mamlakatda siyosiy va ijtimoiy muammolar qaynab yotgan bir davrga, shuningdek mustaqillik uchun kurash ketayotgan bir paytiga to'g'ri keladi. Fransuz tilida yozilgan Marokash adabiyoti romanlari global muammo va mavzularni o'rta tashlashi bilan xarakterlanadi. Marokashlik arab zabon adib Muhammad Xaznadar Shazaliy shunday deb qo'shimcha qiladi: "Fransuz zabon arab adabiyoti o'zlikni anglash, individuallik, multikulturalizm, g'arblashuv, Marokash ekzotikasi, ijtimoiy va siyosiy mavzularni muhokama qilishi bilan e'tiborga molikdir. Bu xususiyat bu turdagi adabiyotlarning modernistik Fransiya alohida o'rin egallashi va ko'plab mamlakatlarda mashhur bo'lishiga omil bo'lib xizmat qildi"¹. Yana Marokash fransuz zabon adabiyoti ijod maydonida rang-barang va qiziqarli ekanligi, estetik va madaniy tuzilmalari xilma-xilligi bilan, nafaqat Marokash haqida, balki umuminsoniy qadriyatlarni tarannum etishi, gumanistik xususiyatlari bilan ham ahamiyatli. Marokash fransuz zabon adabiyotining ko'zga ko'ringan namoyondasi — Toxir Benjullun bir necha xalqaro va mahalliy mukofotlarga sazovor bo'lgan. Uning romanlarida muhojirlik muammosi yetakchilik qiladi, shu bilan birga muhim ijtimoiy muammolarni ko'tarib chiqishi bilan ahamiyatlidir.

Maqsad va vazifalar. Marokash fransuz zabon adabiyoti vakili, romannavis Toxir Benjullun romanlarining mavzu ko'lami va mazmun-mohiyatini o'rganish maqola maqsadini tashkil etadi. Toxir Benjullun ijodiy faoliyatini o'rganish, romanlarida ko'tarilgan dolzarb ijtimoiy, tarixiy, siyosiy masalalarni tahlil qilish tadqiqot vazifasi sanaladi.

Usullar. Tadqiqot ishida yozuvchi romanlari bevosita hayoti bilan bog'liqligi, asarlarida avtobiografik xususiyatlar mavjudligi sababidan ham eng

¹ إدريس الشرايبي. الطاهر بن جلون. الأدب المغربي المكتوب باللغة الفرنسية جزء من الأدب الفرانكفوني الحديث. // بيان اليوم. — المغرب، 2010.

avvalo biografik metoddan foydalaniladi. Shuningdek, romanlar tahlili jarayonida qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik, kompleks tahlil metodlaridan foydalaniladi.

Natijalar va mulohaza. Arab fransuzabon yozuvchisi Toxir Benjullun ijodi sermahsul va rang-barang bo'lib, uning boy ijodiy merosi hisoblangan romanlarida u turli mavzular haqida yoritib beradi. Romanlarida arablar hayoti, turli jabhalar haqqoniy ochib berilgani boisidan ham g'arb adabiyotida yuksak baholanadi. Bundan tashqari Toxir Benjullun falsafa atroflicha boxabar bo'lgani, hijrat qilishidan avval falsafa fanidan dars bergani uchun ham uning asarlarida, g'oyalarida, bayonda, qahramonlar nutqida falsafiylik ufurib turadi.

Toxir Benjullunning eng muhim romanlari: "Haruda" (1973-yil), "Eng uzun uzlat" (1981-yil), "Oqil Moha va ahmoq Moha" (1981), "Qum bola" (1985), "Qadr kechasi" (1987-yil), "Tanjerda jim kun", "Vatan", "Xato kechasi" (1996 yil), "Miskinlar tushishdi" (1997-yil), "Yo'q kishining namozi" (1998-yil), "O'sha porloq zulmat" (2001-yil), "Yara tuzalib ketsin", "Oilaviy baxt" "Onamning xotirasi zaiflashganda" (2006 yil), "Uchqun: Arab mamlakatlaridagi g'alayonlar va unga ergashgan olov" (2011 yil), "Yo'q qilish" (2014-yil), "O'n kecha va hikoyachi" (2016-yil), "Farzandlarimizga tushuntirayotganimizdek terrorizm" (2017-yil), "Vaqtinchalik nikoh" (2017-yil), "Ikki singan ko'z" romani (2017-yil). "Jazo" (2018-yil), "Kasablanka oshiqlari" romani (2024 yil). T. Benjellun "O'sha porloq zulmat" romanini yozganida, siyosiy mahbusning xotiralari orqali o'sha qorong'i davr voqealarini jasorat bilan qalamga oldi. Ushbu og'riqli romani orqali yozuvchi dunyo bexabar bo'lgan Marokashdagi siyosiy mahbuslar holati, sharoitini yoritib beradi.

Toxir Benjullun 40 yildan buyon ijod qilib kelayotgan Marokashning old romanchisi, esseist va jurnalisti bo'lib, 1973 – 1987 yillar Benjullun hayotidagi, ijodidagi eng muhim davrlardan hisoblanadi. Chunki bu davr mobaynida u "Haruda"dan boshlab "Qadr kechasi" gacha bo'lgan romanlarini yozgan. "Haruda" romanida Benjullun zamonaviy roman tuzilishini o'zgartiradi va shaklini deyarli butunlay qaytadan tuzadi. Bu roman yozilishi muallif boshdan kechirgan voqealar, ma'lum darajada jarohatlar, erkinlik, ijodga bo'lgan istagi bilan chambarchas bog'liq. "Haruda"da she'riyat ham o'z o'rniga ega, roman davomida yozuvchi erkin she'rlar bilan voqealarni davom ettiradi va o'sha davr roman talablari, chegaralaridan oshib ketadi. "Haruda" — Tahar Benjullunning ilk yozilgan romanlaridan biri. U vaqt va makondan uzilgan falsafiy roman bo'lib, yozuvchi tarixiy lahzalarni ramziy obrazlar orqali tiklab, o'zining chuqur ijtimoiy-siyosiy tanqidini o'ziga xos badiiy va she'riy uslubda ifodalaydi. Romannavis ushbu uzilish orqali vaqt va makonni tarixiy kontekstda ifodalaydi. Tarixiy, afsonaviy shaxslar va ramziy obrazlar voqealarga kirib keladi. Ular muallif uchun o'z g'oyalarini shakllantirishga xizmat qiladigan vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu g'oyalar esa o'zida kuchli ijtimoiy-siyosiy tanqidni o'zida aks ettirgan, uni jamiyatga chuqur kirib boruvchi, ijtimoiy taqiqlarini, ruxsatlarini, an'analarini o'rganuvchi bir ko'rinish desak ham bo'ladi. Muallifni badiiy roman san'atining eng yuqori bosqichlariga olib chiqadigan jihatlardan biri — bu asar strukturasidir. U o'quvchini shunday bir matnga olib kiradiki, ba'zi sahifalar matni she'riy nasr — saj' ko'rinishida.

Yozuvchining “Eng uzun uzlat” kitobi ham adibning ilk romanlaridan biridir, u muhojirlikning ilk yillarida yozilgan. Toxir Benjellunning bu asari, Fransiyada yashab, o‘z yurtidan tashqarida kunlarini ko‘rishga harakat qilayotgan marokashlik muhojirlarning tashvishlari, ularning jismoniy zo‘riqlari, fransuz jamiyatida yuzaga kelgan ijtimoiy chetlanish – irqchilik natijasida yuzaga kelgan begona jamiyatdagi uzoq muddatli yolg‘izlik hissini o‘quvchiga bayon qilib beradi. Muallif ushbu uzlatni bayon qilar ekan shunday deydi: “Ba’zi erkaklar o‘zlarining mehnat kuchini sotish uchun o‘zlarini surgun qilishga majbur bo‘ladilar. Bu asnoda esa milliy, oilaviy, madaniy, hissiy muhitlarini, jinsiy hayotlarini tark etishga majbur bo‘ladilar. Fransiyada esa ularni insoniylikni inkor etuvchi kapitalistik tizim, muhit qarshi oladi. Bu tizim esa muhojirlarning na hissiy va na jinsiy holatlari bilan hisoblashadi. Muallif aytadiki, bu hissiy yo‘qotish kundalik hayotda o‘zini majburiy tiyish va hatto insonning kuchli jinsiy ehtiyojlarining bostirilishi, moddiy qashshoqlik – ish sharoitlari, turar joy barchasi ayovsiz muhojirlikning hammaga oshkor, ma’lum bir tarafidir. Ammo kamroq ko‘rinadigan va kamroq tilga olinadigan boshqa bir qashshoqlik ham bor. Bu — yolg‘izlik qashshoqligi. Bu ularni ko‘chada, xonada, uxlayotgan paytda ta’qib etadi. Bu haqda hech gapirmaydi. Bu haqida og‘iz juftlab so‘zlanmasligining ikki sababi bor. Birinchidan, ular yashayotgan baxtsizlik darajasini o‘lchash qiyin; ikkinchidan, muhojirlikdagi kuchli o‘zini jinsiy bostirish muhojir ishchilardan ham ko‘ra, balki keng jamoani ko‘proq tashvishga soladi. Shuning uchun hech kim bu haqida so‘zlamaydi”¹. Yolg‘izlikda unutilgan muhojir ikki ziddiyatli obrazga aylantirilgan: biri – jinsiy tajovuzkor, ikkinchisi – shaffof, bor-yo‘g‘i ishlab chiqarish elementi sifatida mavjud bo‘lgan inson. Uning istaklari va hissiyotlari inkor etiladi. Bir tomondan, undan qo‘rqishadi va uni quvib, hattoki o‘ldirishga harakat qilishadi. Ikkinchi tomondan esa, u go‘yo mavjud emasdek, uning murakkabligi va o‘ziga xosligiga hech qanday e’tibor berilmaydi. Toxir Benjullun ushbu ziddiyatli obrazni kitobda marokashlik muhojirlar bilan o‘tkazgan suhbatlaridan keyin, aynan ularning orqali hayoti orqali ochib beradi, chunki ular bu holatni hayotda yashagan, yashashmoqda va shu og‘riqdan azob chekmoqda.

“Qum bola” romani Toxir Benjullunning eng mashhur va ko‘pgina mukofotlarga sazovor bo‘lgan asarlaridan biri hisoblanadi. U mustamlakachilikdan keyingi Marokash davrida sodir bo‘lgan voqealarni qamrab oladi. Asarda jamiyat milliy identitligidan tortib, umumiy muhitgacha – urf-odatlar, patriarxal tuzum, hamda mustamlakachining yurt tarixini va madaniyatini o‘zgartirishga bo‘lgan urinishlari barchasi tasvirlanadi. Benjullunning hikoyalarni realizmga yaqin, ammo magik realizmga moyil, bu asar she’riy tilda – fransuz tilida yozgan. Asarda badavlat savdogar Haj Ahmad Sulaymon oilasi hikoya qilinadi. U yetti qizning otasi bo‘lib, sakkizinchi farzandining albatta o‘g‘il bo‘lishini istab, buni qasam ichib aytadi. Ammo xotini yana qiz tug‘adi. Shunda u bu haqiqatni yashirib, hammaga o‘g‘il tug‘ilganini e’lon qiladi va katta bayram tashkil etadi. Qiz farzandiga Muhammad Ahmad deb ism qo‘yadi va uni o‘g‘il

¹ kotobati.com

sifatida tarbiyalaydi, hattoki vaqt o'tishi bilan o'zi ham bu yolg'oniga ishonib qoladi. Hatto u bu sakkizinchi qizni ammasining aqli zaif qiziga uylantiradi. Zahro Muhammad Ahmad o'zini erkak sifatida ko'rishga odatlanadi, avvaliga erkaklarga xos ustunlik, kuch va hokimiyat bilan faxrlanadi. Opa-singillari va onasiga ustunlik bilan qaraydi. Biroq voyaga yetgach, o'z shaxsiyati va jinsiyati o'rtasidagi chalkashlikni his eta boshlaydi va o'zligini anglash yo'lida ichki azob-uqubatlarga yuz tutadi. Romanning o'ziga xosligiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, asar voqealari boshida sayohatchi bir erkak tomonidan hikoya qilinadi. U go'yoki "hikoyachi" (hakawati) bo'lib, tinglovchilarning e'tiborini jalb qilish uchun hikoyasini doimo shunday so'zlar bilan boshlardi: "Sir mana shu sahifalarda yashiringan, so'zlar va tasvirlardan iborat bu daftar — obro'li va e'tiborli bir shaxsning kundaligi. U uni menga vafot etishidan oldin ishonib topshirdi va bu yozuvlarni faqat o'limidan qirq kun o'tgach o'qishim kerakligini uqtirdi, chunki shunda uning ruhi tiriklar olamidan butunlay ketgan bo'ladi. Qirq birinchi kechada daftarning sahifalarini ochdim. Avvalida yozilgan satrlar va jummalarni tushunmadim — ular sehrli belgilar kabi edi. Ammo birinchi sahifani o'qiganimdan so'ng, hamma narsa asta-sekin ayon bo'la boshladi. Hayrat ko'zlarimdan yosh bo'lib oqdi, yuragim esa zo'r zarb bilan urar edi, chunki qo'limda noyob bir kitob bor edi — u uzoq kechalar davomida yozilgan hayot haqidagi bir sirni o'z ichiga olgan, sahifalari katta bir tosh ostiga yashirilgan va farishtalar tomonidan qo'riqlanadigan kitob. Bu kitobni poklar va aql egalaridan boshqasi o'qiy olmaydi"¹. Voqealar rivoji aynan shu hikoyachining tilidan bayon qilinadi.

"Qadr kechasi" romani — bu "Qum bolasi" romanining ikkinchi qismi hisoblanadi. Yozuvchining Gonkur mukofotini qo'lga kiritgan "Laylat al-Qadr" romani aslida ikki to'liq roman bo'lib, ular qisqa vaqtda, 1985 va 1987-yillarda nashr etilgan. "Qadr kechasi" romani esa avvalgi romanining davomidir va bu roman muborak "Laylat al-Qadr" kechasida boshlanadi. Bu kechada otasi hayotdan ko'z yumadi va o'g'lini chaqirib, unga oilani barcha sharaf va jasorat bilan asrab-avaylashni so'raydi. Ammo yosh bola o'zi erkakmi yoki ayolmi degan savolga javob topa olmaydi. Tashqi ko'rinishda o'zini erkakdek tutsa ham ichki ayolligini yashira olmaydi. U o'zini ismi va jasadi ichra mahbusdek his qiladi. Otasi vafot etdi, opa-singillari turmushga chiqdi, lekin u hali ham devorlar orasida qolmoqda. U o'z hayotidagi muammo haqida o'ylab, "Men o'z ismim va tanam bilan bog'liq muammolarni yashirdim, otam meni ayol sifatida emas, balki erkak sifatida ko'rishni xohlagan, lekin bu Allohning irodasi, men buni hech qachon inkor qilmayman", — deb qaror qiladi. Va nihoyat, u yurtidan ketishga qaror qiladi, erkaklik kiyimlarini yechib, o'zining haqiqiy ayol bo'lishini istaydi, sahrolarda kezadi. Uning orzusi — o'zligidek ayol sifatida yashash. U o'zining yangi hayotini boshlashga qaror qiladi va o'z-o'ziga "Men bilardim, ortimda ajablanarli hikoyalarni qoldirishimni bilardim"², — deb aytadi.

¹ <https://www.albayan.ae/paths/books>

² takweenkw.com

Toxir Benjullun o‘zining aksariyat romanlarida muhojirlik – hijrat mavzusini, o‘zga yurtga moslashishdagi qiyinchiliklarni va o‘z vatanlarini, ayniqsa Marokashni tark etgan kishilarning yashash, turmush sharoitlarini yaxshilab, yo‘lga qo‘yib olganlaridan keyin, doimo qaytish orzularini tasvirlaydi: “Din, ijtimoiy tushunchalar, til, turmush tarzi, bolalik xotiralari, mansublik hissi — bularning barchasi odamning ichki chalkashliklarini yanada kuchaytiradi, ichki savollarini ko‘paytiradi. Ustiga ustak farzandlar tug‘iladi... Farzandlar – ular “Fransiya”da tug‘ilgan, vatanga oid hech qanday xotiralari yo‘q, va ota-onasi ularga singdirmoqchi bo‘lgan hayot tarzi hamda ijtimoiy qadriyatlarni qabul qilishmaydi. Muhammad o‘z yuragidagi osoyishtalikni yo‘qotadi. Bu farzandlar – ular yashayotgan hayotlari boshqa. “Men ruhiy kasalliklar shifokoriga boraman va unga shunday deyman: Men kasalman, chunki farzandlarimni yaxshi ko‘raman. Qanday dori ichishni maslahat berasiz? Oilaviy muhabbatga qarshi sirop ichishim kerakmi yoki beshta farzandim borligini unutish uchun dorilar ichaymi? Ulardan biri – qizim bizning madaniyatimizga, dinimizga, vatanimizga begona bo‘lgan odam bilan ketgan. Men axir ularni tarbiyalash uchun hamma narsani qildim...”¹ Nafaqaga chiqqach, Muhammad vatanga qaytadi... Lekin u yerda ham u osoyishtalik topa olmaydi. Yozuvchining “Vatan” romani muhojirlik qismatiga bag‘ishlangan, u butun umr o‘z diyoridan ketib Fransiyada yashaganligi uchun ham, yana bu yerda yashab o‘zga yurtga “el bo‘lmagani”, hatto fransuzabon yozuvchi bo‘lsa ham, uni fransuz adabiyoti ijodkori sifatida to‘liq qabul qilinmagani albatta izsiz ketmas edi. U muhojirlik haqida shunday deydi: “Biz hamma joyda muhojirlar davrida yashayapmiz va ularning sababi mustamlakachilik siyosati, qoloqlik va irqchilik siyosatidir. Endi biz bu sabablarga iqlim muammosini qo‘shamiz. Fransiyada immigratsiya to‘g‘ridan-to‘g‘ri mustamlakachilikning natijasi edi. 1940, 1950 va 1960-yillarda fransuzlar o‘z fabrikalarida ishlatish va ishchi kuchi olish uchun Jazoir, Marokash va Tunisga kelishdi. Fransiya hukumati muhojirlar va ularning oilalarini insonparvarlik nuqtai nazaridan birlashtirishga qaror qildi. Ishchi erkaklar o‘z xotinlari va bolalarini olib kelish huquqiga ega edilar va shu paytdan boshlab Fransiyada yangi avlod tug‘ilishi boshlanadi va yangi avlod paydo bo‘ladi. Immigrantlar, muhojirlarning bolalari bu masaladan qattiq azob chekishdi va ular o‘zlarini to‘g‘ri taniy olishmadi va qabul qilishmadi, qoloq maktablarda o‘qishdi va oxir-oqibat ikkinchi darajali fransuz bo‘lishdi”². Adib o‘zi, shu bilan birga vatandoshlari yashagan muhojirlik hayoti og‘riqlarini batafsil bayon etadi.

“Onamning xotirasi zaiflashganda” adibning 2006-yilda yozilgan romani avtobiografik roman bo‘lib, unda yozuvchi Tahar Benjullunning onasi alsgeymer kasalligiga chalingani haqida hikoya qiladi. Muallif onasining xotiralari ichida sarson bo‘lib qolganini ko‘rib, o‘zi qanday ruhiy azoblarni boshdan kechirganini

¹ الطاهر بن جلون. الأدب. -المغرب.:المركز الثقافي في العربي، 2010. — ص. 160.

² الطاهر بن جلون: هدف إسرائيل مسح الفلسطينيين عن الوجود. Yasemin Kalyoncuoglu, Muhammed Yusuf. Anadolu Agency <https://www.aa.com.tr/ar/-عن-مسح-الفلسطينيين-عن-الوجود-مقابلة/3171545>

soʻzlaydi. Onasi hozirgi vaqt bilan oʻtmishni aralashtirib yuboradi, xotirasi chalkashliklarga toʻla – farzandlari, qizlari va nabiralarini ajrata olmaydi.

“Lalla Fotima” – bu keksayib qolgan ayolning ismi. Uning oʻgʻli – muallif – onasining hayoti, bolaligi va uch marta turmushga chiqqani haqida soʻzlaydi. U birinchi eridan qisqa fursatda beva qoladi – u kishi tif kasalligidan vafot etgan. Ikkinchisi esa katta yoshdagi kishi edi. Uchinchi eri esa Fotima homilador boʻlgach, birinchi xotinidan ajrashgan. Sababi, u birinchi xotinini bepusht deb hisoblagan, chunki ikki yillik turmush davomida farzand koʻrmagan. Ammo bechora ayol keyinchalik boshqa kishiga turmushga chiqib, ilk tugʻruqda egizak oʻgʻil farzandlar dunyoga keltirgan va yillar davomida jami oʻn uch nafar farzandni dunyoga keltirgan. Lalla Fotimaning hayoti oshxona, uy tozalash va bolalarni parvarishlash bilan oʻtgan. U savodsiz boʻlsa-da, nodon emas – hayotdan oʻrganib yashagan. Farzandlariga boʻlgan sevgisini ularga sevimli taomlarini pishirish orqali ifoda qilgan. Uning yagona orzusi – seviklilaridan birortasini yoʻqotishdan oldin vafot etish. Chunki u ular uni yoʻqlab yigʻlaganini, oʻzi esa ular uchun koʻz yoshi toʻkmasligini xohlaydi¹.

Toxir Benjullun romanlarida bayon etgan tinchlikparvar gʻoyalari uchun ham 2011-yilda Tinchlik boʻyicha Erix Mariya Remark Nobel mukofoti laureati boʻladi. Darhaqiqat Toxir Benjullun mahoratli, sermahsul va isteʼdodli yozuvchi, romannavisdir. U asarlari, romanlari, sheʼr va hikoyalari orqali Marokash arab adabiyotini oʻziga xos rakursdan ochib bera olgan, aynan fransuz tilida ijod qilishi bilan arab olamini oʻz qalami bilan dunyoga tanita olgan arab-fransuz adibi.

“Oqil Moha va ahmoq Moha” romani bir murakkab, isyonkor ayol siymosi bilan tasvirlanadi. Bu obrazni ramziy maʼnoda Marokashda joylashgan Fes shahriga ham qiyoslashadi. Toxir Benjullunning yana bir muhim kitoblaridan biri – u ham arab, ham fransuz tillarida yozilgan “Yoʻq kishining namozi” kitobidir. Bu romanda kamsitilish, oʻlim haqida uzoq va ogʻriqli mulohaza qilinadi, oʻzida ham diniy, ham tarixiy mavzularni qamrab oladi. Baʼzilar bu romanda avtobiografik xususiyatlar mavjudligini, Toxir Benjullun Marokashda falsafadan dars bergan oʻqituvchi hayoti – yaʼni oʻz hayotini bayon qilganini aytishadi. Nomaʼlum qahramon Fes shahrida tugʻilgan oddiy kishi, u tarix va materializmdan oshib oʻtmoqchi boʻladi va oʻz izzatoblari bilan kurashadi.

“Tanjerda jim kun” kitobida esa Muxtor ismli, epidemiya, oʻlim va siyosiy tartibsizliklar fonida tugʻilgan oddiy, gapira olmaydigan, soqov bola haqida hikoya qiladi. Siyosiy ozodlik istayotgan, oʻz siyosiy ovozigaga ega boʻlishga intilayotgan qahramon Fesning qarshilik va isyonkor tarixiga quloq soladi. Romanda yozuvchi qahromon tilidan oʻz falsafiy qarashlarini ochib beradi.

Toxir Benjullunning asarlari mavzu koʻlami jihatidan keng va xilma-xilliligi, asarlari, sheʼr, roman va hikoyalari folklor va moʻjizaviy tabiati bilan ajralib turadi. U “Qadr kechasi” romani uchun Fransiya Gonkur mukofotiga sazovor boʻlgan. T. Benjelloun — hozirda Parijda yashaydigan yozuvchi, shoir, jurnalist, dramaturg va psixiatrdir. U yigirmadan ortiq kitob yozgan, uning asarlari oʻnlab tillarga tarjima qilingan. Benjellunning asarlari turli mavzularni

¹ foulabook.com

yoritadi, jumladan, yozuvchi irqchilik va immigratsiya, Marokash va Fransuz identifikatsiyasi, xalq og‘zaki ijodi, ko‘p tillilik, ayol mavzusi, gender mavzusi, mustamlakachilik, siyosiy va diniy mavzular, zulm, ijtimoiy muammolar kabi mavzularda qalam tebratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. О.А.Власова, А.Б. Дербисалиев, С.В. Прожогина. «Литература Марокко». — М., 1993.
2. Джугашвили Г.Я. Литература Марокко: Литература на французском языке. — Литературы Африки. — М., 1979.
3. Прожогина С.В. Франкоязычная лиетарутура стран Магриба. М., 1973.
4. الطاهر بن جلون. الأدب. -المغرب.:المركز الثقافي في العربي.،2010
5. إدريس الشرايبي. الطاهر بن جلون. الأدب المغربي المكتوب باللغة الفرنسية جزء من الأدب. الفرانكفوني الحداثي.// بيان اليوم. — المغرب، 2010
6. Yasemin Kalyoncuoğlu, Muhammed Yusuf. هدف إسرائيل. الطاهر بن جلون: مسيح الفلسطينيين عن الوجود إسرائيل/الطاهر- Anadolu Agency <https://www.aa.com.tr/ar/-/إسرائيل/الطاهر-> بن-جلون-هدف-إسرائيل-مسيح-الفلسطينيين-عن-الوجود-مقابلة/3171545
7. kotobati.com
8. <https://www.albayan.ae/paths/books>
9. takweenkw.com
10. foulabook.com

TARIX, TARIXSHUNOSLIK, SHARQ FALSAFASI VA MADANIYATI

“BO‘NAK” TARIXIY-IQTISODIY ATAMASI HAQIDA BA’ZI MULOHAZALAR

Nihola NARZULLAYEVA

O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi
sharqshunoslik instituti ilmiy xodimi

Annotatsiya: Maqolada tarixiy atamalar, ularning etimologiyasi va istifoda ko‘lamiga oid ma’lumotlar keltirilgan. Bu atamalarning qaysi sohaga tegishli bo‘lishidan qat’iy nazar ularning o‘rganilishi soha tadqiqida muhim ahamiyatga ega. Bo‘nak atamasi ham shunday atamalardan bo‘lib, uning tarixi iqtisodiy va ijtimoiy jabhalarda salmoqlidir. Shuningdek, maqolada atamaning o‘tmishdagi kabi deyarli o‘zgarishsiz saqlangan ma’no va vazifalari haqida ma’lumotlar jamlangan va ular asosida tahlillar ham keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Boj, bo‘nak, bo‘nak-i dehqoni, bo‘lok.

Tarixiy atamalar insoniyat o‘tmishining aks-sadosi bo‘lib, ular orqali biz o‘tgan davrlarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlari haqida tasavvurga ega bo‘lamiz. Har bir tarixiy davr va hududda o‘ziga xos atamalar, tushunchalar qo‘llanilgan. Ular orqali esa o‘sha davr ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy hayoti va huquqiy tizimini anglash mumkin bo‘lgan. Ularni tahlil qilish tarix fanining muhim yo‘nalishlaridan biri sanaladi. Bu atamalar istifoda ko‘lamiga ko‘ra siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy va hokazolarga bo‘lingan.

Atamalar tarixini chuqurroq o‘rganish davr xarakterini ochiqalaydi. Masalan, “xon” va “sulton” kabi atamalar davlat boshqaruvini bildirsa, “qozi”, “mirshab” kabi unvonlar huquqiy tizimni anglatadi. Bundan tashqari ular orqali qadriyatlar ham asrlar osha amalda saqlanib kelingan. Bu esa tarixiy matnlarni sharhlashda muhim omildir. Ba’zan tarixiy atamalar turli davlatlar o‘rtasidagi siyosiy va savdo munosabatlarini ham ifodalaydi. Masalan, *bo‘nak* va *boj* kabi atamalar xalqaro savdo yo‘llarining faoliyatini o‘rganishda as qotadi.

Tarixiy atamalar nafaqat so‘z boyligi, balki tarixiy jarayonlarni anglashning muhim vositasidir. Ularni tizimli o‘rganish, tarixiy dalillarni yanada ishonchli tahlil qilish va tarixiy tafakkurni boyitishga xizmat qiladi. Shu sababli, tarixiy atamalar ustida tadqiqotlar olib borish kelajak avlodlarga tarixiy merosni to‘g‘ri yetkazish uchun dolzarb ahamiyatga ega.

Shunday atamalardan biri *bo‘nak* sanalib, turkiy tilga oid, iqtisodiy va huquqiy sohalarida qo‘llanilgan. Bu atama tarixiy jihatdan atroflicha tahlilni talab qiladi. Savdo-iqtisodiy munosabatlar, huquqiy shartnomalar va ijtimoiy kelishuvlarda kelajakdagi majburiyatlarni kafolatlash vositasi sifatida namoyon bo‘lgan. Etimologik va semantik tahlilda: *bo‘nak* so‘zi turkiy tilga mansub bo‘lib, uning ildizi “bo‘n” fe‘l asosidan kelib chiqqan bo‘lib, “mustahkamlash”, “ishonch

uygʻotish” maʼnolarini anglatgan. Semantik jihatdan qaralganda, boʻnak soʻzi ikki asosiy maʼnoda ishlatilgan:

1. Savdo-iqtisodiy sohada: savdo jarayonida sotuvchi va xaridor oʻrtasidagi kelishuvni mustahkamlash uchun oldindan toʻlanadigan toʻlov. Bu toʻlov umumiy mablagʻ tarkibiga kiritiladi va shartnoma toʻliq bajarilganda qolgan qismi toʻlanadi.

2. Huquqiy-iqtisodiy munosabatlarda: kelishuv yoki shartnoma shartlariga rioya etishni kafolatlash maqsadida majburiyatni tasdiqlovchi mablagʻ. Bu holatda boʻnak huquqiy kuchga ega boʻlib, tomonlar oʻrtasida ishonch va masʼuliyatni oshiradi.

Turkiy xalqlar tarixida *boʻnak* tushunchasi keng tarqalgan boʻlib, u savdo karvonlari, bozor munosabatlari va qishloq xoʻjaligi amaliyotlarida keng qoʻllanilgan. Ayniqsa, oʻtmishda bozorlarda *boʻnak* berish amaliyoti ishonch va shartnoma majburiyatlarni taʼminlash vositasi sifatida oʻziga xos oʻrin egallagan. Shu bilan birga, boʻnak huquqiy tizim orqali mustahkamlanib, shartnoma shartlariga rioya qilish majburiyatini kuchaytirgan. Ayrim manbalarda, ayniqsa, Temuriylar davrida, savdo bitimlarida *boʻnak*ning huquqiy jihatlari alohida taʼkidlangan. Oʻzbek adabiyotida ham savdo va iqtisodiy munosabatlar tasviri orqali *boʻnak* tushunchasining huquqiy va maʼnaviy ahamiyati yoritilgan¹. Ahamiyatli jihati shundaki, bu atamadan hozirgi kunda ham buxgalteriyada *avans*ni ifodalashda foydalanilar ekan². *Boʻnak* – tomchi yoki *avans* deb biror ish uchun oʻsha bajarilmasi yoki boshlanmasidan avval toʻlanadigan haqni bildirgan. Shu oʻrinda qayd etish lozimki, *avans* – bu yarim oy uchun ishlangan haq, maoshning 40% dan kam boʻlmagan qismi. Yaʼni ishlangan kun yoki ish uchun toʻlanadi. *Boʻnak* esa bajarilmagan xizmat uchun oldindan berilgan mablagʻ. Bu atamalarni qoʻllanilishiga doir kichik bir tadqiqot zarur. Ikkisining taʼrifi biroz farqli.

Bu atamaning bugungi kundagi talqini izohli lugʻatlarda shunday keltiriladi: 1) Biror ish yuzasidan ish beruvchi (buyurtmachi)lar ish bajaruvchilarga oldindan beradigan qarz. Oʻrta asrlar oxirida, asosan Oʻrta Osiyoda dehqon va hunarmandlarga pul yoki natura tarzida *boʻnak* berish keng tarqalgan edi³. *Boʻnak* olgan dehqonning yeri va mol mulki garovda turgan; 2) Oʻtmishda usta shogirdiga ishlab berish yoki qaytarish sharti bilan beradigan qarz puli⁴.

Boʻnak koʻchma maʼnoda oldindan bildirilgan ishonch, maqtozni anglatgan⁵. Mantiqan qaraydigan boʻlsak har qanday vaqtda bajarilgan ish yoki vaʼda egasi tahsinga loyiq sanaladi.

¹ Muhammadjonov M. Turmush urinishlari. T., 1926; Safarov N. Sulton boʻzchining nabiralari. T., 1958.

² Mamatkulov M.SH., Tabayev A.Z. Buxgalteriya hisobi. T., 2022. C.54

³ “Boʻnak” soʻzining maʼnosi va izohi Oʻzbek tilining izohli lugʻati <https://izoh.uz/word/bo%E2%80%98nak>

⁴ Boʻnak haqida. <https://milliycha.uz/bonak/>

⁵ Avans maʼnosi —

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%81>

Bo'nak — o'zbek tilining iqtisodiy va huquqiy terminologiyasida muhim o'rin tutadigan so'zlardan biri bo'lib, uning ma'nosi va qo'llanish doirasi tarixiy, madaniy va huquqiy jihatdan atroflicha tahlilni talab qiladi. Mazkur atama savdo-iqtisodiy munosabatlar, huquqiy shartnomalar va ijtimoiy kelishuvlarda kelajakdagi majburiyatlarni kafolatlash vositasi sifatida namoyon bo'lgan. Shu bois, *bo'nak* tushunchasi o'tmishda o'zbek xalqining iqtisodiy madaniyati va huquqiy sohalarini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Xalqimiz og'zaki ijodi namunalarida, turli maqol va matallarda *bo'nak* atamasi o'z ifodasini topgan. Masalan: *bo'nak* berilgan — bitim qilingan. Shu kabi maqollar ijtimoiy munosabatlarda ishonch, mas'uliyat va kafolat kelishuvlar uchun asosiy omil ekaniga urg'u bergan. Mablag' berilgandan keyin bitimning ishonchligi mustahkamlangan. Ba'zan shartlar bajarilmay qolib, kelishuv buzilgan holatlar ham uchragan. Ana shunday vaziyatlarda *bo'nak* zararni o'tash uchun qo'l kelgan. O'zbek adabiyotida ham savdo va iqtisodiy munosabatlar tasviri orqali *bo'nak* tushunchasining huquqiy va ma'naviy ahamiyati yoritilgan. Bu atama orqali: *bo'nakchi* — *bo'nak* berib odam ishlatuvchi kishi, *bo'nakdor* — qarz olgan shaxs, qarzdor kabi so'zlar ham amalda qo'llanilgan¹.

Bo'nak atamasining turkiy tillardagi variatsiyalari: *bo'nak* (o'zbek t.), *bo'nek* (qozoq t.), *bo'ndo'k* (qirg'iz t.), *bulok* (tatar t.), بونەك (uyg'ur tilida ham *avans* ma'nosini anglatgan²), *peshin* (o'g'uz tillarida oldindan to'lov ma'nosida) shakllarida uchraydi.

Ijtimoiy — iqtisodiy sohalar tarixiga oid eng ko'p ma'lumotlarni tarixiy hujjatlarda uchratish mumkin. O'zR FA sharqshunoslik instituti hazinasida saqlanayotgan tarixiy hujjatlar bunga dalil bo'la oladi. Chunonchi, oldi-sotdi mavzusiga oid hujjatda *bo'nak-i dehqoni* atamasi keltirilgan. Matn mazmunidan kelib chiqib, bu atama yuqorida keltirilgan tavsiflarga xos ravishda qo'llanilgan³. Oldindan olinadigan mablag' ma'nosini anglatib, shartnoma hujjatida to'liq qayd etilgan.

Xulosa qilib, *bo'nak* termini nafaqat iqtisodiy munosabatlarni, balki huquqiy va ijtimoiy kelishuvlar madaniyatini ham qamrab olgan murakkab tushunchadir. Tarixiy atamalarni hududiy va davriy, etimologik va semantik, lingvistik nuqtai nazardan tahlil qilish va shu orqali atamalarning paydo bo'lish sabablarini o'rganish atamalarning manbaviy asosini boyitadi. Uning huquqiy, iqtisodiy va madaniy doiralardagi ahamiyati ulkan bo'lgan. Tovar-pul munosabatlari, qarzdor va qarz beruvchi o'rtasidagi oldi-berdini tartibga solish, maosh berish kabi amallarni bajarishda bu atamaning yetakchilik qilgan. Uni yanada chuqurroq o'rganish orqali esa ba'zi yechimi topilmagan savollarga biroz bo'lsa-da oydinlik kiritish mumkin. Masalan, *avans* bilan aynan bir vazifani bajaradimi yoki noto'g'ri talqinmi? Shu kabi holatlar chuqurroq tahlilga muhtoj va o'z yechimini kutmoqda.

¹ O'zbek tilining izohli lug'ati./Tuzuvchi: Rahmatullaev Sh. — T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008. B.286

² Uygursko-russkiy slovar (sostavil Nadjip E.). M., 1988. S.215

³ O'z FA sharqshunoslik institute Asosiy Fondi №35 yig'ma jild

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bartold V.V. B 25. Tyurki: Dvenadtsat' lektsiy po istorii turetskikh narodov Sredney Azii. — A.: Jalin, 1993.
2. Baskakov N.A. Tyurkskiye yazyki. — M.: Nauka, 2006.
3. Drevnetyurkskiy slovar. Malov S.E. — M.: Nauka, 1959.
4. Mamatkulov M.SH., Tabayev A.Z. Buxgalteriya hisobi. T., 2022.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati./Tuzuvchi: Rahmatullaev Sh. — T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008.
6. O'zbek tilining imlo lug'ati./Tuzuvchi: Eshonqulova A., Qo'ziboyeva L. — T.: Ilm-Ziyo Zakovat, 2020.
7. O'z FA sharqshunoslik instituti Asosiy Fondi Tarixiy hujjatlar №34-35 yig'ma jild.

UMAVIYLAR DAVRIDA QO'SHIN TUZILISHI

Azamat FAYZULLAYEV

TDSHU, Tarix (yo'nalishlar va faoliyat turi bo'yicha)

mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: PhD, dotsent Sh. Ikromov

Annotatsiya: Ushbu maqolada umaviylar sulolasi davrida Arab xalifaligi harbiy tuzilmalarining vizantiyacha uslubda qayta tashkil etilishi hamda armiya boshqaruv tartibi haqida ma'lumot berilgan. Maqolani yozishda O.Bolshakov, V.Madelung, M.Hinds, F.Donner, H.Kennedi va boshqa arabshunos olimlarning ilmiy maqolalariga tayanilgan.

Kalit so'zlar: qo'shin, devon al-jund, devonlar, voliy, davlat boshqaruvi.

“Xulafoi roshidin” davrida arablarning qo'shni mamlakatlarni bosib olishi tufayli xalifalikda harbiy ishning puxta tashkil etilish davri boshlandi. Vizantiya imperiyasiga qarshi ham quruqlikda, ham dengizda olib borilishi rejalashtirilgan urushlar uchun zamonaviy taktika va harbiy texnika zarur edi. Umaviylar davriga kelib qo'shinning tubdan isloh qilinishi hamda Vizantiya va Sosoniylar Eronida mavjud bo'lgan harbiy-texnik an'analarning o'zlashtirilishi natijasida qurolli kuchlarning salohiyati oshib bordi. 656-661-yillarda yuz bergan ichki kurashlar, fitna va ziddiyatlar xalifalikning markaziy doiralaridan qo'shinga katta e'tibor berishni hamda uni mamlakat xavfsizligi uchun asosiy kuchga aylantirishni talab etdi. Ayniqsa, hijriy 37-yilning safar oyida (milodiy 657-yilning iyuli) yuz bergan Siffin jangida xalifa Alining o'sha paytda Shom voliysi bo'lgan Muoviya kuchlariga keskin zarba berishi, jang oqibatida umaviylarga sodiq bo'lgan aksariyat qabila rahbarlarining halok bo'lishi va qo'shinning katta talafot ko'rishi umaviylarni harbiy kuchga e'tibor qaratmasdan turib mavjud hokimiyatni saqlab

qolish mumkin emasligiga ishontirdi.¹ Siffinda arablar orasida hiylakorligi bilan nom chiqargan Misr voliysi Amr ibn Osning nayza uchiga mus'haf bog'lab xalifa Alini sulh tuzishga majbur etishi umaviylarni Shomda qaytadan mustahkamlanishiga sabab bo'ldi. Ular endilikda Iroq, Jazira, Eron va Xurosonda ham mustahkamlanish choralarini izlay boshladilar.² Hijriy 41-yilda (milodiy 661-yil) Kufadagi masjidda xalifa Alining o'ldirilishi bilan umaviylarning real hokimiyatga kelishi uchun to'siq bo'lgan siyosiy raqiblar deyarli qolmadi. Xalifa Alining vorisi Hasan ibn Ali shu yilning o'zidayoq Shom voliysi Muoviyaga bay'at berdi va bu yil xalifalik tarixida "Jamoat yili" yoki "Birlashish yili" nomini oldi.³ Bu yilning bunday atalishiga sabab xalifalikning uzoq yillardan beri bir-biriga ziddiyatda bo'lib kelgan Yaman, Hijoz, Iroq kabi viloyatlar Shom, Falastin, Misr, Ifriqiyya kabi hududlar bilan amalda qayta birlashdi, ular orasida to'xtab qolgan savdo va madaniy aloqalar qayta tiklandi. Muoviya ibn Abu Sufyon 661-yilda poytaxtni Iroqning Kufa shahridan Shomning Damashq shahriga ko'chirdi va xalifalikni shu yerdan turib idora eta boshladi.⁴

Xalifa Umar ibn Xattob davrida Shomga voliy etib tayinlangan Muoviya Vizantiya imperiyasiga qarashli hududlarga harbiy yurishlar uyushtirish uchun qo'l ostidagi harbiy kuchlarga har tomonlama e'tibor qaratdi. 650-yillarda quruqlik va dengizda Vizantiyaga qarshi bir qancha yurishlar amalga oshirildi, bu esa Shomning nufuzini yanada oshirib yubordi. Harbiy yurish natijasida qo'lga kiritilgan o'ljalar, harbiy asirlar va egallangan yerlarning katta qismi Muoviyaning o'ziga, qolgani unga sodiq bo'lgan umaviy amirlari va askarlarga bo'lib berildi. Bu omil Muoviyaning Shomda va unga qo'shni hududlarda kuchayishiga zamin yaratdi. Banu Umayya qavmidan bo'lgan xalifa Usmon ibn Affon davrida Muoviyaning huquqlari yanada ko'paytirildi. U endi o'zi hokimlik qilayotgan hududda amalda mustaqil shaxsga aylandi va xalifaga hisobot bermay qo'ydi. Muoviyaning xalifadan mustaqil siyosat yurgizishiga sabab bo'lgan omillar quyidagilar edi:

- 1) Vizantiyaga qilingan yurishlardan tushgan boylik Shom voliysi xazinasini to'ldirdi, natijada u moliyaviy mustaqillikka intildi;
- 2) Xazinaning katta qismi qo'shinni kuchaytirishga sarflandi, bu harbiy kuch xalifaning harbiy yurishlarida asosiy rol o'ynay boshladi;
- 3) Xalifa Usmonning ham umaviylardan ekanligi Muoviyaning siyosiy jihatdan katta imtiyozlar olishiga sabab bo'ldi.⁵

¹ Большаков, О. Г. Али и Му'авийа // История Халифата. — 2-е. — М., 2000. — Т. 1. Ислам в Аравии. 570—633.

² Madelung, Wilferd (1997). The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate. Cambridge University Press, p 234.

³ Hinds, Martin (1993). "Mu'awiya I b. Abi Sufyan". The Encyclopedia of Islam, Second Edition. Volume VII: Mif–Naz. Leiden: E. J. Brill, p 265.

⁴ Madelung, Wilferd (1997). The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate. Cambridge: Cambridge University Press, p 317.

⁵ Donner, Fred M. (2014). The Early Islamic Conquests. Princeton: Princeton University Press, pp. 133-134.

662-yilning bahorida xalifa Muoviya ibn Abu Sufyon Vizantiyaga qarshi navbatdagi harbiy yurishni boshlab yubordi. Tarixchi al-Ya'qubiyning malumot berishicha, Vizantiya imperatori xalifaning katta qo'shini bilan to'qnashishni istamay, hijriy 42-yil boshida (milodiy 662-yil may) sulh tuzadi. Sulh shartiga ko'ra, imperator har yili xalifalikka 100 ming dinor o'lpon to'lashi belgilangan. Tarixchi at-Tabariy esa 662-663-yillarda musulmonlarning Rumga yurishi va ularning ko'plab noiblari o'ldirilganligi haqida yozgan. Arman tarixchisi Gevond ham 662-yili hozirgi Armaniston hududlarida arablar va vizantiyaliklar to'qnashgani, jangda Habib ibn Maslama boshchiligidagi arablarning g'alaba qilganligi haqida yozib qoldirgan.

Umaviylar sulolasining dastlabki to'rt xalifasi (Muoviya ibn Abu Sufyon, Yazid ibn Muoviya, Muoviya II ibn Yazid, Marvon ibn Hakam) musulmonlar kelishidan oldin mintaqada hukmronlik qilgan Vizantiya imperiyasining ma'muriy boshqaruv tuzilmalarini saqlab qolganlar. Davlat boshqaruvi to'rtta asosiy devondan iborat edi: siyosiy ishlar, harbiy ishlar, soliq yig'ish va diniy boshqaruv.¹ Bularning har biri o'z navbatida mahalliy idoralar va bo'limlarga bo'lingan. Geografik jihatdan xalifalik bir necha viloyatlarga bo'lingan bo'lib, ularning chegaralari umaviylar hukmronligi davrida (661-750) bir necha bor o'zgartirilgan. Har bir viloyatda xalifa tomonidan tayinlanadigan voliy bo'lgan.² Voliy o'z viloyatidagi diniy amaldorlar, qo'shin boshliqlari va fuqarolik ishlari nozirlarining xatti-harakatlari uchun mas'ul edi. Mahalliy xarajatlar o'sha viloyatdan tushadigan soliqlar hisobidan qoplangan, soliqning beshdan bir qismi har yili Damashqdagi markaziy hukumatga yuborilgan. Umaviylar hukmdorlarining markaziy hokimiyati sulolaning oxirgi xalifalari davrida zaiflashgani sababli ba'zi voliylar soliq tushumlarini Damashqqa yubormay qo'yadilar va o'zlarining shaxsiy xazinalarini tashkil qiladilar.³

Umaviylar qo'shini, asosan, arablardan iborat bo'lib, uning asosini Shom shaharlarida o'rnatib olganlar va dastlab Sharqiy Rim imperiyasi armiyasida xizmat qilgan suriyalik arab qabilalaridan iborat edi. Bu harbiy kuchlarni Suriya cho'lidagi va Vizantiya bilan chegaradosh yerlardagi nasroniy qabilalar qo'llab-quvvatlagan.⁴ Xizmatga yollanmoqchi bo'lgan askarlar "devon al-jaysh" – harbiy ishlar vazirligida ro'yxatga olingan va xalifa tomonidan maosh belgilangan.⁵ Umaviylar xalifaligi davrida armiya mintaqaviy mustahkamlangan hududlar asosida "jund" – harbiy qismlarga bo'lingan.⁶ Ular orasida Damashq, Urdun, Falastin, Hims va Qinnasrin jundlari qo'shindagi eng faol va nufuzli bo'linmalar

¹ Robinson, Neal (1999). *Islam: A Concise Introduction*. Routledge Curzon. p. 22.

² Kennedy, Hugh (2007). *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In*. Philadelphia, Pennsylvania: Da Capo Press.

³ Ochsenswald, William (2004). *The Middle East, A History*. McGraw Hill, p 57.

⁴ Kennedy, Hugh (2007a). "1. The Foundations of Conquest". *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In*. Hachette, UK.

⁵ Nicolle, David (2012). *The Great Islamic Conquests AD 632–750*. Bloomsbury Publishing. p. 30.

⁶ Crawford, Peter (2013). *The War of the Three Gods: Romans, Persians and the Rise of Islam. Pen and Sword*. p. 226.

hisoblangan.¹ Umaviylar qo‘shining jang uslubi “Xulafoi roshidin” davridagi arab harbiy taktikasidan keskin farq qilgan. Umaviylar qo‘shini bir-biriga yaqin yaqin saflantirilgan piyodalar bo‘linmalaridan tuzilgan va jangda tiz cho‘kkan holda piyodalarning naysali devoridan unumli foydalanishgan. Bu badaviylarning harakatchan va individual kurash uslubidan tubdan farq qilar edi. 632-661-yillarda olib borilgan urushlarda otliq jangchilar hamda har bir jangchining shaxsiy jasorati tufayli ko‘plab g‘alabalarga erishilgan bo‘lsa, umaviylar qo‘shinida qat’iy harbiy tartiblar o‘rnatildi. Vizantiyacha harbiy qurollar va dengiz yurishlarida yunoncha jang uslublari o‘zlashtirildi. Vizantiya bilan doimiy urush xavfi hamda Shomning dushman chegaralariga ancha yaqin hududda joylashganligi sababli xalifalar bu hududda katta miqdorda qo‘shin va flot saqlab turishga majbur edilar.

VIII asrning birinchi yarmida harbiy ishlarga mas’ul vazirlik nomi o‘zgartirilib, “devon al-jund” deb nomlanadi. Xalifa Umar davrida (634-644) musulmon askarlari va lashkarboshilari uchun harbiy yurishlardan tushgan mablag‘lar va qo‘lga kiritilgan o‘ljalardan yillik maoshlar belgilangan. Umaviylar davrida bu tartib butkul o‘zgartirilib, faqat harbiy yurishda qatnashganlar uchun emas, balki saqlab turilgan har bir jangchi uchun oylik maosh belgilashdi. Umaviylar xalifasi Hishom ibn Abdulmalik davrida (724-743) faqat jangda ishtirok etganlarga pul to‘lash tartibi qayta tiklandi. Vizantiya harbiy boshqaruvi namunasida xalifalikda ham beshta asosiy korpusdan iborat qo‘shin tashkil etildi: markaz, ikki qanot, avangard va qo‘shin orti mudofaa qismlari. Xalifa Marvon II (744-750) davrida esa umaviylar qo‘shini harakatlanishi oson bo‘lishi uchun ixcham “kurdus” (kogorta) bo‘linmalariga taqsimlandi. Qo‘shin esa uch qismga bo‘lingan: piyodalar, otliqlar va artilleriya. Artilleriya qismlari devorlarni buzish uchun arroda (ballista), manjaniq (mangonel) va dabboba yoki kabsh kabi qurollardan foydalangan. Shaharlarni qamal qilish uskunalari va yuklar qo‘shinning orqasidagi tuyalarda olib ketilgan.²

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Большаков, О. Г. Али и Муавийа // История Халифата. — 2-е. — М., 2000. — Т. 1. Ислам в Аравии. 570-633.
2. Madelung, Wilferd (1997). The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate. Cambridge University Press, p 234.
3. Hinds, Martin (1993). “Mu‘awiya I b. Abi Sufyan”. The Encyclopedia of Islam, Second Edition. Volume VII: Mif–Naz. Leiden: E. J. Brill. p 265.
4. Madelung, Wilferd (1997). The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate. Cambridge: Cambridge University Press, p 317.
5. Donner, Fred M. (2014). The Early Islamic Conquests. Princeton: Princeton University Press, pp. 133-134.

¹ Sourdel, D. (1965). “Djund”. In Lewis, B.; Pellat, Ch. & Schacht, J. (eds.). The Encyclopaedia of Islam, Second Edition. Volume II: C–G. Leiden: E. J. Brill. pp. 601–602.

² Blankinship, Khalid Yahya (1994). The End of the Jihad State: The Reign of Hisham ibn ‘Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads. Albany, New York: State University of New York Press.

6. Robinson, Neal (1999). Islam: A Concise Introduction. Routledge Curzon. p. 22.
7. Kennedy, Hugh (2007). The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In. Philadelphia, Pennsylvania: Da Capo Press.
8. Ochsenswald, William (2004). The Middle East, A History. McGraw Hill, p 57.
9. Kennedy, Hugh (2007a). "1. The Foundations of Conquest". The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In. Hachette, UK.
10. Nicolle, David (2012). The Great Islamic Conquests AD 632–750. Bloomsbury Publishing. p. 30.
11. Crawford, Peter (2013). The War of the Three Gods: Romans, Persians and the Rise of Islam. Pen and Sword. p. 226.
12. Sourdel, D. (1965). "Djund". In Lewis, B.; Pellat, Ch. & Schacht, J. (eds.). The Encyclopaedia of Islam, Second Edition. Volume II: C–G. Leiden: E. J. Brill. pp. 601–602.
13. Blankinship, Khalid Yahya (1994). The End of the Jihad State: The Reign of Hisham ibn 'Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads. Albany, New York: State University of New York Press.

QORAQALPOQ XALQI ETNOGRAFIYASINI O'RGANISHDA ETNOGRAF T.A.JDANKO TADQIQOTLARINING AHAMIYATI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Rustamjon ISAQOV
TDSHU, 2-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qoraqalpoq xalqi etnografiyasini o'rganishda T.A.Jdankoning tadqiqotlari qanday ahamiyat kasb etgani tahlil qilinadi. Shu bilan birga, olimning ilmiy merosi bugungi etnologiya va tarix fanlari rivojiga qo'shgan hissasi xususida ba'zi mulohazalar yuritiladi.

Kalit so'zlar: Qoraqalpoq xalqi, etnografiya, T.A.Jdanko, tarix, madaniyat, etnologiya, ilmiy meros.

Qoraqalpoq xalqi etnografiyasi boy tarixga ega bo'lib, uning shakllanishi, turmush tarzi, an'analari va madaniyati uzoq asrlik taraqqiyot jarayonining natijasidir. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar turli tarixiy davrlarda olimlar tomonidan olib borilgan bo'lsa-da, ayniqsa, mashhur etnograf T.A.Jdanko tomonidan amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar alohida ahamiyatga ega.

T.A.Jdanko Qoraqalpoq xalqi tarixi, etnik shakllanishi, xo'jalik yuritish shakllari, an'anaviy madaniy hayoti hamda turmush tarzi bo'yicha chuqur tadqiqotlar olib borgan olimlardan biridir. Uning tadqiqotlari Qoraqalpoq xalqining qadimiy ildizlarini, boshqa xalqlar bilan etnik va madaniy aloqalarini

hamda o'ziga xos urf-odatlarini o'rganishda bebaho ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi tarkibida 1945-yilda T.A.Jdanko rahbarligida tashkil etilgan Qoraqalpoq etnografik tadqiqot guruhi o'z faoliyati davomida qoraqalpoq xalqining tarixi va etnografiyasini o'rganishda ulkan ishlarni amalga oshirdi.¹ Boshqa o'zbek va turkman etnografik tadqiqot guruhlari kabi, bu etnografik tadqiqot guruh ham yaqin yillar ichida voha aholisini tizimli ravishda o'rganish, mahalliy guruhlarning joylashuvini aniqlash va batafsil etnik xaritalar tuzish vazifasini oldiga qo'ydi.

1945-yilda etnografik tadqiqot guruh tarkibiga T.A.Jdankodan tashqari o'sha paytda hali talabalar bo'lgan N.P. Lobacheva, N.N. Grozdova va L.F. Monogarova kirgan. Etnografik tadqiqot guruhning bunday tarkibi mahalliy aholi e'tiboridan chetda qolmagan: T.A.Jdankoning eslashicha, "Mening Qoraqalpoq etnografik tadqiqot guruhim respublika qishloqlarida tanilgan, uni "qizlar etnografik tadqiqot guruhi" deb atashgan".²

Moddiy madaniyatni o'rganish turar-joy turlari – hovli, yurta va uy, qurilish texnikasi, qurilish materiallari ishlab chiqarish, transport vositalari va ularning turlari kabi muammolarni qamrab olgan. Shuningdek, qoraqalpoqlarning kiyim-kechaklari va zargarlik buyumlariga oid muhim ma'lumotlar yig'ilgan.³

An'analar va turmush tarzidagi yangiliklarni o'rganish bilan bir qatorda, Qoraqalpoq etnografik etnografik tadqiqot guruhi 1945 – 1948-yillar davomida XIX – XX asr boshlarida qoraqalpoq xalqining ijtimoiy tuzilishini hamda qoraqalpoqlarning urug'-qabila tuzilishini tadqiq qilgan. T.A.Jdankoning fikriga ko'ra, XX asr boshlarida qoraqalpoqlarning turmush tarzini ajratib turuvchi muhim jihatlardan biri barqaror urug'-qabila bo'linishining saqlanib qolganligidir.⁴

Qoraqalpoq qabilalari va urug'larining tuzilishini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u o'ziga xos tarixiy manba sifatida qaraladi. Etnografik tadqiqot guruh tomonidan xalqning joylashuv tamoyillari, alohida qabila va urug'larning tarixi, ularning genealogiyasi, kelib chiqishi haqidagi afsona va rivoyatlar, boshqa qabila va urug'lar bilan o'zaro munosabatlari, boshqaruv shakllari, soliq solish tizimi, yer egaligi hamda oilaviy-turmush munosabatlari to'g'risida ma'lumotlar yig'ilgan.⁵

¹ Курбанова З.И. Из истории этнографического изучения Каракалпакстана (Каракалпакский этнографический отряд Хорезмской археолого-этнографической экспедиции) // Вестник ККО АН РУз. 2008. № 4. – С. 36-41.

² С Т.А. Жданко беседует В.А. Тишков // ЭО. 1994, № 1. – С. 126.

³ Жданко Т.А. Этнографическая разведка в Чимбайском районе ККАССР // КСИЭ. – М., 1947. – С. 5-16.

⁴ Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков // ТИЭ. Новая серия. Т. IX. – М., 1950. – С. 8.

⁵ Курбанова З.И. Этнографическая наука Каракалпакстана: этапы становления, современное состояние. – Нукус, 2020. – С. 33.

Tadqiqotchi qoraqalpoqlarning etnik hududini Orolbo‘yi hamda Amudaryo va Sirdaryo quyi oqimlari deb belgilaydi. Bu hududlar aholisi qadimdan o‘ziga xos sug‘orish va botqoqlik yerlardan foydalanish usullarini egallagan edi.

T.A.Jdanko qoraqalpoqlarning mayda urug‘-qabila guruhlariga bo‘linganligini, ularning hududiy jamoalar sifatida shakllanganligini va mustahkam urug‘ an‘analariga ega bo‘lganligini qayd etadi. Shu bilan birga, qoraqalpoqlarning umumiy etnik ongga egaligi ham alohida ta’kidlanadi. Ushbu asarda qoraqalpoqlarning tarixiy voqealari, iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan qo‘shni xalqlar bilan bog‘liqligi o‘z aksini topgan.¹

Qoraqalpoqlarning ijtimoiy tuzilishini tahlil qilib, T.A.Jdanko uning o‘ziga xos xususiyatlarini, xususan, **sauyn**, **kúmek** kabi o‘zaro yordam shakllarining saqlanib qolganligini qayd etadi. Biroq, u eng katta qiziqish uyg‘otuvchi jihat sifatida qoraqalpoq urug‘-qabila tuzilishining muhim xususiyatlarini ta’kidlaydi.²

Xulosa qilib, T.A.Jdanko shunday yozadi: ***“Urug‘-qabila bo‘linishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan bu qadimiy urf-odat, oilaviy-nikoh munosabatlarini belgilovchi asosiy omillardan biri bo‘lib, XX asr boshlarida qoraqalpoqlarning ijtimoiy-maishiy hayotining muhim xususiyatlaridan biri bo‘lib qolgan”***.³

Etnogenez masalalarida T.A.Jdanko ko‘plab olimlar bilan tortishuvga kirishib, ***qoraqalpoqlarni “qora qalpoqlilar” bilan aynan bir xalq sifatida qabul qilish muayyan darajada to‘g‘ri bo‘lsa-da, ko‘pchilik mualliflar bu fikrni faqat etnonimlarning semantik o‘xshashligiga asoslangan holda ilgari surganini ta’kidlaydi***.⁴

Qoraqalpoqlarni **nog‘aylar bilan tenglashtirish** va ularning “ajdodlar yurtini” Sharqiy Yevropadan izlashga uringan mualliflar (masalan, Xovers va Vamberi) fikrlarini tanqid qilib, u Markaziy Osiyo xalqlari bilan bog‘liq etnogenez qarashlariga ko‘proq e’tibor qaratadi. Jdanko N.A. Aristovning shunday so‘zlarini keltiradi: ***“Bu xalqni (ya’ni qoraqalpoqlarni) tashkil qilgan turkiy qabilalar Volga daryosi tomon Osiyo dashtlaridan kelganiga shubha qilish qiyin”***.⁵

Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi etnogenez, etnik tarkib va urf-odatlarni o‘rganishda muhim manba ekanligi ko‘p bor ta’kidlangan. Bu masalaga T.A.Jdanko ham murojaat qilgan. Unga ko‘ra, “Alpomish”, “Qoblan”, “Maspatsha”, “Qirq qiz” kabi qoraqalpoqlarning boy epik merosi tarixchilar va etnograflar uchun alohida ahamiyatga ega.

¹ Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков // ТИЭ. Новая серия. Т. IX. – М., 1950. – С. 70.

² Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков // ТИЭ. Новая серия. Т. IX. – М., 1950. – С. 71.

³ Жданко Т.А. Родоплеменная структура и расселение каракалпаков низовьев Амударьи в XIX — нач. XX вв. // КСИЭ. – М., 1949, – С. 60.

⁴ Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков // ТИЭ. Новая серия. Т. IX. – М., 1950. – С. 74.

⁵ Жданко Т.А. Каракалпаки: Народы Средней Азии и Казахстана. – М., 1962, т. 1, – С. 489.

Xususan, “Qirq qiz” dostoni qadimiy davrlarga borib taqaladigan arxaik elementlarni o‘z ichiga oladi. Uning asosiy syujeti – Guloyim ismli qahramon ayol boshchiligidagi jangchi ayollar jamoasi jung‘arlar va forslarning Nodirshoh qo‘shiniga qarshi kurashishi. T.A.Jdanko ushbu hikoya ildizlari miloddan avvalgi I ming yillikka borib taqalishini va qadimgi Yaqin Sharq hamda Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga aloqadorligini qayd etadi.¹

Shuningdek, keneges va mang‘itlar orasidagi nikoh munosabatlari o‘rganilib, ular orasida qavm ichidagi nikohlarning ustunligi kuzatilgan. T.A.Jdanko bu holat tarixiy yaqinlikning an‘anaviy davom etishini tasdiqlashi va uning sabablarini tushuntirishga imkon berishini qayd etgan.² Ehtimol, keneges va mang‘itlarning “juftlashgan” birlashuvi qadimiy afzal qilingan nikoh urf-odatlarining qoldiqlari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

T.A.Jdankoning barcha tadqiqotlarida yetakchi masala etnogenez muammosi bo‘lib, uni o‘rganishda kompleks yondashuv zarurligini ta’kidlaydi. Ushbu masalaga bag‘ishlangan “Qoraqalpoqlarning etnogenez muammolari” nomli maqolasida u mavjud adabiyotlarning tanqidiy tahlilini beradi.

P.P. Ivanovning fikriga qo‘shilar ekan, T.A.Jdanko etnonimlarning faqat shakliy o‘xshashligiga asoslanib, Qoraqalpoqlarning kelib chiqishini aniqlash metodologik jihatdan noto‘g‘ri ekanini ta’kidlaydi. U ba’zi tadqiqotchilar Qoraqalpoqlarning kelib chiqishini faqat bitta o‘rta asr xalqi (pecheneglar, qipchoqlar yoki no‘g‘aylar) bilan bog‘lashga urinayotganini tanqid qiladi. Bunday yondashuvning kamchiligi shundaki, bir xil etnografik guruhlar tarix davomida turli siyosiy birlashmalarga – qabilaviy ittifoqlarga, feodal “ordalar” va xonliklarga kirgan.

T.A.Jdankoning Qoraqalpoq etnografiyasiga qo‘shgan muhim hissasi O‘rta Osiyo va Qozog‘istonning tarixiy-etnografik atlasini yaratish bo‘yicha dastur tayyorlash bo‘ldi.³

Shuningdek, T.A.Jdanko O‘rta Osiyo va Qozog‘iston xalqlarini, jumladan, Qoraqalpoqlarni “sof” ko‘chmanchi va dehqon xalqlarga ajratish g‘oyasini rad etgan birinchi olimlardan biri bo‘ldi. U zamonaviy tadqiqotlar bir xil millat va qabila birlashmalari tarkibida ham turli xo‘jalik shakllari mavjud bo‘lganini isbotlayotganini qayd etadi.

Xulosa qilib aytganda, T.A. Jdanko qoraqalpoq xalqining etnografiyasini o‘rganishda muhim ilmiy tadqiqotlar olib borgan olimlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

¹ Жданко Т.А. Каракалпакская эпическая поэма «КЫРК КЫЗ» как историко-этнографический источник. – М., 1958, – С. 23.

² Жданко Т.А. Быт колхозников-переселенцев на вновь освоенных землях древнего орошения Кара-Калпакии.//Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949-1953 гг. / Тр. ХАЭЭ. II. – М., 1958. – С.756.

³ Жданко Т.А. Историко-этнографический атлас Средней Азии и Казахстана. (принципы и методы составления). – М., 1976, – 41. с.

1. Жданко Т.А. Этнографическая разведка в Чимбайском районе ККАССР // КСИЭ. – М., 1947. – С. 5-16.
2. Жданко Т.А. Родоплеменная структура и расселение каракалпаков низовьев Амударьи в XIX — нач. XX вв. // КСИЭ. – М., 1949, – С. 58-63.
3. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков // ТИЭ. Новая серия. Т. IX. – М., 1950. – С. 8.
4. Жданко Т.А. Каракалпаки Хорезмского оазиса // ТХАЭЭ. Т. I. – М., 1952. – С. 465.
5. Жданко Т.А. Народное орнаментальное искусство каракалпаков. Материалы и исследования по этнографии каракалпаков. / Тр. ХАЭЭ. III. – М., 1958. – С. 267.
6. Жданко Т.А. Каракалпакская эпическая поэма «КЫРК КЫЗ» как историко-этнографический источник. – М., 1958, – С. 23.
7. Жданко Т.А. Историко-этнографический атлас Средней Азии и Казахстана (принципы и методы составления). – М., 1976, – 41 с.
8. Жданко Т.А., Камалов С.К. Этнография каракалпаков. XIX-начало XX века (материалы и исследования). – Т.: Фан УзССР. 1980, – С. 70.
9. Курбанова З.И. Этнографическая наука Каракалпакстана: этапы становления, современное состояние. – Нукус, 2020. – С. 33.

SADRIDDIN AYNIIY – SHARQ QO‘LYOMALARI TADQIQOTCHISI

Farrux TEMIROV
Buxoro davlat universiteti
t.f.f.d (PhD) dotsent

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada, mashhur olim va yozuvchi Sadriddin Ayniyning adabiyotshunoslik, sharqshunoslik, manbashunoslikka oid tadqiqotlari, ijodiy faoliyati va ayrim adabiy-badiiy maqolalari ilmiy jihatdan tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: matnshunoslik, manbashunoslik, adabiyotshunoslik, topografiya, tazkirachilik, kutubxona, Samariya.

Ma’lumki, ma’rifatparvar adib, yozuvchi va adabiyotshunos olim Sadriddin Ayniy (1878-1954) sharq qo‘lyozma manbalarining mohir tadqiqotchisi va tarjimon sifatida ham tanilgan. Olim Samarqandda yashagan yillari (1917-1954 y)da ko‘plab asarlar yozish bilan birga O‘rta Osiyoning qadimgi, ilk va o‘rta asrlar davri tarixiga oid ko‘plab tarixiy manbalarni tadqiq qilgan, ularni nashrga tayyorlashga ham boshchilik qilgan. Shuningdek, nodir qo‘lyozma asarlar asosida ko‘plab tarixiy, ilmiy, adabiy asarlar va maqolalarni e’lon qildi. Jumladan, muallifning “Ta’rix amironi mang’itiyai Buxoro”¹ (“Buxoro mang’it amirlari

¹ Айний С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. – Тошкент: Туркистон давлат нашриёти, 1923.

tarixi”), “Namunai adabiyoti tojik”¹ (“Tojik adabiyotidan namunalar”), “Isyoni Muqanna”² (“Muqanna isyoni”) kabi asarlari arab, fors va turkiy tillardagi sharq qo‘lyozma manbalari asosida yaratilgan.

Sharqshunos va adabiyotshunos olim S.Ayniy, ayniqsa “Tojik adabiyotidan namunalar” asariga tartib berishda o‘zbek, fors-tojik adabiyoti tarixida X – XIX asrlarda tuzilgan Xoja Hasan Nisoriyning “Muzakkir ul – ahbob”, Mutribiy Buxoriyning “Tazkirat ush – shuaro”, Qori Rahmatulloh Vozehning “Tuhfatul ahbob”, Muhammad as-Saolibiyning “Yatimat ad – dahr”, Muhammad Avfiy Buxoriyning “Lubob ul-albob”, Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois”, Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”, Fazliy Namangoniyni “Majmuai shoiron”, Afzal Maxdum Pirmastiy Buxoriyning “Afzal-ut-tazkor fikri zikr-ush-shuaro v-al-ash’or”³, Sharifjon Maxdum Sadr Ziyoning “Tazkirat – ush – shuaro mutaqqaddimin”⁴ va boshqa tazkiralardan bo‘lak yuzlab devonlar, tazkira va tarixiy nodir kitoblardan ham xabardor bo‘lgan. Olim ularni sinchiklab o‘rgangan, tazkira, tarixiy asarlarning yaxshi jihatlarini ijodiy rivojlantirgan. “Namunai adabiyoti tojik” nomli yaxlit barkamol bir asar ana shu ilmiy aziyat va mashaqqat zahirida tug‘ilgan.

Shubhasiz, antologiyaga kiritilgan 228 ta shoir, yozuvchi hamda tarixchi-tazkiranavis haqida qisqacha va lekin mazmunli ma’lumot berish C.Ayniydan yuksak iste’dod, ulkan ijodiy mehnat zahmatini talab etgan. Bu mehnat eng avvalo turli davrlarda yozilgan, yuzlab yirtilib bitgan, o‘chgan va xira tortgan qo‘lyozmalar, tarix, adabiyot tazkiralari, turli to‘plamlarni varaqlash, xalq orasidagi har xil afsonalar, rivoyatlarni, madaniy hamda tarixiy yodgorliklarni sinchiklab o‘rganish, shu o‘rganilgan tarixiy faktlarni tanqidiy tadqiq etib, obyektiv baholash, shundan so‘nggina undan foydalanishdek murakkabliklar bilan izohlanadi.

“Tojik adabiyotidan namunalar”ning birinchi qismida Abdulloh Ja’far Rudakiydan boshlab, Fitrat Zo’rdo’zi Samarqandiy, Sayido Nafasiylargacha bo‘lgan davrdagi adiblar qamrab olinadi. Bu qismda tilga olingan Buxoriylar: Abulhasan Rudakiy Buxoriy, Shayx Abulabbos Fazl ibni Abbos Buxoriy, Mansur Ahmad Daqiqiy Buxoriy, Mirzo Abulhasan Og‘och Buxoriy, Ma’navi Buxoriy, Am’aqi Buxoriy, Kamoli Buxoriy, Hamid Buxoriy, Shamsuddin Kardari Buxoriy, Shayx Sayfuddin Boxarzi Buxoriy, Javhari Zargari Buxoriy, Nosir Buxoriy, Xoja Ismat Buxoriy, Burunduqi Buxoriy, Shamsuddin Ahmad Ohangariy Buxoriy, Shahobuddin Ahmadi Buxoriy, Tohiriy Buxoriy, Sayfiy Buxoriy, Xayoliy Buxoriy, Mushfiqi Marviy Buxoriy, Boqiy Darziy Buxoriy, Xoja Hasan Nisoriy Buxoriy, Marhumi Buxoriy, Mutribi Buxoriy, Arshiy Buxoriy, Gulshaniy

¹ Айний С. Намунаи адабиёти тоҷик. – Москва: Чопхонаи нашриёти марказии халқии Ҷамоҳирии шӯравии Сўсиёлистӣ, 1926.

² Айний С. Исёни Муқанна. – Душанбе: Маориф, 1978.

³ Муллоҷонова З, Азизкулов Ж. Феҳристи асарҳои С.Айний ва адабиёт оид ба ӯ (то охири соли 1961). – Душанбе: 1963. – саҳ. 44

⁴ Садри Зиё. Ғузалои мутааххирин. / Саҳобиддини Сиддиқӣ. Садри Зиё ва тазкираҳои ӯ. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. – Б. 102; Tazkare Ashar. Sharif-jan Makhdum Sadr Zia, Ed., by M. J. Shakuri Bokhari. Soroush. Press. Tehran, 2001. – P. 332.

Buxoriy, Mavlavi Sharifiy Buxoriy, Qozi Lutfulloh Shokiriy Buxoriy, Muhammadis'hoq Shavkat Buxoriy, Imloi Buxoriylardir.

Mazkur bobda jami 75 shoir va 5 shoiraning ijodiy faoliyatiga tegishli ma'lumotlar va ijodidan namunalar berilgan. Tilga olingan 80 shoir va shoiradan, bevosita Buxoroda kamol toganlari 30 dan ortiq bo'lsa, o'sha vaqtda hayot bo'lganlari 20 ga yaqin bo'lgan¹.

Antologiyaning ikkinchi qismi hajm jihatidan anchagina kattadir. Ushbu qismda 132 qalam ahli, adabiyotshunos va o'z davrining yetuk olimlari, ayrim tarixnavislar haqida ham ma'lumot beriladi. Tazkiraning bu bobida Ayniy XIII asrdan XX asrning boshlarigacha, ya'ni 1905 yilgacha bo'lgan davrdagi adiblarning ijodlari, hayotlari, ayrim tarixiy voqealar va hodisalari xususida fikr yuritadi. Antologiyaning ikkinchi qismida, (jami 132 shoir) Mansurxoja Ansob Buxoriy, Akobirxoja Akbar Buxoriy, Mirbaqoxoja Otash Buxoriy, Afzali Buxoriy, Muhammadamin Hakimi Buxoriy, Habibulloh Avhad Buxoriy, Otajon Payrav Buxoriy, Naberaxoja Tavfiq Buxoriy, Qozi Abdullohxoja Tahsin Buxoriy, Isomuddin Soqib Buxoriy, Tursunboqiy Jaloli Buxoriy, Qozijon Jur'at Buxoriy, Muhammadsidiq Hayrat Buxoriy, Muhammadsidiq Hashmat Buxoriy, Ahmadjon Hamdam Buxoriy, Qoziy Rahmatii Xijlati Buxoriy, Xamo'shii Buxoriy, Mullohusayn Donish Buxoriy, Mullorajab Donish Buxoriy, Shamsuddin Do'i Buxoriy, Ahmad-maxdumi Muhandisi Donishi Buxoriy, Qori Karomat Dilkash Buxoriy, Qori Abdulmajid Zufunun Buxoriy, Qoziy Rashid Mir Inoyatulloh Buxoriy, Qozi Abdulaziz Roqim Buxoriy,

Idrisxoja Roji Buxoriy, Mirzorahim Zakii Buxoriy, Abdulqodirxoja Savdoi Buxoriy, Mullo Mahmud Simoi Buxoriy, Mirzosiroj Hakim Buxoriy, Muhammadsharif Shevan Buxoriy, Sharif-Maxdum Shirin Buxoriy, Shirin Buxoriy, Shamsuddin-maxdum Shohini Buxoriy, Hoji Azimi Shar'ii Buxoriy, Qori Hoshim Shoiq Buxoriy, Tohirxoja Zarir Buxoriy, Mirzo Muhammadsharif Sadri Ziyoi Buxoriy, Muhammad Ya'qub Kenjaali Buxoriy, Inoyat Buxoriy, Iso Maxdum Buxoriy, Hoji Ibrohim Osim Buxoriy, Mullosharif Akbar Buxoriy, Sadriddin Ayniy Buxoriy, Qori Hisomuddin Foiq Buxoriy, Qozi Qurbonxon Fitrat Buxoriy, Qozi Abduroziq Fikrat Buxoriy, Mirzoshoh Foiz Buxoriy, Abdurauf Fitrat Buxoriy, Kamol Buxoriy, Qozi Komil Buxoriy, Sodiqxoja Gulshan Buxoriy, Mullo Nazrulloh Lutfi Buxoriy, Abduroziq Munir Buxoriy, Qozi Mullosa'diy Mohiri Buxoriy, Hoji Jahongir Majnun Buxoriy, Abdulmajid Muztarib Buxoriy, Hoji Ne'matulloh Muhtaram Buxoriy, Hoji Hodiy Masrur Buxoriy, Mirzo Abdulvohid Munzim Buxoriy, Sayid Mahmudxojai Buxoriy, Komilxoja Nikhat Buxoriy, Mirqori Noir Buxoriy, Qozi Sayidjon Nazmi Buxoriy, Muhammadsoleh Navhai Buxoriy, Qori Rahmatulloh Vozeh Buxoriy, Xalifa Ashurmuhammad Yakdil Buxoriy va boshqalar.

Asarning uchinchi so'nggi qismida esa tojik va o'zbek shoirlarining 1905-1925 yillardagi ijodi haqida fikr yuritadi². S.Ayniy asosiy e'tiborini adabiyot

¹ Айний С. Намунаи адабити тожик. – сах. 143.

² Айний С. Намунаи адабиёти тожик. – Москва: Чопхонаи нашриёти марказии халқии Ҷамоҳири шӯравии Сўсиёлистӣ, 1926. – Б. 345.

tarixida hali yaxshi o'rganilmagan, kam tadqiq etilgan muammolarga qaratadi. Olimning sharqshunoslik va adabiyotshunoslikdagi katta ilmiy ishlari sirasiga “Firdavsiy va uning Shohnomasi haqida”, “Shayx ur-ra'is Abu Ali ibn Sino”, “Shayx Muslihiddin Sa'diy Sheroziy”, “Kamol Xo'jandiy”¹, “Ustoz Rudakiy”², “Alisher Navoiy”³, “Vosifiy va uning “Badoye' ul-vaqoye” asari haqida”⁴, “Mirzo Abdulqodir Bedil”⁵ kabi ilmiy — adabiy maqolalarni⁶ kiritish mumkin⁷. S.Ayniy chetlab na Rudakiy va Firdavsiyning, na Sa'diy va Hofizning, na Jomiy va Navoiyning, na Bedil va Donishning ijod olamiga dadil kirib borish mumkin emas. S.Ayniyning ilmiy-adabiy merosi o'tmish, bugun va kelajakni bir-biriga bog'lovchi bir oltin halqadir⁸.

Olimning “Shayx ur-ra'is Abu Ali ibn Sino”⁹ nomli asari buyuk qomusiy olim va tabibning vafotiga 900 yil to'lishi munosabati bilan yaratilgan bo'lib, muallifning qomusiy ilm egasi ekanini va ko'pgina sharq tillarini (shu jumladan, arab tilini) ham yaxshi bilishini asoslab turadi. Muallif bu asarida Ibn Sinoning ilmiy ijodini mukammal o'rganib, tahlil etgan¹⁰.

Sharq mumtoz ilmiy-adabiy merosini o'qib-o'rganish, tadqiq va targ'ib qilishda S.Ayniy erishgan natija va yutuqlarga faqat havas qilish, ulardan ibrat olish mumkin. Uning Rudakiy, Ibn Sino, Sa'diy, Navoiy, Bedil kabi mashhur mutafakkir allomalar bag'ishlangan tadqiqotlari shu kungacha o'zining ilmiy qimmatini va ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Ma'lumki, S.Ayniy madrasada tahsil olgan davrlarda Buxoroda ulug' faylasuf shoir Mirzo Bedil ijodiyotiga qiziqish ancha kuchaygan edi. Turli ijtimoiy tabaqadagi did va saviyasi turlicha bo'lgan kishilar bedilxonlik qilishgan. Shoirilar Bedilga ergashib nazira va taxmislar bitishgan. S.Ayniy bu jarayonning ham kuzatuvchisi, ham ishtirokchisi edi. Bedilga ko'r-ko'rona taqlidlarni istiqbolsiz bir ijodiy harakat o'laroq rad etgan. Chunki S.Ayniy madrasadayoq zukko bedilshunos sifatida shakllangan edi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, XX asr adabiyoti va ilmining mashhur siymolaridan biri bo'lgan S.Ayniyning olijanob shaxsiy fazilatlarini, boy ilmiy

¹ Айний С. Камол Хужандий // Шарқи сурх. 1957, № 5. – Саҳ. 70-76.

² Айний С. Устод Рудакий // Шарқи сурх. 1940, № 2. – Саҳ. 30-43.

³ Айний С. Алишер Навоий // Шарқи сурх. 1941, № 1. – Саҳ. 23- 28.; № 2. – Саҳ. 36-43; № 4 – 5. – Саҳ. 15 -36.

⁴ Айний С. Восифӣ ва асари ӯ “Бадоеъ ул — вақоеъ” // Шарқи сурх. 1946, № 4 – 5. – Саҳ. 19-29.

⁵ Айний С. Мирзо Абдулқодир Бедил. – Сталинобод: нашриёти давлати Тоҷикистон, 1954. 339. Саҳ.

⁶ Айний С. Асарлар. 8 томлик. 8 том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – Б. 43 -378

⁷ Фозил Шукурзода. Устод Айний ва адабиёти давраи темуриён // Овози Самарқанд, (Самарқанд). Соли 2024, чоршанбе, 10 апрель.

⁸ Айний С. Асарлар. 8 томлик. 8 том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – Б. 43 -378

⁹ Айний С. Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино. – Сталинобод: Нашрдавтож, 1939.

¹⁰ Айний С. Асарлар. 8 томлик. 8 том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – Б. 97-131.

adabiy merosi mumtoz adabiyot va madaniyat tarixini sinchiklab xolisona o'rganishda, XXI asr kishilarini, kelajagi porloq O'zbekistonning barkamol yoshlarini vatanparvarlik, xalqsevarlik va fidoiylilik, halollik, pok e'tiqodlilik ruhida tarbiyalashda, ilmni, xususan, adabiyotshunoslik va manbashunoslikni yangicha asoslarda rivojlantirishda o'z hissasini qo'shadigan umri boqiy ma'naviy-ilmiy boyligimizdir.

Muxtasar qilib aytganda Sadridin Ayniy sharq qo'lyozmalari tadqiqotchisi va bilimdoni sifatida ko'plab qo'lyozma manbalarni tadqiq etib, katta-kichik asarlar yozib, unda ma'rifatparvar adiblar, milliy ziyolilarning ibratli hayot yo'llari, ilmiy merosi va ma'naviy-ma'rifiy qarashlari, g'oyalarini o'rganib, barkamol avlodni ilm-ma'rifatli qilib tarbiyalash, yoshlarni ajdodlar merosiga hurmat ruhida tarbiyalashda o'zining munosib hissasini qo'shdi. Bu esa Yangi O'zbekistonda, ma'rifatli jamiyat, ma'naviyat va madaniyatni yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Айний С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро. – Тошкент: Туркистон давлат нашриёти, 1923.
2. Айний С. Намунаи адабиёти тоҷик. – Москва: Чопхонаи нашриёти марказии халқии Ҷамоҳирии шӯравии Сўсиёлистӣ, 1926.
3. Муллоҷонова З, Азизқулов Ж. Феҳристи асарҳои С.Айний ва адабиёт оид ба ӯ (то охири соли 1961). – Душанбе: 1963. – саҳ. 44
4. Садри Зиё. Фузалои мутааххирин. / Саҳобиддини Сиддиқӣ. Садри Зиё ва тазкираҳои ӯ. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2010. – Б. 102; Tazkare Ashar. Sharif-jan Makhdum Sadr Zia, Ed., by M. J. Shakuri Bokhari. Soroush. Press. Tehran, 2001. – P. 332.
5. Айний С. Камол Хужандий // Шарқи сурх. 1957, № 5. – Саҳ. 70-76.
6. Айний С. Устод Рудакий // Шарқи сурх. 1940, № 2. – Саҳ. 30-43.
7. Айний С. Алишер Навоий // Шарқи сурх. 1941, № 1. – Саҳ. 23- 28.; № 2. – Саҳ. 36-43; № 4 – 5. – Саҳ. 15 -36.
8. Айний С. Восифӣ ва асари ӯ “Бадоеъ ул — вақоеъ” // Шарқи сурх. 1946, № 4 – 5. – Саҳ. 19-29.
9. Айний С. Мирзо Абдулқодир Бедил. – Сталинобод: нашриёти давлати Тоҷикистон, 1954. 339. Саҳ.
10. Айний С. Асарлар. 8 томлик. 8 том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. – Б. 43 -378
11. Фозил Шукурзода. Устод Айний ва адабиёти давраи темурийён // Овози Самарқанд, (Самарқанд). Соли 2024, чоршанбе, 10 апрель.

AMERIKA MAKTABINING ETNOLOGIYADA RIVOJLANISHI: ASOSIY SHAXSLAR VA ULARNING HISSASI

Muhammadjon NAZAROV

TDSHU, Etnografiya, etnologiya va antropologiya
yo'nalishi I-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: PhD, katta o'qituvchi V. Abirov

Annotatsiya: Ushbu maqola Amerika etnologiya maktabining rivojlanishi va uning asosiy vakillarining ilmiy hissasini tahlil qiladi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllangan Amerika etnologiya maktabi madaniyatni o'rganishda empirik yondashuvlar, tarixiy kontekst va madaniy nisbiylik tamoyillariga asoslangan ilmiy uslublarni ishlab chiqdi. Maqolada Frants Boas, Alfred Kroeber, Ruth Benedict va Margaret Mead kabi tadqiqotchilarning madaniyat, antropologiya va etnologiyaga qo'shgan hissaları batafsil ko'rib chiqilgan. Frants Boasning "madaniy relativizm" va tarixiy partikulyarizm kabi nazariyalari, Kroeberning madaniy sohalar va "superorganik" tushunchalari, Benedictning madaniy konfiguratsiya va psixologik tahlillari, Meadning bolalar tarbiyasi va jinsiy rollar evolyutsiyasi haqidagi izlanishlari yoritilgan. Ushbu maqola Amerika etnologiyasining zamonaviy antropologiya va etnologiyaga ta'sirini va uning metodologik yondashuvlarining ahamiyatini tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Amerika etnologiya maktabi, Frants Boas, Alfred Kroeber, Ruth Benedict, Margaret Mead, Madaniy relativizm, Tarixiy partikulyarizm, Madaniy konfiguratsiya, Madaniy sohalar, Antropologiya, Etnologiya, Madaniyatni o'rganish, Jinsiy rollar, Empirik yondashuv.

Amerika etnologiya maktabi XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida o'zining ilmiy yondashuvi bilan dunyo etnologiyasida katta o'zgarishlar keltirdi. Amerika etnologiyasi, asosan, tarixiy yondashuvlar, madaniy o'zgarishlarni tahlil qilish, va jamiyatlarni empirik metodlar orqali o'rganish bilan mashhurdir. Ushbu maktabning ta'siri nafaqat Amerika, balki butun dunyo antropologiyasiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan. Maktabning asosiy vakillari, jumladan, Frants Boas, Alfred Kroeber, Ruth Benedict va Margaret Mead, o'zlarining ilmiy ishlari bilan madaniyat, antropologiya va etnologiyani yanada chuqurroq va ko'proq tajriba asosida o'rganishga imkon yaratdilar. Bu maqolada Amerika etnologiyasining rivojlanishi va uning asosiy shaxslarining ilmiy merosi batafsil ko'rib chiqiladi.

Frants Boas, Amerika etnologiyasining asoschisi sifatida, madaniyat va insoniyatni o'rganishda yangicha yondashuvlar taklif qilgan. U etnologiyaning rivojlanishida "*madaniy relativizm*" tamoyilini ishlab chiqqan.¹ Boasning fikriga ko'ra, har bir jamiyat o'zining tarixiy, geografik va ekologik sharoitlariga ko'ra rivojlanadi, shuning uchun madaniyatni boshqalarga nisbatan o'rganishdan oldin uning o'ziga xosligini to'liq tushunish zarur.² Uning yondashuvi etnologiyada

¹ Stocking, G. W. Race, Culture, and Evolution: Essays in the History of Anthropology\\ Chicago: University of Chicago Press. – 1982. PP. 45-50.

² Boas. F. The Mind of Primitive Man\\ New York: Macmillan. – 1911. PP. 12-15.

“universal qonuniyatlar”ni izlash o‘rniga, har bir madaniyatni alohida o‘rganishni ta’kidlaydi.

Boas, shuningdek, tarixiy partikulyarizm nazariyasini shakllantirdi, bu nazariyaga ko‘ra, har bir madaniyat o‘zining maxsus tarixiy sharoitlari bilan bog‘liq bo‘lib, umumiy qonuniyatlarga asoslanmaydi. Boasning bu yondashuvi antropologiya ilmida yangi bir davrni boshladi, chunki u jamiyatlar o‘rtasidagi farqlarni chuqurroq tahlil qilish va ular o‘rtasidagi madaniy farqlarni hurmat qilishni o‘rgatdi.¹ Boasning ishlari shuni ko‘rsatdiki, madaniyatlar o‘rtasidagi farqlarni tushunishda tarixiy kontekstni e’tiborga olish juda muhimdir.

Frants Boasning “madaniy relativizm” tamoyili va tarixiy partikulyarizm tushunchalarini tushuntirishda, uning madaniyatni o‘rganishdagi metodologik yondashuvlari va ilmiy ishlari haqida gapirganda, Stockingning asaridan alohida foydalanish lozim. Stockingning 1982-yildagi *Race, Culture, and Evolution: Essays in the History of Anthropology* nomli asari antropologiyada irsiyat, madaniyat va rivojlanish masalalarini o‘rganadi, shuningdek, Frants Boasning ilmiy merosini tahlil qiladi. Ushbu asar, Boasning madaniyatni o‘rganish usulini va uning tarixiy va madaniy yondashuvlarini kengaytirishning ahamiyatini ko‘rsatib beradi.

Alfred Kroeber, Frants Boasning eng muhim shogirdlaridan biri sifatida, madaniyatni mustaqil tizim sifatida o‘rganishga katta hissa qo‘shgan. Kroeber madaniyat va shaxs o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni chuqur tahlil qilgan va madaniy sohalar (*cultural areas*) nazariyasini ishlab chiqqan.² Uning fikriga ko‘ra, madaniyatlar jismoniy va ijtimoiy hududlar doirasida shakllanadi va ularning geografik tarqalishi, tarixi va iqtisodiy sharoitlari orqali o‘rganilishi kerak.

Kroeberning “superorganik” konsepsiyasi madaniyatni shaxsiy hayotdan mustaqil, lekin jamiyatning umumiy tizimiga aloqador tizim sifatida tasvirlaydi. Bu yondashuv madaniyatning o‘zgarishiga qarshi bo‘lgan individual harakatlardan ko‘ra, kollektiv ijtimoiy o‘zgarishlarni ajratib ko‘rsatadi. Kroeber madaniyatning tarixiy rivojlanishini, uning ko‘plab qismlari bir-biriga bog‘langan, lekin o‘ziga xos qonuniyatlar asosida o‘zgarishini ta’kidlagan.³

Kroeberning fikricha, madaniyatning rivojlanishi individuallikdan ko‘ra ko‘proq ijtimoiy omillarga bog‘liq ekan.⁴

Ruth Benedict, madaniyatlarni psixologik va ijtimoiy jihatlarni hisobga olgan holda o‘rganish bilan tanilgan. Uning yondashuvi, ayniqsa, “*madaniy konfiguratsiya*” kontsepsiyasiga asoslangan. Benedictning asosiy asari 1934-yilda yozilgan *Patterns of Culture* bo‘lib, u madaniyatlarni psixologik

¹ Boas, F. *General Anthropology*\\ Boston: D.C. Heath. – 1938. PP. 210-220.

² Kroeber, A. L. *Cultural and Natural Areas of Native North America*\\ Berkeley: University of California Press. – 1939. PP. 78-85.

³ Kroeber, A. L. *The Nature of Culture*\\ Chicago: University of Chicago Press. – 1952. PP. 102-110.

⁴ Kroeber, A. L. *The Superorganic*\\ *American Anthropologist*, 19(2). – 1917. PP. 115-130.

xususiyatlar orqali o'rganishni taklif qiladi.¹ Benedictning fikriga ko'ra, har bir madaniyat o'zining psixologik xususiyatlari bilan farq qiladi va bu farqlar jamiyatning kundalik hayoti va qadriyatlarida o'z aksini topadi.²

Benedict, shuningdek, Yaponiya madaniyatini tahlil qilib, madaniyatlarining davlat siyosati va milliy identifikatsiyasiga qanday ta'sir ko'rsatishini ko'rsatgan. Uning nazariyasiga ko'ra, madaniyatni tushunish nafaqat antropologlar uchun, balki siyosatchilar va diplomatlar uchun ham zarurdir.³ Benedictning yondashuvi madaniyatlarning bir-biridan keskin farqlanishini va har bir jamiyatning o'ziga xos mentalitetga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Margaret Mead, Amerika etnologiyasining eng mashhur shaxslaridan biri bo'lib, uning ishlari bolalar tarbiyasi, jinsiy rollar va madaniy shakllanishga oid bo'lgan. Meadning eng mashhur asarlaridan biri 1928-yilda yozilgan *Coming of Age in Samoa* bo'lib, unda u Tinch okeani orollaridagi jamiyatni o'rganib, bolalar tarbiyasi va jinsiy identifikatsiyaning madaniy shakllanishini ko'rsatadi.⁴ Meadning yondashuvi, madaniyat va shaxsning rivojlanishi o'rtasidagi munosabatni chuqur tahlil qilishga asoslangan.⁵

Mead, shuningdek, gender rollarining madaniy shakllanishiga oid tadqiqotlar olib bordi va bu borada uning ishlari bugungi kunda ham dolzarbdir. U jamiyatda jinsiy farqlar qanday shakllanishini va bu farqlarning madaniyatga qanday ta'sir qilishini o'rganishga katta e'tibor qaratgan.⁶ Meadning ishlari jinsiy va gender rollarining jamiyat tomonidan qanday shakllanishini tahlil qilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Amerika etnologiyasi maktabi o'zining metodologik yondashuvlari va ilmiy ishlari bilan dunyo etnologiyasiga katta ta'sir ko'rsatdi. Ushbu maktab vakillari, xususan, Frants Boas, Alfred Kroeber, Ruth Benedict va Margaret Mead, o'zlarining ilmiy ishlari bilan madaniyatni o'rganishda yangi yondashuvlarni ishlab chiqdilar. Ularning ishlari antropologiyaning va etnologiyaning rivojlanishida muhim rol o'ynagan. Ularning ishlarida tarixiy, psixologik, empirik va madaniy yondashuvlar o'zaro birlashtirilgan bo'lib, bu hozirgi zamon etnologiyasining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Boas, F. (1911). *The Mind of primitive Man*. New York: Macmillan, pp. 12-15.
2. Boas, F. (1938). *General Anthropology*. Boston: D.C. Heath, pp. 210-220.

¹ Mead, M. Ruth Benedict: A Humanist in Anthropology\\ New York: Columbia University Press. – 1974. PP. 58-65.

² Benedict, R. Patterns of Culture\\ Boston: Houghton Mifflin. – 1934. PP. 58-65.

³ Benedict, R. The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture\\ Boston: Houghton Mifflin. – 1946. PP. 35-50.

⁴ Mead, M. Coming of Age in Samoa\\ New York: William Morrow. – 1928. PP. 30-40.

⁵ Freeman, D. Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth\\ Cambridge: Harvard University Press. – 1983. PP. 112-120.

⁶ Mead, M. Sex and Temperament in Three Primitive Societies\\ New York: William Morrow. – 1935. PP. 80-95.

3. Stocking, G. W. (1982). *Race, Culture, and Evolution: Essays in the History of Anthropology*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 45-50.
4. Kroeber, A. L. (1917). *The Superorganic*. American Anthropologist, 19(2), pp. 115-130.
5. Kroeber, A. L. (1939). *Cultural and Natural Areas of Native North America*. Berkeley: University of California Press, pp. 78-85.
6. Kroeber, A. L. (1952). *The Nature of Culture*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 102-110.
7. Benedict, R. (1934). *Patterns of Culture*. Boston: Houghton Mifflin.
8. Benedict, R. (1946). *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*. Boston: Houghton Mifflin, pp. 35-50.
9. Mead, M. (1928). *Coming of Age in Samoa*. New York: William Morrow, pp. 30-40.
10. Mead, M. (1935). *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: William Morrow, pp. 80-95.
11. Mead, M. (1974). *Ruth Benedict: A Humanist in Anthropology*. New York: Columbia University Press, pp. 58-65.
12. Freeman, D. (1983). *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Cambridge: Harvard University Press, pp. 112-120.

MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘ZBEK DAVRIY NASHRLARI FAOLIYATI

Nilufar JABBOROVA

Oriental Universiteti tarix fakulteti 2-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: PhD D. Xodjimuratova

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston mustaqillik yillarida davriy nashrlar faoliyati tahlil qilinib, ularning ijtimoiy-siyosiy va madaniy ahamiyati ochib berilgan. Davriy nashrlar orqali mustaqillik g‘oyasi targ‘ib qilinishi, milliy g‘oya va qadriyatlarni shakllantirishdagi o‘rni ko‘rsatilgan. Shuningdek, zamonaviy bosma va elektron davriy nashrlar faoliyatiga oid ijobiy va salbiy jihatlari muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar: davriy nashrlar, mustaqillik, milliy g‘oya, media, matbuot.

O‘zbekiston o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgach, mamlakatda barcha sohalar qatori axborot va ommaviy kommunikatsiya tizimida ham keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirildi. Davriy nashrlar, jamiyat hayotining oynasi sifatida, yangi davr talablariga mos ravishda shakllanib, jamiyatning turli sohalaridagi o‘zgarishlarni aks ettirishda muhim rol o‘ynadi. Mustaqillik yillarida nashr etiladigan gazeta va jurnallar soni ortib, ularning mazmuni va janr jihatdan boyishi kuzatildi.

Eng muhim o‘zgarishlardan biri bu so‘z erkinligi prinsipining ta‘minlanishi va ommaviy axborot vositalari faoliyatining qonun yo‘li bilan himoya qilinishi

bo'ldi. Davlat tomonidan demokratik tamoyillarga asoslangan media siyosatning yuritilishi nashrlarning erkin faoliyatiga keng imkoniyatlar yaratdi. Shu bilan birga, milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi, madaniyat va ma'naviyat masalalariga ko'proq e'tibor qaratilishida davriy nashrlar yetakchi o'rin tutdi.

Mustaqillik yillaridagi davriy nashrlar faqatgina axborot tarqatish vositasi bo'lib qolmay, balki jamoatchilik fikrini shakllantirish va milliy mafkurani targ'ib qilishning samarali vositasiga aylandi. Shuningdek, turli sohalardagi mutaxassislar va ekspertlarning fikrlari, tadqiqotlari va tahlillari ham davriy nashrlarda keng yoritila boshlandi.

Jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida ro'y bergan islohotlar davriy nashrlar orqali xalqqa yetkazilib, ular jamoatchilik bilan davlat o'rtasidagi ko'priklar vazifasini bajardi. Mustaqillik davrida nashrlar rivojida texnologiyaning tez sur'atlar bilan rivojlanishi ham katta ahamiyat kasb etdi. Elektron nashrlar va internet-jurnalistikaning paydo bo'lishi ommaviy axborot vositalarining yangi bosqichga ko'tarilishini ta'minladi.

Sovet Ittifoqi davrida matbuot markazlashgan davlat siyosatiga bo'ysunadigan va senzura ostida ishlaydigan tizim edi. Mustaqillikka erishgach, bu holat o'zgardi. Jurnalistika sohasida islohotlar amalga oshirildi, qonunchilik bazasi qayta ko'rib chiqildi. Xususan: "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi qonun (1997) matbuot erkinligini ta'minlash va senzura bekor qilishning muhim qadamlaridan biri bo'ldi. Bu qonun davriy nashrlarga mustaqil ravishda faoliyat olib borish imkonini berdi. Unda jurnalistlarning huquqlari va majburiyatlari aniq belgilab berildi, axborot tarqatishning erkinligi kafolatlandi. Shuningdek, mustaqil davriy nashrlar sonining oshishi ham yangicha axborot muhitini yaratdi. Davriy nashrlar orqali hukumat siyosati, iqtisodiy rivojlanish masalalari va ijtimoiy sohadagi o'zgarishlar keng yoritila boshladi. Xususan, "Xalq so'zi", "O'zbekiston ovozi", "Ma'rifat" kabi gazetalar mamlakatdagi siyosiy va ijtimoiy jarayonlarni xalqqa yetkazishda katta o'rin tutdi.

Mustaqillik yillarida davlat tomonidan matbuot erkinligini ta'minlashga qaratilgan bir qator qonunlar qabul qilindi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-iyun "Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta'minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"¹gi PQ-4366-sonli Qarori muhim hodisa bo'ldi. Unga ko'ra ommaviy axborot vositalari bilan samarali hamkorlik qilish, axborot xizmatlari bilan doimiy ishlovchi jurnalistlar va bloggerlar doirasida tezkor ma'lumotlarni tarqatish, shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini muhokama qilishda keng aholi qatlamlarining ishtirokini ta'minlash maqsadida ekspertlar guruhini shakllantirish talab etilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 19-dekabr "Ommaviy axborot va kommunikatsiyalar sohasida davlat xizmatlari

¹O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-iyun "Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta'minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PQ-4366-sonli Qarori. <https://lex.uz/docs/-4390513>.

ko'rsatishning ayrim ma'muriy reglamentlarini tasdiqlash to'g'risida"¹gi 1017-sonli qarorining esa jurnalistlarning huquqlari qonundan kafolatlanishi va nashrlarning erkin faoliyati uchun huquqiy asos yaratdi.

Gazetalar va jurnallar orqali jamoatchilikka millatning tarixi, madaniyati va bayramlari haqida axborot yetkazildi. Masalan, "O'zbekiston ovozi" gazetasi mustaqillikning ilk yillaridan boshlab, milliy g'oya va qadriyatlarning asosiy targ'ibotchilaridan biri bo'ldi. Shuningdek, milliy tilning qadrini oshirish va uning qo'llanish doirasini kengaytirishda davriy nashrlarning hissasi katta bo'ldi.

Davriy nashrlar O'zbekiston mustaqilligining ilk yillaridan boshlab milliy g'oyani shakllantirish va rivojlantirishning asosiy vositasi sifatida mustaqillik g'oyasi va qadriyatlari targ'ib qilindi. Milliy bayramlar, tarixiy sana va shaxslar haqidagi maqolalar davriy nashrlarda muntazam chop etildi. Shuningdek, o'zbek adabiy til me'yorlarini ommalashtirish va to'g'ri til qoidalarini yoyishga e'tibor qaratilgan holda o'zbek tilining rivojlanishiga hissa qo'shildi deyish mumkin.

Texnologiyalar rivojlanishi bosma va elektron nashrlarning turfa shakllarda rivojlanishiga sabab bo'ldi. 2000-yillardan boshlab internet media hajmining kengayishi natijasida elektron nashrlar keng ommalashdi. Internetning rivojlanishi bosma nashrlar bilan bir qatorda elektron nashrlarning ommalashuviga olib keldi. Ammo bosma nashrlar hali ham o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Bu holat turli auditoriyalarga moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Zamonaviy nashrlar axborotni tezkor va keng tarqatish bilan birga jurnalistikaning sifat va xolislik talablarini ham qo'llab-quvvatlaydi.

Bosma nashrlar an'anaviy formatda axborot tarqatishni davom ettirmoqda. Xususan, siyosiy, madaniy va ilmiy mavzularga ixtisoslashgan bosma nashrlar o'z o'quvchilarini yo'qotmagan.

"Kun.uz", "Daryo.uz", "Gazeta.uz" kabi platformalar axborot tarqatishda yuqori tezlikka erishdi. Ular yangiliklarni tezkor yetkazish, foto va video materiallar bilan boyitish orqali auditoriyani jalb qilmoqda. Shuningdek, mobil ilovalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali davriy nashrlar o'quvchilar bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa o'rnatish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Nashrlar orqali jamoatchilikni xabardor qilish, ijtimoiy muammolarni yoritish va muhokama qilish, shuningdek, jamoatchilik fikrini shakllantirish vazifalari amalga oshirilmoqda. Masalan, sog'liqni saqlash, ta'lim va ekologik muammolar bo'yicha maqolalar, ularning yechimlariga oid takliflar jamoatchilikni safarbar qilishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasining matbuot erkinligiga oid qonunlari ommaviy axborot vositalari uchun huquqiy asos yaratdi. Bu ayniqsa, "Xalq so'zi" kabi nashrlarning kengayishi va ta'sir doirasini oshishiga yordam berdi.

Davriy nashrlar nafaqat axborot tarqatish, balki jamiyatni hushyorlikka chaqirish va muhokama madaniyatini shakllantirish vositasi bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bilan birga davriy nashrlar jamoatchilik fikrini shakllantirishda

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 19-dekabr "Ommaviy axborot va kommunikatsiyalar sohasida davlat xizmatlari ko'rsatishning ayrim ma'muriy reglamentlarini tasdiqlash to'g'risida" gi 1017-sonli qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-4655428>

muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Jurnalistik tahlil va ko'rsatmalar orqali hukumat va jamoat tashkilotlari faoliyati baholandi.

Davriy nashrlar milliy o'zlikni tiklash va uni jamiyatga singdirishda muhim o'rin tutgan. Masalan, "Sharq yulduzi" va "Ma'rifat" kabi nashrlar milliy adabiyot va madaniyatni targ'ib qilgan. Shuningdek, milliy til va qadriyatlarni himoya qilish yo'lida faoliyat yuritgan.

Garchi davriy nashrlar milliy o'zlikni tiklashda katta rol o'ynagan bo'lsa-da, ular ayrim cheklovlarga uchragan. Matbuot erkinligi muammolari va moliyaviy tanqislik ularning faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida davriy nashrlar faoliyatining rivojlanishi zamonaviy jamiyat uchun yangi imkoniyatlarni ochib berdi. Ular faqatgina axborot manbai bo'lib qolmasdan, ijtimoiy taraqqiyotni qo'llab-quvvatlovchi muhim vosita sifatida faoliyat yuritmoqda. Zamonaviy bosma va elektron media nashrlarini rivojlantirish va ularning professional darajasini oshirish istiqboldagi asosiy vazifalardan biridir. Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida o'zbek davriy nashrlari milliy o'zlik va qadriyatlarning tiklanishiga, davlat siyosati va jamiyat ehtiyojlarini aks ettirishga qo'shgan hissasi katta bo'ldi. Biroq, matbuot erkinligi va moliyaviy barqarorlik masalalari ularning faoliyatini yanada rivojlantirish uchun hal qilinishi zarur bo'lgan dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Shunday ekan, davriy nashrlarning roli ham ijobiy, ham tanqidiy jihatlar bilan baholanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi qonuni.
2. "Xalq so'zi" gazetasi materiallari.
3. "Daryo.uz" platformasining tahliliy maqolalari.
4. "Ma'rifat" gazetasi arxivlari.

MUSTAQILLIK YILLARI O'ZBEKISTON MADANIY SOHASIDAGI O'ZGARISHLAR

Sojida ISKANDAROVA

Oriental universiteti tarix mutaxassisligi 2-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: PhD D. Xodjimuratova

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqillik sharoitida O'zbekiston madaniy sohasidagi o'zgarishlar, xususan, milliy hunarmandchilikning rivojlanishi tahlil qilinadi. O'zbekistonning mustaqillikka erishishidan so'ng milliy hunarmandchilikni qayta tiklash va uni rivojlantirish borasida muhim ishlar amalga oshirildi. Davlat tomonidan amalga oshirilgan siyosat, dasturlar va loyiha va tashabbuslar orqali hunarmandchilik sohasida yangiliklar va zamonaviylashtirish jarayonlari yuzaga keldi. Milliy hunarmandchilikning qayta tiklanishi, xalqaro maydonda tanilishiga erishish, va bu sohada yangi imkoniyatlar ochilishi

o'rganiladi. Shuningdek, maqolada hunarmandchilikning iqtisodiy va madaniy ahamiyati, uning jamiyatdagi o'rni va o'zgarishlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, madaniyat, mustaqillik, milliy an'ana, milliy hunarmandchilik, san'at.

XX asr oxirida O'zbekistonning mustaqillikka erishishi mamlakatning barcha sohalarida, shu jumladan madaniyat sohasida ham tub o'zgarishlarni boshlab berdi. Mustaqillik O'zbekistonning madaniy hayoti uchun yangi imkoniyatlar va yangi yo'llar ochdi. Madaniyat, san'at, ta'lim, milliy qadriyatlar va an'analarning rivojlanishi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Mustaqillikdan oldin madaniyat sohasida bir qator cheklovlar va tashqi omillar mavjud bo'lsa, endi bu sohada erkinlik va o'ziga xoslikni tiklash imkoniyati paydo bo'ldi. Mustaqillikka erishish bilan O'zbekiston madaniyatini rivojlantirishda muhim islohotlar boshlandi. Bunda, avvalo, madaniyatni rivojlantirishga oid davlat siyosati qayta ko'rib chiqildi va o'zgartirildi. Madaniyat va san'atni qo'llab-quvvatlash uchun maxsus davlat dasturlari ishlab chiqildi. Shuningdek, milliy qadriyatlarni tiklash va rivojlantirish, madaniy merosni asrab-avaylash, yangi axborot texnologiyalarini madaniyat sohasiga joriy etish yo'lida ko'plab tashabbuslar amalga oshirildi. O'zbekiston hukumati madaniy merosni saqlab qolish, zamonaviy san'at va madaniyatni rivojlantirish uchun ko'plab fondlar va dasturlarni ishga tushirdi.

O'zbekistonning madaniy va ma'naviy sohadagi rivojlanish yo'li quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;
2. Xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
3. Insonning ma'naviy salohiyatini erkin anglashi;
4. Vatanparvarlik;

Yurtimizda mustaqillik yillaridan boshlab o'tmishdagi urf – odatlar va an'anlarni unutmagan holda, umuminsoniy qadriyatlarni boyitadigan, demokratlashtirish va yangilanish talablariga javob beradigan eng muhimi estetik ahamiyatga ega an'analar va urf-odatlar qayta tiklanmoqda.

Ma'naviyatni tiklashda muhim bosqich 1989 — yilda “Davlat tili to'g'risida”gi qonunning qabul qilinishi bo'ldi. O'zbek tili boshqa tillarda so'zlashadigan ozchiliklarning huquqlarini buzmasdan, davlat tili bo'lish huquqi tan olindi.

Ikkinchi qadam milliy san'at va sport turlarining tiklanishi edi. Ular orqali odamlar sovet yillarida mahrum bo'lgan o'zlarini ifoda etish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Sportchilarimizning xalqaro musobaqalardagi yutuqlari, shoirlarimiz, yozuvchilarimiz va rassomlarimiz ijodiga chet ellik hamkasblarimiz tomonidan katta qiziqish – bu, albatta, qayta tiklanayotgan ma'naviyatning birinchi mevasi, xalqimiz g'ururi manbaidir.

Ma'naviy qadriyatlarni tiklash jarayonida tarixiy adolatni tiklash, ona yurtining haqiqiy tarixini tiklash alohida rol o'ynaydi. Bu xalqimiz ma'naviyatining o'lchovi va poydevori bo'lib xizmat qiladigan tarixiy tajriba bo'lib xizmat qiladi. Amir Temur, Imom Al-Buxoriy, Abu Ali ibn Sino, Bobur, Mirzo Ulug'bek, Beruniy, Al Xorazmiy va boshqa ko'plab buyuk

ajdodlarimizning ismlari xalqimizning haqli ravishda gʻurur manbai boʻlib, namuna va yuksak axloq manbai boʻlishi kerak.

Jamiyatning maʼnaviy va diniy asoslarini, islom madaniyatini tiklash oʻz taqdirini oʻzi belgilash, tarixiy xotirani, madaniy va tarixiy birlikni topish yoʻlidagi muhim qadam boʻldi.

Avvalo, Oʻzbekistonda anʼanaviy sanʼatni qoʻllab-quvvatlash va tiklash boʻyicha loyihalar davlat dasturlari maqomiga ega boʻldi. Yangi institutsional tuzilmalar qayta tashkil etildi. Shuningdek, anʼanaviy sanʼat turlarini toʻliq rivojlantirish uchun jiddiy choralar koʻrildi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq turli festivallar, tanlovlar, hunarmandchilik koʻrgazmalarining doimiy oʻtkazilishini boshlandi. Mazkur tadbirlarda zamonaviy ustalar oʻz ishlarining natijalarini taqdim etish imkoniyatiga ega boʻldilar. Xususan, 1995-yilda Toshkentda boʻlib oʻtgan birinchi xalq hunarmandchiligi yarmarkasi Birlashgan Millatlar Tashkiloti koʻmagida tashkil etilgani diqqatga sazovor voqea boʻldi¹. Yarmarkaning shiori “Ustoz-shogird” koʻp jihatdan ramziy maʼnoga ega edi. Keyinchalik BMT tomonidan oʻtkaziladigan bunday tadbirlar muntazam tashkil etiladigan, mintaqaviy xususiyatga ega boʻldi.

1996-yilda “Oltin meros” xalqaro xayriya jamgʻarmasi tashkil etildi². Uning maqsad va vazifalari tarixiy va madaniy merosning noyob buyumlarini qidirish, hisobga olish, sotib olish va saqlash, jahon jamoatchiligini Oʻzbekiston milliy madaniyati va sanʼati bilan tanishtirish boʻyicha axborot faoliyatini olib borishdan iboratdir. Shuningdek, “Musavvir” ilmiy-ishlab chiqarish markazi va “Ustoz” Respublika maxsus ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Ushbu tashkilotlar yoʻqolib borayotgan oʻzbek milliy hunarmandchilik va amaliy sanʼat turlarini tiklash, ustalar va rassomlarga gʻamxoʻrlik qilish, yoshlarga mahorat koʻnikmalarini oʻrgatishga koʻmaklashish kabi faoliyat turlarini olib bordi.

1997-yil 31-martda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining “Xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy sanʼatini yanada rivojlantirishni davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlash chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi Farmoni hunarmandchilik anʼanalarini saqlab qolishga qaratilgan qator chora-tadbirlarning eng muhim hujjat boʻldi³.

Iqtisodiy qoʻllab-quvvatlash maqsadida hunarmandlar besh yilga daromad soligʻi toʻlashdan, xalq hunarmandchiligi buyumlarini respublika tashqarisiga sotish uchun bojxona bojlaridan ozod etildi. “Oʻzbekiston Respublikasi xalq ustasi” unvoni taʼsis etildi. Farmon asosida “Musavvir” nodavlat notijorat tashkiloti huzurida “Hunarmand” Oʻzbekiston xalq ustalari uyushmasini tashkil etish toʻgʻrisida ham qaror qabul qilindi.

XULOSA

¹ Mansurov U., Toʻxtabayev A. Oʻzbekistonning madaniyati va sanʼati tarixi. — Toshkent, 2021. — 184 b.

² Azizxoʻjayev A. Davlatchilik va madaniyat. — T.: Sharq, 1997-yil.

³ Abdullayev X.U. Sanʼat tarixi. — T.: Sanʼat. 2001-yil.

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng milliy hunarmandchilik sohasida sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. Davlat siyosati va tashabbuslari orqali an’anaviy hunarmandchilikning qayta tiklanishi va rivojlanishi uchun zarur sharoitlar yaratildi. Bu jarayon nafaqat milliy madaniyatni saqlab qolish, balki iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Hunarmandchilikning xalqaro maydonda tanilishi, uning iqtisodiy va madaniy ahamiyatining oshishi, O‘zbekistonning madaniy merosini dunyo bo‘ylab targ‘ib qilish imkoniyatlarini yaratdi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar va marketingning hunarmandchilik sohasiga joriy etilishi, bu sohani yangilanishi va raqobatbardoshligini oshirishga yordam berdi. Bu jarayonlarning davom etishi, milliy hunarmandchilikni global darajada tanitishda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birga quramiz. — T.: O‘zbekiston, 2017.
2. Abdullayev X.U. San’at tarixi. — T.: San’at. 2001-yil.
3. O‘zbekiston tarixi (1917-1991-yillar). Ikkinchi kitob. — Toshkent, O‘zbekiston. 2019. — 576 b.
4. Mansurov U., To‘xtabayev A. O‘zbekistonning madaniyati va san’ati tarixi. — Toshkent: “O‘zkitob savdo nashriyot matbaa ijodiy uyi”, 2021. — 184 b.
5. Oydinov N. O‘zbekiston tasviriy san’ati tarixidan lavhalar. T.: O‘qituvchi, 1997-yil.
6. Azizxo‘jayev A. Davlatchilik va madaniyat. — T.: Sharq, 1997-yil.

TURKIY XALQLAR ERTAKLARI — TURKIY XALQLAR FALSAFASINING ILDIZI

Dilora TURSUNALIYEVA
TDSHU, Sharq sivilizatsiyasi va falsafa fakulteti
Sharq falsafasi va germevtika kafedras
1-kurs magistratura talabasi
Ilmiy rahbar: f.f.n., dotsent N. Saydaliyeva Z.

Annotatsiya: Insoniyat madaniyati uchun katta ahamiyatga ega bo‘lgan ertaklarning o‘rni beqiyos. Ertaklar insonlarni go‘zal axloq va to‘g‘rilikka yo‘naltirishni maqsad qilgan.

Kalit so‘zlar: ertak, turkiy xalqlar, Mahmud Qoshg‘ariy, Navoiy, Bruno Bettelxaym, Qomus-i Usmoniyya.

Og‘zaki adabiyotning muhim turlaridan biri bo‘lgan ertak xalq madaniyatining bir qismidir. U juda ko‘p xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. Ertaklar rang-barang tasavvurlarning sehrli ta’siri bilan hayotning bir qismidir, ular har kimga haqiqatlardan saboq beradi, chunki ular ijtimoiy xarakterga ega. Shuningdek, ular xalq, millat, tilning rivojlanishini o‘rganish uchun muhim

manbalardir. Har bir davlatning o'ziga xosligini anglatuvchi turli xalq og'zaki namunalari mavjud. Shu jumladan, turkiy xalqlarning madaniyatini, an'alarini aks ettiruvchi ertaklar talaygina. Bugungi kunda ham turkiy xalqlarning ertaklarini o'rganish dolzarb fenomen bo'lib qolmoqda.

“Qardosh xalqlarimizni bir-biriga yanada yaqinlashtirish, yoshlarimizni ajdodlarimizga munosib ruhda tarbiyalash maqsadida turkiy ellar folklorining ko'p jildli majmuasini a'zo mamlakatlar tillarida nashr etsak, manzur ish bo'lar edi. Bu borada “Turkiy mamlakatlar tarixi” kabi fundamental tadqiqotlarni birgalikda yaratish dolzarb vazifamizdir. Shu bilan birga, turkiy tillardan bevosita tarjima qilishni rag'batlantirish, maktablarimizda turkiy xalqlar va ularning tarixi, etnografiyasi, madaniyati va san'ati haqida fakultativ darslarni yo'lga qo'yish lozim, deb o'ylayman. Shu o'rinda O'zbekistonning Turkiy madaniyat va meros jamg'armasiga to'laqonli a'zo bo'lishga tayyorligini bildiraman”¹.

Xalq og'zaki ijodining eng muhim va eng qadimgi turlaridan biri bo'lgan ertak hali hamon o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ertak qanchalik qadimiy bo'lmasin, u har bir yoshga qarab o'zgaradi va yoshroq bo'lib boraveradi. Xuddi o'lmas qahramonlar kabi insoniyat ma'naviy dunyosining o'lmas durdonasi bo'lib qolaveradi. Ertaklar tili va ifodasining ravshanligi, rang-barangligi, qamrovining kengligi, voqealarning g'ayrioddiyligi, yaxshilikning har doim yomonlikdan ustun bo'lishi bilan xalq orasida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday ahamiyat va ta'sir ertaklarni mashhur qiladi va tilni ifodalash xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Xalq rivoyatlarining ko'p shakllarining pedagogik qurol sifatidagi ahamiyati ko'p manbalarda hujjatlashtirilgan, lekin, bu mavzu bo'yicha eng keng qamrovli ta'limni Sharqiy Afrikadagi Chaga qabilalari²da ko'rishimiz mumkin. Bu yerda yosh bolalarni tartibli bo'lishi uchun qo'rqinchli hikoyalar, turli hayvonlar haqidagi ertaklar, bolalarni tarbiyalash uchun esa allalar kuylashadi. Keyinroq esa mehnatsevarlik, bolalarga mehr-muhabbat kabi umumiy munosabat va tamoyillarni joriy etish; dangasalik, isyonkorlikni yomonlash; axloqiy fikrlarni ifodalagan xalq ertaklari aytiladi.

Bir qarashda ertaklar faqat bolalarni qiziqtirish uchun yozilgandek tuyulishi mumkin. O'zgarmas belgilar, imkonsiz vaziyatlar, gapiradigan hayvonlar, har doimgi baxtli yakunlar ertaklarning ajralmas fazilatlaridandir. Ikkinchi qarash bu ertak matnida yashiringan bir yoki bir nechta saboq mavjudligini ko'rsatadi. Notanishlar bilan gaplashmaslik, dangasalik qilmaslik, kattalarning gapiga quloq solish... va hokazo. Uchinchi qarash — Bruno Bettelxaymning “Ertaklar ma'nosi va ahamiyat” kitobida ta'kidlaganidek, ertaklarning maqsadi va qadriyatlar, ular o'z ichiga olgan boy ma'no darajalarini anglash orqali yuzaga chiqadi³. Boshqa adabiyot turlaridan farqli o'laroq, ertaklar bolalarni o'z shaxsiyatini ifoda etishga undaydi. Ular sizni xarakteringiz rivojlanishi uchun qanday tajribalar kerakligini

¹<https://daryo.uz/2024/11/05/shavkat-mirziyoyev-turkiy-davlatlar-sammitida-ishtirok-etadi>

² Mekhribon Safarova. E'gitsel bir bakiş a'isiyla Anadolu ve Özbek -Türk masallarında ortak ve farklı motifler. — İstanbul, 2010. — S.4.

³ Hüseyin Baydemir.Özbek Masallarında Millî Motifler//Journal of Current Researches on Social Sciences. — S.92

aniqlashga yordam beradi. Ertaklar ham ularga turli hayotiy qiyinchiliklarda yo‘lchi yulduzdek yo‘l ko‘rsatadi.

Ertak so‘zining boshqa turkiy tillardagi ekvivalentlarini quyidagilar:

o‘zbeklar – ertak, cho‘pchak, matal, ozarbayjon– nag‘il, boshqirdlar – akiyat, qozoqlar- shabur-shabis, qirg‘izlar- at chabu, ezteg, turkman- erteki, tatar- ekiyet- akiyat, uyg‘urlar- chochek, yakut- olonho-olanho, kabardin- shapis, chig‘atoy turklari — saqlash, kirkuk turklari — hikoya ma’nosini bildiradi. Ertak so‘zi eng qadimgi turkiy lug‘at “Dîvânü Lugati’t-Turk”da “zerikkan” deb atalgan¹.

Qomus-i Usmoniyning fikricha, “ertak” so‘zi “masal”ning o‘zgartirilgan shaklidir. “Masal” xalq orasida mashhur bo‘lgan odob-axloq nasihatlarini bildiruvchi ma’noni bildiradi. “To‘ntarish masala” bu ajdodlardan qolgan hikmat va ibratli so‘zlarni anglatadi. Shunga ko‘ra, “ertak” arabcha so‘zdir. Bu “masal” so‘zidan kelib chiqqan”².

Otuken turkcha lug‘ati 1. butunlay xayoliy, ko‘pincha g‘ayrioddiy voqealar, jinlar, perilar, devlar va ajdarlar kabi g‘ayritabiiy mavjudotlar vaqti-vaqti bilan tasvirlanadi, ularning voqealari odatda noaniq vaqtda sodir bo‘ladi va avloddan avlodga og‘zaki o‘tadi. Bu hikoya qilish orqali davom etadigan hikoyaning bir turi. 2. Ibodatli axloqiy saboq berish allegorik hikoya, hayvonlar haqidagi hikoyalar³.

Ertaklar manbasini tadqiq qilganlardan biri Vilgelm Grimm ertaklarning manbai hind-evropa ekanligini qabul qildi. Buning sababi sifatida Hind-evropa tillari oilasiga mansub xalqlar ertaklarida o‘xshashlik mavjudligini ta’kidladi. Grimm ertaklarning paydo bo‘lishini shu xalqlarning mavjudligi, ularning mifologiyasining vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi natijasida deb izohlaydi. Grimm tomonidan boshlangan ushbu tadqiqot ertakning kelib chiqishi haqida yangi ma’lumotlarni beradi va bu nazariyalarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Biz quyidagi uchta nazariyani sanab o‘tishimiz mumkin: Mifologiya maktabi; Indologiya maktabi; Antropologiya maktabi.⁴

Ertaklarda, odatda, xalqning maishiy turmushi va oliyjanob insoniy fazilatlarini haqidagi orzu-o‘ylari xayoliy va hayotiy uydirmalar vositasida bayon etiladi. Ertak terminining shakllanishida turli davrlarda turlicha qarashlar mavjud bo‘lib, ular quyidagilar:

1. Ertak termini Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” asarida “etuk” tarzida qo‘llangan: “Etuk – hikoya,ertak; biror maqsadni shohga bildirish, hikoya qilish uchun ham bu so‘z qo‘llanadi. Asli bir narsani hikoya qilishdan olingan”.

2. “Ertak” so‘zi “er”, aslida “ir” (“yir”, “jir”) so‘ziga o‘xshatishni bildiruvchi “tak” qo‘shimchasining qo‘shilishidan tarkib topgan bo‘lib, qo‘shiqqa

¹ Mekhribon Safarova. Eʼgitsel bir bakiş aʼcisiyla Anadolu ve Özbek -Türk masallarında ortak ve farklı motifler. — İstanbul, 2010. — S.5.

² O‘sha joydan.

³ O‘sha joydan.

⁴ Mekhribon Safarova. Eʼgitsel bir bakiş aʼcisiyla Anadolu ve Özbek -Türk masallarında ortak ve farklı motifler. — İstanbul, 2010. — S.8.

o'xshash degan ma'noni anglatadi. Negaki, ertaklarning sajli boshlanmasi qo'shiqqa o'xshab ketadi. Shuningdek, ba'zi ertaklar tarkibida she'riy qismlar ham uchrab turadi. Bu o'rinda "Musicha", "Yoriltosh" ertaklarini eslash kifoya. Lekin ertakda she'riy parchalar uchrashi odatiy hol emas. Shu sababli ertak xalq nasri namunasi hisoblanadi. "Ir yo yir" Alisher Navoiy zamonida ham og'zaki hikoya yo doston ma'nolarini anglatganki, bu xususda u shunday ma'lumotni yozib qoldirgan:

Ey yirov, sen ham ishingni ko'rguz,

Yotug'on birla ulug' irni tuz.

3. Navoiy o'z asarlarida "cho'rchak" istilohini qo'llaydi hamki, "ir" doston atamasidan farqli ravishda ertak termini xususiyatlariga mos keladi:

Habibim husni vasfin uyla muhlik anglakim bo'lg'ay,

Qoshinda qissai Yusuf bir uyqu keltirur cho'rchak.

Shunisi ahamiyatliki, Navoiy qo'llagan "cho'rchak" istilohi hozir Toshkent muzofotida "cho'pchak" va uyg'urlarda "cho'chek" shakllarida fonetik o'zgarishga uchragan holda iste'moldadir¹.

Turk xalq og'zaki ijodida ham ertaklar salmoqli o'rin egallaydi. Turk tilida ertak, masal deyilib, "Qomusi Usmoniyya"da yozilishicha, odob va nasihatni anglatgan arabcha so'zdir. Turkiy tillar bilimdoni Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" kitobida ertak so'zi yetuk shaklida berilib, biror voqeani hikoya qilishni bildiradi. XIX asrning 80-yillaridan turk ertaklari yozib olina boshlangan. Mazmunan rang-barang turk ertaklarini 4 guruhga ajratish mumkin:

Hayvonlar haqidagi ertaklar; sehrgarlik ertaklari; maishiy ertaklar; kalo'g'lon turkum ertaklari².

Ertaklar xalqning necha-necha ming yilliklar davomidagi hayotiy tajribalarini umumlashtirgan holda xalqning ijtimoiy ongida, estetik didida, axloqiy qarashlarida, e'tiqodida kechgan o'sish-o'zgarishlarning badiiy tarixi sifatida ayricha ahamiyat kasb etgan. Shu bois hozir ham miriqib tinglanadi, sevilib o'qiladi, eng muhimi, navqiron avlodning ma'naviy-axloqiy kamol topishida beqiyos ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mekhribon Safarova. Egitse bir bakış açısıyla Anadolu ve Özbek -Türk masallarında ortak ve farklı motifler. — İstanbul, 2010.

2. Hüseyin Baydemir.Özbek Masallarında Millî Motifler//Journal of Current Researches on Social Sciences, 2017.

3. Sevinch G'afforova. Ertak atamasining paydo bo'lish tarixi va uning xalq o'g'zaki ijodidagi o'rni maqolasi// Central Asian Academic Journal of Scientific Research. — Toshkent, 2022.

¹ Sevinch G'afforova. Ertak atamasining paydo bo'lish tarixi va uning xalq o'g'zaki ijodidagi o'rni maqolasi// Central Asian Academic Journal of Scientific Research. — Toshkent, 2022. — B. 659-660.

² Shahnoza Abduqayumova. O'zbek va turk ertaklarida "yaxshilik konseptining ifodalanishi//Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — Toshkent,2021. — B.375.

4. Shahnoza Abduqayumova. O'zbek va turk ertaklarida "yaxshilik" konseptining ifodalanishi//Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — Toshkent,2021.

5. <https://daryo.uz/2024/11/05/shavkat-mirziyoyev-turkiy-davlatlar-sammitida-ishtirok-etadi>

ABU ALI IBN SINO VA IBN TUFAYLNING "HAYY IBN YAQZON" ASARLARINING KOMPARATIVISTIK TAHLILI

Xushnoza RASHIDOVA

*TDSHU, Sharq sivilizatsiyasi va falsafa fakulteti,
Sharq falsafasi va germeneytika kafedrası,
1-kurs magistratura talabasi
Ilmiy rahbar: Phd, dotsent v.b I. Ikramova*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abu Ali ibn Sino va Ibn Tufaylning "Hayy ibn Yaqzon" asari o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Tasavvufiy, allegorik sayohat, metafizika, ratsionallik, bilish, nur, zulmat, xulosa chiqarish, taassurot berish.

Ibn Tufaylning XI asrdagi salaflari va ziyoli ustozlari orasida eng muhimi yuqorida tilga olingan Ibn Sino (Avitsenna), tabib, faylasuf va polimat bo'lib, u arab tilida tasavvufiy ertaklar yoki qissalar trilogiyasini yozgan va unda u "o'zining ruhiy avtobiografiyasi"ni qayta aks ettiradi. Bu trilogiya qisqa, ammo juda original maktub Hayy ibn Yaqzon ("Hayy ibn Yaqzon qiroati"), "Risolat at-Tayr" ("Qushlarning qiroati") va Salaman va-Absal ("Salaman va Absal") risolasi. Bu, xususan, Ibn Sinoning "Hay ibn Yaqzon" trilogiyasining (bosma nashrda o'n sahifadan iborat) birinchi matni bo'lib, Ibn Tufaylni bu mavzuda o'z kitobini yozishga ilhomlantirgan va u hatto bu nomni o'zidan oldingi asaridan olgan¹.

Ibn Sino romanida ilm izlab yurgan ruh qachondir Hayyri ismli donishmandga duch keladi. Donishmand dastlab nomoddiy dunyoga mansub bo'lgan ruhni moddiy olamning xavf-xatarlaridan himoya qilishni o'rgatadi. Mantiqiylik va mantiqdan foydalangan holda, ruh oxir-oqibat bu dunyoning zulmatini yengib, "nurga", ya'ni butun hayot va mavjudotning manbaiga yo'l topadi. Ibn Sino va Ibn Tufayl qissalarining mazmuni va syujetlari bir-biridan keskin farq qilsa-da, bu ikki rivoyatda nomdan tashqari yana ikkita umumiy xususiyat mavjud. Birinchidan, ularning ikkalasi ham insonning bilim olish va o'rganish istagini juda she'riy tarzda ifodalaydi, ikkinchidan, ikkalasi ham o'rganish va inson o'sishining faol, avtodidaktik tomonini ta'kidlaydi².

¹ Кирабаев Н.С. Средневековая арабо-мусульманская философия. — СПб.: Розамира, 2005. — С. 94.

² Myths, Historical Archetypes and Symbolic Figures in Arabic Literature: Towards a New Hermeneutic Approach. ed. Angelika Neuwirth et al. — Stuttgart, 1999. — С. 319.

Ibn Sinoning uchinchi asari “Salaman va Absal” trilogiyasining bosh qahramonlari Ibn Tufayl romanida ham koʻzga tashlanadi. Biroq, Ibn Tufayl oʻzining “Hayy ibn Yaqzon” asarida mavhum-tasavvufiy siymolarni bosh qahramon qilgan Ibn Sinodan farqli oʻlaroq, Ibn Tufayl oʻz ijodida insonning rivojlanishi va bilish jarayonini birinchi oʻringa qoʻygan. Darhaqiqat, Ibn Tufaylning qahramoni bu roman oʻquvchilari oʻz feʼl-atvori va bilimga chanqogʻini tanib olishlari mumkin boʻlgan insondir. Ibn Tufayldan tashqari Ibn Sinoning “Hayy ibn Yaqzon” asaridagi syujet va personajlar ham ibroniy tilida yozilgan falsafiy sheʼrga asos boʻlgan. “Hayy ben Meqits” deb nomlangan ushbu sheʼr ispan-yahudiylarning taniqli adabiyotshunosi, falsafiy ilohiyotshunos va tabiatshunos olim, arab-islom madaniyatini juda hayratda qoldirgan va oʻzini al-Andalusda uchratgan deb oʻylagan Ibrohim Ibn Ezra (1089-1164) tomonidan yaratilgan.

Qizigʻi shundaki, yana bir mashhur musulmon faylasufi va tasavvuf olimi, Ibn Sino trilogiyasidan ilhomlangan “Yorugʻlik ustasi” nomi bilan mashhur boʻlgan Shihobiddin as-Suhravardiy (1153–91) bor. As-Suhravardiyning “Qissat al-gʻurba al-gʻarbiyya” (“Gʻarb surgun haqidagi ertak”) nomli asari “Risola fi Hayy ibn Yaqzon” (“Hayy ibn Yaqzon haqida risola”) nomi bilan ham mashhur¹.

As-Suhravardiy bu asarni allegorik sayohat mavzusida yaratgan, chunki u risolaning boshida qayd etganidek: Unda (yaʼni, Ibn Sinoning “Hayy ibn Yaqzon” asari) maʼnaviy soʻzlarning koʻp moʻjizalari va teran tashbehlar boʻlsa-da, eng ulugʻ bosqich, yaʼni “buyuk musibat”ni koʻrsatadigan taʼriflardan xoli boʻlgani meni hayratga soldi.) ilohiy kitoblarda saqlangan, faylasuflarning timsollarida oʻchirilgan va Hayy ibn Yaqzon muallifi birlashtirgan Salaman va Absal qissasida yashiringan. Shunisi eʼtiborga loyiqki, as-Suhravardiy ertagida Gʻarb oʻlkalari materiya (va zulmat) olamini, Sharq esa yuksak dunyoni (va nurni) ifodalaydi.

Asarning ontologik jihatlarini aytadigan boʻlsak, bu yerda inson oʻzini hamma narsadan oldingi va boshqa nomoddiy munosabatlar qoʻllagan holda tushunadi. Bu darajada moddiy dunyoga bogʻlanish ulugʻvor va uning tuzilishidan holidir. Bu moddiy dunyo “saodat holatlari majmui” boʻlib, ularni ilohiy holatlar deb taʼriflash mumkin boʻlgan, Alloh taolo oʻz bandalariga oʻzi xoxlagancha ato etadi. Ibn Tufayl bu darajaga nazariy metafizika va ratsional chayqovchilik usullari orqali erishiladi deb taʼkidlaydi². Biroq, biz gapiradigan daraja boshqa narsadir, bu kashf qilinishi kerak boʻlgan boshqa narsa borligi maʼnosida emas, balki “kuch” deb atalishi mumkin boʻlgan narsaning yanada aniqligi va guvohligi nuqtai nazaridan, chunki na oddiy til, na ixtisoslashtirilgan terminologiyada bunday koʻrinish guvohlik beradigan narsaga ishora qiluvchi soʻzlarni oʻz ichiga oladi. Ibn Tufayl bu oʻrinda Abu Ali ibn Sinoning ontologik qarashlarini eslab oʻtadi: “Men gapirayotgan va sizning iltimosingiz meni

¹ Two Andalusian Philosophy// trans. by Jim Colville. – New York, 2011. – P. 125.

² Ибн-Туфайль. Повесть о Хайе ибн Йакзане // Мусульманская философия (Фалсафа): антология // Пер., предисловие и комментарии Т. Ибрагима и Н.В. Ефремовой. – Казан: ДУМ РТ, 2009. – С. 483.

to'g'ridan-to'g'ri boshdan kechirishga undagan bu holat ustoz Abu Ali ta'kidlaganlaridan biridir".

Abu Ali ibn Sino quyidagicha fikr bildirgan edi. Hayy tasavvuf irodasi va intizomi bilan shunday darajaga yetdiki, haqiqat nurining hayajonli nigohlari chaqmoqdek chaqnadi, keyin esa so'ndi. U o'z tartib-intizomini qo'llab-quvvatlagani sayin, bu g'alati holatlar tez- tez bo'lib boraverdi va uni davom ettirish orqali u hech qanday kuch sarflamay, ko'tarilishga erishdi. U nimaga qarasa, unga jannatni eslatardi. U deyarli hamma narsada haqiqat bo'ladigan davlat bo'lishini to'lib- toshib gapiradi. Keyingi intizom uni shunday darajaga olib keldiki, vaqt mukammal sukunatga aylanadi, bir qancha vaqtlardan so'ng o'tkinchi narsa doimiy bo'lib qoladi va zaif miltillovchi yorqin yulduzga aylanadi¹.

Unga doimiy do'stlik kabi ishonchli, aniq bilim keladi. Bu orqali Abu Ali ibn Sino insonlarning komillik darajasiga erishish iyerarxiasini tasvirlab beradi. Hayyning eng chuqur borlig'i haqiqatga qaragan beg'ubor oynaga o'xshaydi. Ulug'vor vazohat to'liqlari uni yuvib, haqiqat qiyofasini ko'rish uning qalbining jo'shqinligidir. Bu darajada u haqiqatni ko'radi va o'z qalbini ko'radi, bu o'rinda haqiqat qalbda jo bo'lishi aytib o'tilgan². Bu holatlarni tasvirlashda shayx Abu Ali ibn Sinoning niyati asosdan xulosaga qadar asosli xulosa chiqarish emas, balki taassurot berish edi.

Agar siz bunday odamlarning boshqalardan farqli o'laroq idrok etishini tasvirlashni istasangiz, tabiatan aqlli, intuitsiyasi yaxshi, xotirasi o'tkir, lekin tug'ilishdan ko'r bo'lgan odamni tasavvur qiling. Bu odam shaharda ulg'aygan va boshqa his-tuyg'ulari orqali odamlarni va ko'plab hayvonlarni, narsalarni, ko'chalarni, xiyobonlarni, uylarni va do'konlarni taniydi va shu darajaga yetadiki, u o'z yo'lini topa oladi. Ya'ni bu hidoyat yo'lidir. Hayy uchrashgan har bir kishini darhol taniydigan darajaga yetadi. Hissiy va aqliy bilish orqali Hayy ko'pgina bilimlarni o'rganadi. U ranglarni faqat nomi va ma'lum belgilari bilan biladi. Endi, bir nuqtada kuzatadi, uning ko'zlari ochiladi va u ko'rish qudratiga ega bo'ladi³. U shahar bo'ylab sayr qilar ekan, u o'zining oldingi tushunchalariga zid bo'lgan hech narsa topa olmaydi va hatto ranglar ham ular haqidagi ruhiy tasavvuriga to'g'ri keladi.

Biroq, ikkita muhim va bir-biriga bog'liq bo'lgan farqlar mavjud: ravshanlik va ulkan zavq. Bu o'rinda komillikka erishmagan inson, muqaddaslik darajasiga erishmagan faylasufning ahvoli ko'rning dastlabki holatiga o'xshaydi. Abu Bakr (roziyallohu anhu) jismonan olamga bog'lanib bo'lmaydigan va Alloh taolo tomonidan bandalariga O'zi hohlaganicha ato eta olmaydigan darajada ulug', deb ta'riflagan narsalar, faqat unga nom va belgi bilan ma'lum bo'lgan ranglar kabi. Ammo o'sha holatga erishgan va biz majoziy ma'noda quvvat deb

¹ / 58. ص — مصر, 2016. حي بن يقظان رسالة. Ibn Tufayl. Hayy ibn Yaqzon. — Misr, 2016. 58 —b.

² Myths, Historical Archetypes and Symbolic Figures in Arabic Literature: Towards a New Hermeneutic Approach. ed. Angelika Neuwirth et al. — Stuttgart, 1999. — P. 320.

³ / 58. ص — مصر, 2016. حي بن يقظان رسالة. Ibn Tufayl. Hayy ibn Yaqzon. — Misr, 2016 58 — .b./Ibn Tufayl. Hayy ibn Yaqzon. — Misr, 2016. — B. 12.

atagan narsani Alloh ato etgan faylasufning ahvoli ko'rish quvvatiga ega bo'lgan ko'r odamga o'xshaydi deb ta'kidlangan. Shunchalik tiniq fikrli faylasufni uchratish g'ayrioddiy holdirki, u taxmin qilishning hojati yo'q.

Asarda Ibn Tufayl "spekulatsiya" so'zini ishlatadi. Quyidagicha ta'riflaydi: "Spekulyatsiya" deganda men faylasuflarning materialistik bilimini ham, muqaddaslik haqidagi transsendent bilimini ham nazarda tutmayman, bu ikki turdagi bilimlar butunlay boshqacha va ularni aralashtirib yubormaslik kerak. Men "spekulyatsiya" deganda ratsional metafizikani nazarda tutyapman. Biroq, metafizikada uning to'g'ri va to'g'ri ekanligi yashirindir va muqaddaslikni idrok etish o'rtasida parallellik paydo bo'ladi. Ikkinchisi aynan bir xil narsalar haqida gapiradi, lekin aniqroq va juda ulug'vorlik bilan. Abu Bakr Ibn Tufayl so'fiylarning jo'shqinlik haqida gapirishlarini tanqid qilgan¹.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Кирабаев Н.С. Средневековая арабо-мусульманская философия. – СПб.: Розамира, 2005. – С. 94.
2. Myths, Historical Archetypes and Symbolic Figures in Arabic Literature: Towards a New Hermeneutic Approach. ed. Angelika Neuwirth et al. – Stuttgart, 1999. – С. 319.
3. Ибн-Туфайль. Повесть о Хайе ибн Йакзане // Мусульманская философия (Фалсафа): антология // Пер., предисловие и комментарии Т. Ибрагима и Н.В. Ефремовой. – Казан: ДУМ РТ, 2009. – С. 483.
4. 58.ص — مصر, 2016. — حي بن يقظان رسالة. /Ibn Tufayl. Hayy ibn Yaqzon. – Misr, 2016. – 58 b.
5. Myths, Historical Archetypes and Symbolic Figures in Arabic Literature: Towards a New Hermeneutic Approach. ed. Angelika Neuwirth et al. – Stuttgart, 1999. – P. 320.
6. 58.ص — مصر, 2016. — حي بن يقظان رسالة. /Ibn Tufayl. Hayy ibn Yaqzon. – Misr, 2016. – 58 b./Ibn Tufayl. Hayy ibn Yaqzon. – Misr, 2016. – B. 12.
7. Two Andalusian Philosophy// trans. by Jim Colville. – New York, 2011. – P. 56, 84, 105, 125.
8. Ибн-Туфайль. Повесть о Хайе ибн Йакзане // Мусульманская философия (Фальсафа): антология (Перевод с арабского, предисловие и комментарии Т. Ибрагима и Н.В. Ефремовой). – Казань: ДУМ РТ, 2009. – 669 с.

¹ Two Andalusian Philosophy// trans. by Jim Colville. – New York, 2011. – P. 56.

XALQARO MUNOSABATLAR, XMI VA TURIZM

TURKIYANING IROQDAGI TASHQI SIYOSATIDA KURDLAR MUAMMOSI

Fotima NAZAROVA

TDSHU, Xalqaro munosabatlar va jahon siyosati

mutaxassisligi 2-kurs magistrant

Ilmiy rahbar: PhD, dots. S.Bo'ronov

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiyaning Yaqin Sharq bo'yicha siyosatida kurdlar masalasi muhim va ustuvor yo'nalishlardan biri ekanligi, garchi kurdlar to'rt davlat – Turkiya, Eron, Suriya va Iroq orasida bo'linib ketganiga qaramay, bu yerda Turkiyaning faol roli juda katta hisoblanishi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Iroq Kurdistoni. Iroqdagi kurd tashkilotlari, Peshmerga, “**Panja kalit**” operatsiyasi.

Kurdlar o'zlarining madaniy, ijtimoiy va siyosiy jihatdan tan olishlarini talab qilishlari va Turkiya, Eron, Suriya va Iroq singari to'rt davlat hududida mustaqil davlat tashkil qilishga urinishlari bilan allaqachon xalqaro hamjamiyat e'tiboriga tushib ulgurishgan. Shunisi ahamiyatga molikki, kurdlar muammosi nafaqat mintaqaviy muammo, balki bugungi kunda global muammoga ham aylanib borish ehtimoli kuchayib bormoqda. Ushbu masalada Turkiya, Iroq, Suriya va Eron davlatlarining yondashuvlari, tashqi siyosiy qarashlari, shuningdek, kurdlar omilining mazkur davlatlarga ta'siri bilan bog'liq voqeliklarni o'rganish qiziqarli hisoblanadi.

Turkiya kurdleri to'rtta davlat orasida yashaydigan kurdlar ichidan eng ko'p sonli etnos sanaladi. Turkiya uchun kurdlar masalasi juda murakkab va nozik masalalardan biridir. Anqara ichki va tashqi siyosatida kurdarning alohida davlat sifatida ajralishi yoki ularning muxtoriyat bo'lishiga tamomila qarshi yondashuv amal qiladi. Bugungi kunda Turkiya tashqi siyosatining O'rta Sharqda jadal sur'atlar bilan faollashayotgani, neusmonizm g'oyalari, uning mintaqadagi asosiy o'yinchilardan biri ekanligi singari omillar kurdlar muammosini Anqaraga siyosiy yoki boshqa yo'llar bilan bosim o'tkazish vositasiga aylantirish ehtimolini kuchaytiradi.

Rivojlanishning asosiy sababchisi bo'lmish iqtisodiy va siyosiy tizimga zarar yetkazmaslik va uni ushlab turish maqsadida Turkiya o'zini o'rab olgan siyosiy jihatdan beqaror bo'lgan qo'shni mamlakatlar hamda o'zining Yevropa va Osiyo, Shimol va Janub o'rtasidagi siyosiy-geografik pozitsiyasi (bir vaqtning o'zida ham qulay, ham xavfli joylashish) tufayli to'qnashuvlardan saqlanish maqsadida zamonaviy tashqi siyosiy konsepsiyasini ishlab chiqqan edi.

Turkiyaning Yaqin Sharq bo'yicha siyosatida kurdlar masalasi muhim va ustuvor yo'nalishlardan biriga aylanib kelgan va istiqbolda ham shunday bo'ladi. Garchi kurdlar to'rt davlat – Turkiya, Eron, Suriya va Iroq orasida bo'linib

ketganiga qaramay, bu yerda Turkiyaning faol roli juda katta hisoblanadi. Chunki, Turkiya nafaqat Yaqin Sharq, balki islom olamida ham yetakchilikni qo‘ldan boy bermaslikka harakat qilmoqda. Kurdlar muammosining zamonaviy Turkiya tashqi siyosatiga ta’sir ko‘rsatuvchi omil ekanligi, o‘z navbatida ushbu etnosiyosiy masalaga nisbatan murosasiz munosabatda bo‘lishi istiqbolda Turkiya oldida qator muammolarni paydo qilishi ehtimoldan yiroq emas.

Iroqda kurdlar arablardan keyin ikkinchi yirik etnik guruhdir, ular asosan mamlakatning shimoliy qismida yashaydi. Bu hududda neft va gazning katta zaxiralari, muhim suv resurslari mavjud. Aynan Iroqda kurdarning milliy muxtoriyati va alohida Iroq Kurdistoni avtonom hududi tashkil etilgan. Ta’kidlash o‘rinliki, Iroq Kurdistoni avtonom hududining tashkil topishi kurdlar yashaydigan qolgan davlatlarda kurdarning milliy harakatlarini jonlanishiga sezilarli darajada turtki berdi.

Iroq kurdleri qolgan uch davlatdagi kurdlardan o‘z milliy tashkilotlari va harakatlari soni ko‘pligi bilan alohida ajralib turadi. Bundan tashqari, ularning aksariyati Iroq siyosiy jarayonlariga ta’sir ko‘rsatishda juda faol bo‘lib kelmoqda. Kurdlar yashaydigan boshqa hech bir davlatda Iroq kurdleri singari milliy harakatlar va tashkilotlar soni ko‘p va faol emas. Ular Iroqning siyosiy hayotida o‘ziga xos o‘ringa ega.

Iroq Kurdistonida mustaqillikka intilish harakatlari 3 bosqichni qamrab oladi. Birinchi bosqich 1946-yilda Mustafa Barzoni tomonidan asos solingan Kurdiston Demokratik partiyasi (KDP) tashkil etilishi bilan boshlangan. E’tibor qaratish lozimki, KDP XX asrning 60-yillarida Iroq suvereniteti qo‘lga kiritilishidan oldinroq vujudga kelgan. Iroq mustaqillikni e’lon qilgach, KDP 1970-yillargacha Iroqdagi kurdarning yagona siyosiy harakati sifatida faoliyat ko‘rsatdi. Hozirgi kundagi rahbari Mas’ud Barzoni (Mustafo Barzoniyning o‘g‘li). 1975-yilda Iroqda Kurdiston vatanparvarlar ittifoqi (PUK) tashkil etilishi bilan kurdarning milliy huquqlarini himoya qilish harakatlari sezilarli darajada

kuchaydi. PUK Jalol Talaboniy tomonidan asos solingan bo‘lib, 2005-yildan 2014-yilgacha anchagina ta’sir doiralari kengaygan.

1. Jalol Talaboniy¹

2. Mas'ud Barzoniy²

Bu Iroq Kurdistonidagi KDP bilan birga ikkinchi siyosiy partiya hisoblanadi. KDPga qaraganda ancha progressiv qarash bilan ajralib turadigan PUK XX asrning 90-yillarida unga qarshi fuqarolar urushi olib bordi. Hozirda PUK rahbari Bafel Talaboniy bo'lib, ushbu partiya KDP bilan birga Iroq Kurdistonida birgalikda hukmronlik qilmoqda, ammo maqsadlari va siyosiy qarashlari hanuzgacha bir-biriga zid. Ma'lumotlarga ko'ra, PUK Eronidan yordam oladi va KIPga yaqinroq. Uning asosiy bazalari Sulaymoniyada joylashgan. Iroqdagi kurd harakatlarining, ya'ni partiyalarining Tehron tomonidan qo'llab-quvvatlanishi Bag'dodning kurd ozchilik vakillariga bo'lgan bosimini keskin bo'lishiga olib keldi. Bunday holat Eron-Iroq urushida yana ham keskin tus oldi³.

Ikkinchi bosqich 2003-yilda Qo'shma Shtatlarning Iroqqa o'z harbiylarini olib kirishi va uning natijasida Iroq Kurdistoni avtonom viloyatining tashkil etilishi bilan boshlandi. 2004-yil 2-yanvarda M.Barzoniy va J.Talaboniy Amerikaning Iroqdagi fuqarolik ma'muriyati raisi P.Bremer va uning britaniyalik o'rinbosari J.Grinstok bilan Iroqning kelgusidagi davlat tuzilishi bilan bog'liq masalalar yuzasidan muzokara jarayonlarini boshladi. Muzokaralar kun tartibidan birlashgan kurd avtonom hukumatini tashkil etish, Iroq federatsiyasi doirasida Iroq Kurdistonining hududiy kengayishi, konstitutsiya tayyorgarligiga javobgarlik va boshqa masalalar o'rin oldi⁴. Aslida amerikaliklar Iroqning arab va kurd qismlariga ajralishi va kurdlarning avtonom hududi kengayishidan manfaatdor⁵ bo'lsa-da, Bush ma'muriyati istiqboldagi Iroq boshqaruvida Amerika manfaatlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan etnik masalani jilovlab turish maqsadida faqat kurdlarning maxsus avtonom huquqini saqlab qolish qarorini qabul qildi. Ushbu bosqichni kurdlarning avtonom huquqlari himoya qilinishini kuchaytirish, Iroq Kurdistonida davlat boshqaruvini mustahkamlash va Kurdiston mintaqaviy hukumati tomonidan ijtimoiy-siyosiy islohotlar o'tkazish davri sifatida ta'riflash mumkin.

Uchinchi bosqich 2017-yildan hozirgi davrgacha bo'lib, u Iroq Kurdistonida mustaqil davlat tashkil etish jarayonlari bilan belgilanadi. Bugungi Iroqda kurdlarning biror bir bosimga uchrash (S.Husayn davridagi kabi) holatlari kuzatilmaydi. Ammo, Iroq Kurdistonining markaziy hukumat bilan hududiy muammolari saqlanib qolmoqda. Shuningdek, Iroq kurdlarining to'liq mustaqillik uchun harakatlari to'xtamagan. 2017-yil sentyabrda mustaqillik uchun referendum o'tkazilgani ko'plab G'arb davlatlari hamda Turkiya, Eron va Iroq

¹ Jalol Talaboniy – PUK asoschisi, 2006-yildan 2014-yilgacha Iroq Prezidenti. U Iroqning kelib chiqishi arab bo'lmagan birinchi prezidenti bo'lgan.

² Mas'ud Barzoniy – KDP yetakchisi, 2005-yildan 2017-yilgacha Iroq Kurdistoni prezidenti.

³ Inga Rogg, Hans Rimscha. The Kurds as parties to and victims of conflicts in Iraq // International Review of the Red Cross. Volume 89 Number 868 December 2007. – P. 827.

⁴ Barzani, Talabani Meet top Coalition Officials in Northern Iraq-<http://home.cogeco.cf/-kurdistani/3-1-04-barzanitalabani-meet-dremer.html>

⁵ Kurdish Region in Northern Iraq Will Get to Keep Special Status.- <http://home.cogeco.ca/-kurdistani/6-1-04-kurdistani-to-keep-its-status.html>

hukumatining qattiq tanqidiga uchradi. Lekin, birgina Isroil kurdلarning ushbu referendumini qo'llab-quvvatlashini ma'lum qildi va Eronning Yaqin Sharq mintaqasidagi ekspansiyasiga qarshi Kurdiston davlati tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etishini ma'lum qildi¹. Shu bilan birga, KRG Iroq hukumati bilan neft eksporti bilan bog'liq masalalarda ham muammolarga duch kelmoqda. Bu esa, o'z-o'zidan Iroq Kurdistonidagi vaziyatga tashqi omillar ta'sirini ham ko'rsatib beradi. Tarixshunos olim S.Ivanov haqli ravishda yozganidek, "Iroq kurdلarning bo'lajak taqdiri nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish vazifalarini samarali hal etish bilan, balki tashqi omillarning o'rni bilan ham o'lchanadi". Shuningdek, olimning "bu yerda avvalgidek kurdلarning manfaatlari bilan muvofiq kelayotgan AQSh ma'muriyati siyosati hal etuvchi rol o'ynashi, Kurdiston mintaqaviy hokimiyati va Iroq markaziy hokimiyati, arab-shia, arab-sunniy guruhلari hamda Turkiya, Eron va Suriya davlatlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ham muhim ta'sir etuvchi omil bo'lib qolishi"² haqidagi fikrlariga to'liq qo'shilamiz. Boz ustiga, Iroq Kurdistoni mustaqil tashqi siyosiy va iqtisodiy faoliyat olib borishga intiladi. Hattoki, KRG Turkiya, Suriya va Eron bilan chegaradosh hududlar ustidan bojxona va chegara nazorati o'rnatgan. Eng e'tiborlisi bu yerda 30 dan ortiq xorijiy davlatلarning diplomatik vakolatxonalari akkreditatsiyadan o'tgan³. Jumladan, Turkiya, Eron, AQSh, Rossiya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Shvetsiya, Misr, Iordaniya, Falastin va boshqa davlatlar.

Yaqin Sharqdagi etnik, diniy, hududiy va siyosiy masalalar tufayli faollashib borayotgan keskin vaziyatlar Turkiya tashqi siyosatining diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Ayniqsa, mintaqada kurdلar bilan bog'liq har qanday harakatlar Turkiyani ogohlikka chaqirib, u kabi harakatlarni bostirib kelishga undamoqda.

Turkiya tomonidan Iroqdagi kurd harakatlarini yo'q qilishga qaratilgan operatsiyalar:

"Panja kalit" operatsiyasi. Turkiya Milliy Mudofaa Vaziri Hulusi Akar Turk Qurolli Kuchlari (Türk Silahlı Kuvvetleri) tomonidan Iroq shimolidagi Metina, Zap va Avashin-Basyan hududlaridagi terror guruhلarga qarshi yerdan va havodan **"Panja kalit"** operatsiyasi boshlanganini ma'lum qildi. Vazir Akar **"Panja kalit"** operatsiyasi boshlanganini e'lon qilar ekan: "Qurolli Kuchlarimiz Iroq shimolidan xalqimizga va xavfsizlik kuchlariga qarshi terror hujumlarini oldini olish va chegaramizning xavfsizligini ta'minlash maqsadida **"Panja kalit"** operatsiyasini boshladi"⁴, — deb ma'lum qildi.

¹ Каримов Ф.Э. Якин Шарқ давлатларидаги этносиёсий жараёнларда курд омили. Сиёсий фанлар докторлик диссертацияси автореферати. 2021 й. – Б.19-20.

² Иванов С.М. Иракский Курдистан на современном этапе (1991–2011 гг.). – М.: ИМЭМО РАН, 2011. – С.82.

³ Асо Бурхан. Иракский Курдистан сегодня // Курдский фактор в региональной геополитике. (Материалы круглого стола в ИМЭМО РАН 11.03.2015 г.) / Под редакцией А.Г. Арбатова. – М.: ИМЭМО РАН, 2015. – С.20.

⁴ Yeni Ş. Pençe-Kilit operasyonu nedir, nerede gerçekleşiyor? Pençe-Kilit operasyonunun bütün detayları. 22.04.2022. <https://www.yenisafak.com/amphtml/pence-kilit-operasyonu-nedir-nerede-gerceklesiyor-pence-kilit-operasyonunun-butun-detaylari-h-3795853>

“Panja kalit” operatsiyasi

Quruqlikdan operatsiyani davom ettirayotgan turk harbiylari terroristlardan tozalagan Zapdagi Rubar, Jahannam, Karker, Kichik Jilo, Koordine, Shahin va Petrut tepaliklarida vaqtinchalik tayanch bazalarni qurdi. Havodagi harbiylar yordamida esa quruqlik amaliyot natijasida Zapdan Haftanin va Qandil tomon qochishga majbur boʻlgan terroristlar tashlab ketgan hududlarda qidiruv oʻtkazildi.

Turkiya Tashqi ishlar vazirligi matbuot kotibi: “Turkiya BMT Nizomining 51-moddasiga binoan oʻzini himoya qilish huquqidan kelib chiqqan holda PKKning Iroqdan yoʻq qilish uchun zarur choralarni koʻrishda davom etadi”, — deb taʼkidladi. Turkular bu hududdagi terror zonalarni “**Panja kalit**” operatsiyasi yordamida qulflab qoʻyishdi va uni xavfsiz yoʻlakka aylantirishdi. PKK va boshqa terror guruhlarini zararsizlantirish, Iroq shimolidagi xalq va Turkiya xavfsizlik kuchlariga qaratilgan terror hujumlarini bartaraf etish, chegara xavfsizligini taʼminlash maqsadida bu operatsiya tashkil etilgan. Milliy Mudofaa vaziri Hulusi Akar bayonotiga koʻra, 2022-yil 18-aprelga oʻtar kechasi ushbu operatsiya boshlandi¹. **Bundan tashqari**, 2021-yil 24-aprel kuni Iroq shimolida bir vaqtda “*Penche-Yıldırım*” va “*Penche-Simsek*” deb nomlanadigan ikkita operatsiya ham boshlangan edi.

Rossiyalik turkolog, siyosiy fanlar doktori V.A. Avatkov ekspert sifatida *Turkiyaning Iroqdagi operatsiyasini* quyidagicha izohladi: “Turkiya dunyo davlati maqomini olish uchun ham yumshoq, ham qattiq kuchni namoyish qilishidan kelib chiqadi. Chunki Turkiya rasmiylari Iroqdagi amaliyot misolida oʻz imkoniyatlarini namoyish etmoqda. U postsovet va post-usmonli hududlarda

¹ Statement of the Spokesperson of the Ministry of Defense Hulusi Akar in Response to a Question Regarding the Statements of the Iraqi Authorities on Operation Claw-Lock / Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, QA-6, 21 April 2022. https://www.mfa.gov.tr/sc_-6_-irak-makamlarinin-pence-kilit-harek%C3%A2tina-iliskin-aciklamalari-hk-sc.en.mfa

yumshoq kuchdan, Suriya, Liviya, Janubiy Kavkaz respublikalari, shuningdek, Iroqqa ham nisbatan qattiq kuchdan foydalanadi”¹.

Tabiiyki, Turkiyaning Suriya yoki Iroqqa go‘yo o‘z uyidek qo‘shin kiritib, harbiy operatsiyalarni amalga oshirishi xalqaro huquq nuqtayi nazaridan davlatlarning suvereniteti va chegaralar daxlsizligi tamoyillarining buzilishi sanaladi.

Mahalliy olim H.Azimovning yozishicha, bir qator tahlilchilar va tadqiqotchilarning xulosasiga ko‘ra, Turkiya Suriya bilan chegaradagi amaliyotlari orqali Suriyadagi harbiy mavjudligini kengaytirish va shu asnoda Suriya inqirozi bo‘yicha AQSh, Rossiya va Eron bilan diplomatik savdo qilish jarayonlarida o‘z pozitsiyasini mustahkamlashni maqsad qilgan. Turkiyaning sobiq tashqi ishlar vaziri M.Chavusho‘g‘li bir safar uning mamlakati “jang maydonida ham, muzokaralar stolida ham kuchli bo‘lishi lozim”ligini alohida ta’kidlagan edi. Darhaqiqat, Turkiyaning harbiy amaliyotlari Bashar Asad rejimiga qarshi harbiy va diplomatik choralar qo‘llanilishi uchun jiddiy bosimlarni kuchaytirishga yo‘l ochib berdi. Anqaradagi Rossiya tadqiqotlari instituti direktori Solih Yilmazning fikricha, Idlib bilan bog‘liq vaziyatning prinsipial ahamiyati shundaki, Suriyaning ma’lum qismlarida o‘rnatilgan nazorat asosida Turkiyada Suriya hukumatidan konstitutsiyaviy islohotlar o‘tkazish to‘g‘risidagi talablarini mustahkamlash imkoniyati paydo bo‘ldi. Turkiyaning amaliyotlarini nafaqat AQSh va Isroil, balki Eron va yetakchi arab davlatlari ham keskin tanqid ostiga oldi. Xususan, Isroil Bosh vaziri Benyamin Netanyahu Turkiyaning Suriya bilan chegarasidagi amaliyotlarini Suriyadagi kurd xalqini “etnik tozalash” sifatida baholadi. U o‘z bayonotida shunday ta’kidladi: “Isroil Turkiyaning Suriya hududidagi kurd hududlariga bosqinini keskin qoralaydi, Turkiya va uning bo‘linmalari tomonidan kurdlarni “etnik tozalash” siyosatidan voz kechishga chaqiradi”. “Tinchlik bulog‘i” operatsiyasi boshlangandan so‘ng Arab Davlatlari Ligasi Tashqi ishlar vazirlari 12-oktyabr kuni Turkiyani xalqaro huquq normalarini qo‘pol ravishda buzishda aybladi. Boshqa arab davlatlaridan farqli ravishda faqatgina Qatar amiri Tamim bin Hamad Al Toni Anqara bilan hamfikir ekanligini ma’lum qildi. Eronning sobiq tashqi ishlar vaziri Javod Zarif Turkiya tomoni Suriya hududiy yaxlitligini hurmat qilishi va 1998-yildagi Adana kelishuviga rioya etishga chaqirdi².

Shunday bo‘lsa-da, Turkiya Suriya va Iroqda amalga oshirgan harbiy amaliyotlarini xalqaro huquq tamoyillariga zid emasligi, BMTning o‘z-o‘zini himoya qilish va terrorizmga qarshi kurash normalari asosida amalga oshirilayotganini bot-bot takrorlashi Anqaraning qat’iy pozitsiyasini ko‘rsatib beradi. G‘arb tarafdan Turkiyaning ushbu xatti-harakatlariga qarshi hech qanday sanksiyalar qo‘llanmasligining asosiy sababi shundaki, Turkiya birinchidan NATOning a‘zosi, ikkinchidan G‘arb davlatlari Iroq Kurdistonining neftidan

¹ Vladimir A. Операция “Pençe Kilit”: На севере Ирака нейтрализованы 56 боевиков | 1news.az | Новости <https://1news.az/news/20220425013512377-Operatsiya-Penche-Kilit-Na-severe-Iraka-neitralizovany-56-boevikov>

² Barafsil qarang: Azimov H.Y. Suriya inqirozining Turkiyadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta’siri. Siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – T.: 2024. – B.126-127.

Anqara orqali foydalanishni rejalashtirgan. Qolaversa, Turkiyaning mintaqadagi oʻrni va roli alohida eʼtiborga olinadi.

Umuman, bugungi rasmiy Anqara hukumati kurdlar bilan bogʻliq ichki va tashqi siyosatda realizm yoʻlidan bormoqda. Kurdlar masalasining mamlakat hududiy yaxlitligi bilan bogʻliq nozik muammo ekanligi Anqarani kezi kelganda harbiy choralar koʻrishga undagani bilan alohida eʼtiborga molikdir. Turkiyaning Suriyadagi kurdlar masalasidagi tashqi siyosati hozirgi vaqtgacha qattiq kuch tamoyili asosida amalga oshirilayotgan boʻlsa, Iroqdagi tashqi siyosatida ham qattiq, ham yumshoq usullardan foydalanmoqda. Iroq Kurdistonidagi bir qator tashkilotlarning Iroq markaziy hukumatiga boʻysunmasligi, Rossiya-Ukraina urushi oqibatida Gʻarb davlatlari oldida muqobil energiyaga boʻlgan ehtiyojning tobora ortib borayotgani Turkiyaning Iroq Kurdistonidagi neftni Yevropaga oʻtkazishda vositachilik qilish imkoniyatlarini yanada oshishiga sabab boʻldi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Azimov H.Y. Suriya inqirozining Turkiyadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga taʼsiri. Siyosiy fanlar boʻyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – T.: 2024. – B.126-127.

2. Barzani, Talabani Meet top Coalition Officials in Northern Iraq-
<http://home.cogeco.cf/-kurdistan/3-1-04-barzanitalabani-meet-dremer.html>

3. Inga Rogg, Hans Rimscha. The Kurds as parties to and victims of conflicts in Iraq // International Review of the Red Cross. Volume 89 Number 868 December 2007. – P. 827.

4. Kurdish Region in Northern Iraq Will Get to Keep Special Status.-
<http://home.cogeco.ca/-kurdistan1/6-1-04-kurdistan-to-keep-its-status.html>

5. Martin Van Bruinessen Major Kurdish Organizations in Iraq, Middle East Report 141, July/August 1986. <https://merip.org/1986/07/major-kurdish-organizations-in-iraq/>; List of Kurdish organisations. Wikipediaa. https://en.m.wikipedia.org/wiki/List_of_Kurdish_organisations

6. Statement of the Spokesperson of the Ministry of Defense Hulusi Akar in Response to a Question Regarding the Statements of the Iraqi Authorities on Operation Claw-Lock / Republic of Türkiye Ministry of Foreign Affairs, QA-6, 21 April 2022. https://www.mfa.gov.tr/sc_-6_-irak-makamlarinin-pence-kilit-harek%C3%A2tina-iliskin-aciklamalari-hk-sc.en.mfa

7. Vladimir A. Операция “Pençe Kilit”: На севере Ирака нейтрализованы 56 боевиков | 1news.az | Новости <https://1news.az/news/20220425013512377-Operatsiya-Penche-Kilit-Na-severe-Iraka-neitralizovany-56-boevikov>

8. Yeni Ş. Pençe-Kilit operasyonu nedir, nerede gerçekleşiyor? Pençe-Kilit operasyonunun bütün detayları. 22.04.2022. <https://www.yenisafak.com/amphtml/pence-kilit-operasyonu-nedir-nerede-gerceklesiyor-pence-kilit-operasyonunun-butun-detaylari-h-3795853>

9. Асо Бурхан. Иракский Курдистан сегодня // Курдский фактор в региональной геополитике. (Материалы круглого стола в ИМЭМО РАН

11.03.2015 г.) / Под редакцией А.Г. Арбатова. – М.: ИМЭМО РАН, 2015. – С.20.

10. Иванов С.М. Иракский Курдистан на современном этапе (1991–2011 гг.). – М.: ИМЭМО РАН, 2011. – С.82.

11. Каримов Ф.Э. Якин Шарқ давлатларидаги этносиёсий жараёнларда курд омили. Сиёсий фанлар докторлик диссертацияси автореферати. 2021 й. – Б.19-20.

KOREYA VA O‘ZBEKISTON O‘RTASIDAGI IQTISODIY HAMKORLIK: MEHNAT MIGRATSIYASI, SAVDO VA IJTIMOIIY ALOQALAR

*Boburbek ERGASHEV
TDSHU, Tashqi iqtisodiy faoliyat mutaxassisligi
magistratura 1- kurs talabasi
Ilmiy rahbar: Prof. V. Norov*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Koreya va O‘zbekiston o‘rtasidagi mehnat bozorining umumiy ko‘rinishi va hamkorligi, iqtisodiy ta’siri hamda mehnat migratsiyasining savdo turlariga ta’siri muhokama qilinadi. O‘zbekiston hukumatining Koreyaga 100,000 nafar mehnat migrantini yuborish rejalari, migrantlarning oylik ish haqi va O‘zbekiston iqtisodiyotiga pul jo‘natmalari kabi jihatlar tahlil etiladi. Shuningdek, Koreya va O‘zbekiston o‘rtasidagi ijtimoiy va madaniy aloqalarning rivojlanishi ham ko‘rib chiqiladi.

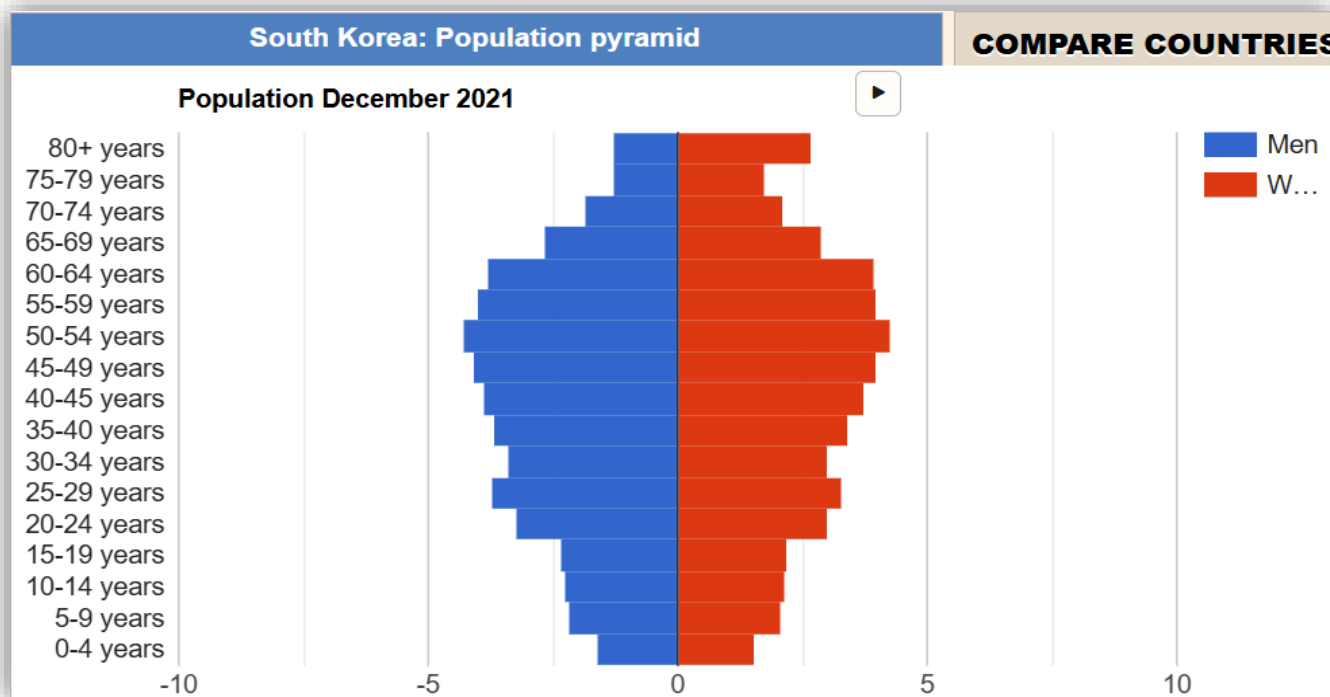
Kalit so‘zlar: Mehnat migratsiyasi, O‘zbekiston, Koreya, Iqtisodiy hamkorlik, Ishchi kuchi, Savdo aloqalari, Ijtimoiy muammolar, Ta’lim, Madaniy almashuvlar.

Koreya va O‘zbekiston o‘rtasidagi mehnat bozorining umumiy ko‘rinishi ikki davlat o‘rtasidagi iqtisodiy va ijtimoiy aloqalar uchun muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan dasturlar doirasida Koreyaga yuboriladigan mehnat migrantlari soni oshmoqda. Ushbu dastur E-9 mehnat vizasi orqali amalga oshiriladi va migrantlar asosan qishloq xo‘jaligi, xizmat ko‘rsatish va qurilish sohalarida yollanadi. Koreya iqtisodiyotida ishchi kuchining tanqisligi muammosi mavjud bo‘lib, O‘zbekistonlik migrantlar bu muammoni hal qilishda muhim rol o‘ynaydi. Ularning oylik ish haqi, O‘zbekistonlik ishchilar uchun yaxshi imkoniyat bo‘lib, ularning moliyaviy holatini yaxshilashga yordam beradi. Har yili O‘zbekiston iqtisodiyotiga pul jo‘natmalari orqali kiritiladigan mablag‘lar iqtisodiy o‘sish uchun muhim ahamiyatga ega.

Mehnati migratsiyasi O‘zbekiston iqtisodiyotiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, chunki migrantlar to‘plagan tajriba va malakalarni o‘z vatanlariga qayta yo‘naltirishadi. Bu esa O‘zbekistonning iqtisodiy rivojlanishiga yordam berib, ikki davlat o‘rtasidagi mehnat migratsiyasi nafaqat iqtisodiy jihatdan, balki ijtimoiy jihatdan ham muhimdir. Bularning barchasi ikki mamlakat o‘rtasidagi

mehnat bozorining barqarorligini va rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbekistonning Koreyaga yuborgan migrantlar soni 2012-yilda 30,000 dan kam edi, 2022-yilga kelib esa bu raqam 150,000 ga yetdi.¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda Koreyaga mehnat migratsiyasi orqali o'zini ish bilan ta'minlagan o'zbekistonliklar soni 40,000 ga oshdi. Ushbu o'sish Koreyaning mehnat bozorida o'zbek ishchilariga bo'lgan talabning oshishini ko'rsatadi.

1-jadval. Janubiy Koreyaning 2023-yil holatiga ko'ra demografik holati²

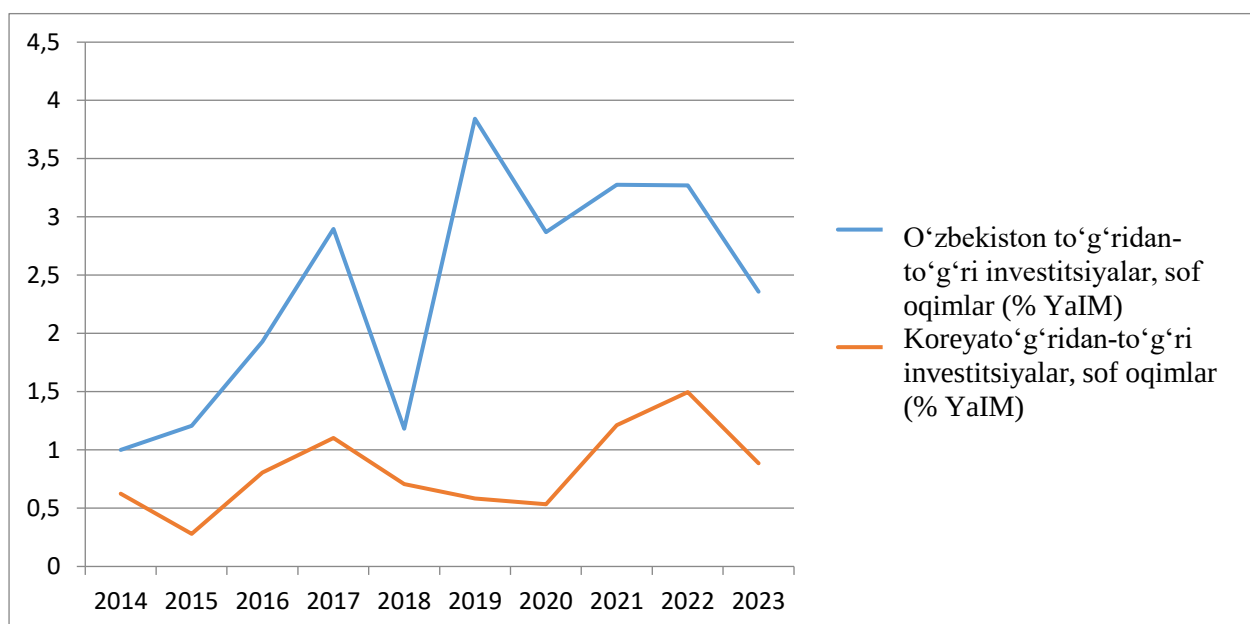
Jadvalga ko'ra, Janubiy Koreyaning demografik piramidasi aholining qarib borayotganini ko'rsatadi, chunki yuqori yosh guruhlari kattaroq ulushni tashkil etadi, pastki yosh guruhlari esa kamayib bormoqda. Bu aholi tarkibida mehnatga layoqatli yoshlar ulushi nisbatan kamroq ekanligini anglatadi, va bu mamlakatda ishchi kuchi yetishmovchiligiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun Koreya o'zbek migrantlarini turli sohalarda ish bilan ta'minlashga ehtiyoj sezadi. Yosh va mehnatga layoqatli o'zbek ishchilari Koreya iqtisodiyotidagi muhim tarmoqlarda, ayniqsa, kam malakali mehnat talab qilinadigan ish joylarida, katta rol o'ynashi mumkin. Bu o'zaro iqtisodiy hamkorlikka ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston Mehnat vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilda Koreyadan yuborilgan pul jo'natmalari 2 milliard dollarni tashkil etdi,³ bu esa O'zbekiston iqtisodiyotining 17% ni tashkil etdi. Ushbu mablag'lar O'zbekistonning mahalliy iqtisodiyotida muhim rol o'ynaydi va ko'plab oilalar uchun qo'shimcha daromad manbai hisoblanadi.

¹ migration.mehnat.uz

² South Korea — Population pyramid 2023 | countrystatistics.com

³ cbu.uz va worldbank.org

2-jadval. Janubiy Koreya va O‘zbekiston davlatlarining so‘ngi 10 yillikdagi to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalar hajmi % YaIM ga nisbatan

Yuqorida keltirilgan jadvalda O‘zbekiston va Koreyaning so‘nggi o‘n yillikdagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar ulushidagi o‘zgarishlar tasvirlangan. O‘zbekistonda investitsiyalarning YaIMga nisbati sezilarli darajada o‘zgarib, ayrim yillarda keskin o‘shish va pasayish kuzatilgan. 2019-yilda bu ko‘rsatkich eng yuqori nuqtaga yetgan, so‘ngra pasayib, 2023-yilda yana bir marta kamaygan. Koreyada esa investitsiyalar ulushi nisbatan barqarorroq bo‘lib, pastroq darajada qolgan. Bu raqamlar O‘zbekiston investitsion muhiti dinamikligini va o‘zgaruvchanligini, Koreyada esa yanada barqaror investitsion muhit mavjudligini ifodalaydi. O‘zbekiston 2023-yilning birinchi to‘qqiz oyida umumiy xorijiy investitsiyalar hajmi 7.5 milliard dollarga yetgani haqida xabarlar mavjud bo‘lib,¹ bu hamkorlikning rivojlanishini tasdiqlaydi. Koreya Respublikasining O‘zbekistondagi investitsiyalari ko‘plab sohalarni, jumladan, energetika, infratuzilma va sanoatni o‘z ichiga oladi. Bugungi kunga kelib, O‘zbekistonda 500 dan ortiq koreys kompaniyalari faoliyat yuritmoqda, bu ikki mamlakat o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.² Shu bilan bir qatorda, madaniy almashuvlar ham O‘zbekiston va Koreya xalqlari o‘rtasida o‘zaro tushunishni oshirishga yordam beradi. 2022-yilda 50 dan ortiq madaniy tadbirlar o‘tkazildi.³ Bu aloqalarni mustahkamlash uchun yuqori darajadagi uchrashuvlar va xalqaro platformalarda hamkorlikni rivojlantirish zarur.

Koreya va O‘zbekiston o‘rtasidagi mehnat migratsiyasi hamkorligi ikki mamlakat uchun iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyat kasb etadi. O‘zbekistonlik ishchilar Koreyada ishchi kuchi tanqisligini bartaraf etishda muhim rol o‘ynar ekan, E-9 mehnat vizasi dasturi orqali qishloq xo‘jaligi, xizmat ko‘rsatish va

¹ Manba: O‘zbekiston Davlat Statistika Qo‘mitasi

² mift.uz va korcham.net

³ culture.uz va mofa.go.kr

qurilish kabi sohalarda faoliyat olib borishmoqda. Ularning Koreyaga yuboradigan pul jo‘natmalari O‘zbekiston iqtisodiy o‘rishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatib, mahalliy oilalarning moliyaviy holatini yaxshilashda yordam beradi. Buning natijasida O‘zbekiston iqtisodiyotiga kiritiladigan mablag‘lar mehnat migratsiyasining mamlakat iqtisodiyotiga ijobiy ta‘sirini namoyon etadi. Shuningdek, migrantlar orttirgan tajriba va malakalarini o‘z vatanlariga qaytarib, mahalliy iqtisodiy rivojlanishga hissa qo‘shmoqda. Bu jarayon Koreyaning ilg‘or texnologiyalarini O‘zbekiston bozoriga jalb qilish va iqtisodiy hamkorlikni kengaytirishga zamin yaratmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Yodgorov O. (2021). O‘zbekiston Respublikasining mehnat migratsiyasidagi o‘zgarishlar. Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali.
 2. Xodjaev, A. (2022). Koreya va O‘zbekiston o‘rtasida ijtimoiy aloqalar va madaniy almashuvlar. Tashqi iqtisodiy faoliyat va innovatsiyalar.
 3. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi Mehnat Migratsiyasi Agentligi. (2019). O‘zbekiston migrantlarining Koreyadagi mehnat statistikasi. Rasmiy sayt: migration.mehnat.uz.
 4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki. (2022). Koreyadan yuborilgan pul jo‘natmalari haqida hisobot. Rasmiy sayt: cbu.uz.
 5. Jahon Banki. (2022). O‘zbekistonga kelayotgan pul jo‘natmalari va ularning iqtisodiyotdagi roli. Rasmiy sayt: worldbank.org.
 6. O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi. (2020). O‘zbekiston va Koreya o‘rtasidagi investitsiyalar va iqtisodiy hamkorlik. Rasmiy sayt: mift.uz.
 7. O‘zbekiston Davlat Statistika Qo‘mitasi. (2022). O‘zbekiston iqtisodiy o‘rishi haqida yillik hisobot. Rasmiy sayt: stat.uz.
1. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi Mehnat Migratsiyasi Agentligi
 2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki
 3. Jahon Banki

GENDER TENGLIGI: TARIXIY VA IJTIMOIIY SHART-SHAROITLAR

Shohsanam TOSHTMIROVA

TDSHU, Etnografiya, etnologiya va antropologiya yo‘nalishi

1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: PhD, dotsent M. Asqarov

Annotatsiya: Ushbu maqola gender g‘oyasining rivojlanishi va xususiyati uning tarixiy-ijtimoiy shart-sharoitlari kontekstida tahlil qilinadi. Maqola avvalambor gender tushunchasining kelib chiqishi, ijtimoiy rol va gender tengligi masalalarini o‘rganadi. Gender g‘oyasi qanday qilib turli madaniyatlar va davrlar davomida shakllanganini, shuningdek, uning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarga bog‘liqligini ko‘rib chiqadi.

Kalit so‘zlar: gender g‘oyalari, gender tengligi, ijtimoiy rol, tarixiy shart-sharoitlar, feminizm, ijtimoiy strukturalar, gender diskriminatsiyasi, madaniyat va gender, gender o‘zgarishlari.

O‘tmish zamonlarda ayollarga nisbatan kamsituvchi munosabatlar ko‘plab jamiyatlarda keng tarqalgan bo‘lib, bu holat ijtimoiy normalar, madaniy qadriyatlar va diniy qarashlar orqali asoslangan. Ayollar ko‘pincha faqatgina oilaning ichki ishlariga bog‘lanib qolgan, ular uchun jamiyatda faollik ko‘rsatish va mustaqil faoliyat yuritish imkoniyatlari cheklangan edi. Ba’zi huquqiy tizimlar ayollarning huquqlarini erkaklar bilan tenglashtirishga intilmagan, aksincha, ularni erkaklarga nisbatan ikkinchi darajali deb hisoblagan.

Jamiyatdagi bu kamsituvchi munosabatlar ko‘p hollarda diniy yoki an’anaviy asoslar bilan mustahkamlangan. Misol uchun, ko‘plab qadimgi jamiyatlarda ayollarga mulk yoki o‘zlarini boshqarish huquqi berilmagan, ular o‘zi va oilasi uchun mas’uliyatni faqat ma’lum ijtimoiy va oilaviy rollarda bajarishga majbur edilar. Shuningdek, ayollarning ta’lim olish huquqi cheklangan, ular o‘zlari istagan sohada ishlash yoki siyosatda ishtirok etish huquqiga ega bo‘lmagan.

Masalan, Mesopotamiya hududidagi Shumer qonunlariga ko‘ra, agar ayol eriga “Sen mening erim emassan” deb aytsa, ya’ni ajrashish istagi bildirilsa, bunday ayol jazolanishi uchun daryoga tashlanar edi. Aksincha, erkakning xotini uchun “Sen mening xotinim emassan” degan gapni aytishi holatida, erkak bunga qarshi ma’lum miqdorda kumush to‘lashga majbur bo‘lardi. Bunday tizimlar ayollarning huquqlari va erkinliklarini juda cheklagan va ular ko‘pincha o‘zlarini bu nohaqlik va kamsitishlarga qarshi kurashishga qodir emas deb hisoblardilar. Ayollar, shuningdek, ularning ma’naviy holatiga kuchli ta’sir etgan bu sharoitlarda, ko‘plab nohaqliklarga sabr qilishga majbur bo‘lishgan¹.

Manbalarga ko‘ra, qadimgi jamiyatlarda ayollarga nisbatan qo‘llaniladigan huquqiy normalar juda nohaq va adolatsiz bo‘lgan. Masalan, agar bir erkak ayolni homilasini tushirishga majbur qilsa va bu ayol o‘lgan bo‘lsa, erkakning qizi o‘ldirilishi mumkin edi. Bunda ayolga qarshi o‘tkaziladigan jazolar farqli ravishda, boshqa erkaklar yoki ayollar o‘ldiriladigan holatlar mavjud edi. Bu tizimda jinoyatni boshqalarga o‘tkazish holatlari keng tarqalgan edi, ya’ni jinoyatchi erkak o‘rniga uning farzandi jazolanishi mumkin edi.

Shumer va Bobil qonunlarida ayollarning mulkka bo‘lgan munosabatlari aniq ko‘rsatilmagan. Solon o‘z qonunlarining “barcha uchun teng” ekanligini ta’kidlasa ham, ayollar mulk egaligi, sud ishlarida va saylovlarda ishtirok etishda cheklangan huquqlarga ega edilar. Shumer qonunlarida ba’zi hollarda ayollarga nisbatan himoya normativlari kiritilgan, masalan, ba’zi holatlarda bir nechta ayolga turmush qurish ruxsat etilgan².

Onado‘lida yashagan xatitlarda, oilada farzandlarning taqdiri faqat ota tomonidan belgilanardi. Ota o‘z xohishiga ko‘ra, bolalarni tovon yoki badal sifatida boshqalarga topshirish huquqiga ega edi. Agar eri o‘lgan bo‘lsa, ayolning

¹ Плоссъ Г. Женщина. Сыктывкар-Киров, Перя-МАО -ГИПП, Вятка. 1995. т.3-С. 260.

² Нерсесянц В.С. Философия право.-М.: Норма-инфра. 1998.-с. 400-401

taqdiri onasining qarindoshlariga bog'liq bo'lardi. Odatga ko'ra, agar erining o'limidan keyin xotin beva qolsa, u erining qarindoshiga turmushga chiqishi kerak edi. Agar bu qarindosh ham vafot etsa, ayolning otasiga, keyinchalik esa erining boshqa qarindoshlariga turmushga chiqish majburiyati mavjud edi. Bundan tashqari, agar farzandning otasi vafot etsa, u otaning o'gay onasiga turmushga chiqish huquqiga ega edi, bu holatda bunga ayb deb hisoblanmas edi. Shu tarzda, beva qolgan xotin uchun erining boshqa qarindoshlari ham uylanishda huquqqa ega bo'lishgan.

Yunonistonda esa ayollar jismoniy va huquqiy jihatdan erkin bo'lmaganlar. Ular erkaklar tomonidan boshqarilgan va o'zlarining ixtiyorlariga ega bo'lmagan. Ayollar erkaklar tomonidan o'z istaklariga qarab boshqarilgan, ularning mol-mulki ham erkaklarning qo'lida bo'lgan. Yalpi, ajrashish masalalarida ham erkaklar mutlaq huquqqa ega bo'lgan. Spartaliklar esa ayollarga nisbatan ba'zi huquqlarni taqdim etgan, ammo bu ularning ayollarga hurmatidan ko'ra, harbiy sharoitlarning ta'siri ostida amalga oshirilgan. Erkaklar urushlarda bo'lib, oiladagi mulkni boshqarish huquqi ko'pincha ayollarga o'tgan.

Spartaliklar ayollarga ba'zi madaniy huquqlarni taqdim etganlar, lekin bu ularning ayollarni hurmat qilganligi tufayli emasdi¹. Sparta harbiy davlat bo'lganligi sababli erkaklar ko'p vaqtini urush va janglarga sarflar, oilada esa kamdan-kam bo'lishardi. Shu sababli, mol-mulkni boshqarish masalalari ayollarga qoldirilgan edi. Boshqa Yunon shaharlariga nisbatan, Spartada ayollar ko'proq erkinlikka ega bo'lishgan, chunki ular oilaviy resurslarni boshqarish va o'z hayotlarini tashkil etishda nisbatan mustaqil edilar.

Geterizmning (Getera (yun.neaiga -o'rtoq, jazman) qadimgi Yunonistonda turmushga chiqmagan, yuqori ma'lumotli erkin hayot kechiruvchi ayollar) kirib kelishi esa oila tizimi va ayollarning mavqeyini bir muncha pasayishiga olib keldi. Aslida, Yunoniston qizlari har doim o'z onasi yonida bo'lishar, balog'at yoshiga yetmay erga berilardilar va qolgan umrini erining uyida farzand tarbiyasiga va uy-ro'zg'or ishlariga bag'ishlar edilar. Yunoniston erkaklari esa o'zlarining aql-zakovati bilan dunyoga mashhur edilar. Ular ko'pincha jamoat ishlarida qatnashar, o'z bilimlari va salohiyatlarini oshirishda intilishar edilar. Ayollar esa uy-ruhgor ishlariga aralashib, hech qanday jamoat ishlarida ishtirok eta olishmasdi.

Geteralar-badavlat oilalarda sozanda, raqqosa yoki qo'shiqchi sifatida, ularning ko'nglini yozish uchun taklif qilinar edilar. Ular o'zlarining aqli, donoligi, dilkash, tana go'zalligi bilan erkaklarni jalb qildilar. Hukumat bu holatda ahamiyat bermadi va aksincha gheteralarga keng yo'l ochib berdi. Solon ularning faoliyatiga maxsus soliq tayinlagan va yig'ilgan katta mablag'ga Afrodita ibodatxonasini qurgan.

Yunoniston ayollarining taqdiri xavf ostida qoldi, chunki erkaklar faqat gheteralar bilan kun o'tkazishar, ba'zan davlat siyosatini ham ular bilan maslahatlashgan holda ish yuritardilar. Natijada, gheteralarning davlat boshqaruvidagi mavqe osha bordi.

¹ Маткаримова Г. Аёл ҳуқуқлари. Т.: 2001. 24 6.

Rim ayollari esa qabul qilinayotgan qonunlarga o'zlarining fikrlarini bildirganlar, ayniqsa o'zlariga taalluqli qonunlarni himoya qilganlar. Shu tarzda Rim ayollari qimmatbaho oltin iplar bilan bezatilgan kiyimlar kiyib, aravachalarda shahar bo'ylab sayr qilish kabi alohida huquqlarga ega bo'lganlar¹. Qadimiy Rimda ayollarga ko'proq munosabatda bo'lgan erkaklar qonun asosida jazolanar, xotinini haydab yuborgan erkak (xotini uni zaharlashda urinishi yoki xiyonati bundan mustasno) o'z mulkining teng yarmiga xotiniga berishi lozim topilgan.

Rim ayollari erlari bilan birga ovqatlanish, suhbatlashib o'tirish, kezi kelganda esa mehmonlarni o'zlari bilan birgalikda qabul qilish mumkin bo'lgan. Aslzoda ayollar o'z qo'llariga, ish yurituvchi va hatto o'z prokurorlariga ega bo'lganlar². Shu bois ular madaniyatning keng tarqalishiga ham o'zlarining katta hissalarini qo'shganlar. Ko'plab huquqlarni qo'lga kiritgan ayollar sekin-asta bilan Rim siyosatiga kirib borishni yaxshi o'zlashtiradilar. Shu bilan bir vaqtda erkak va ayol o'rtasidagi munosabatlarning chetga chiqishi ham kuzatiladi. Masalan, fohishabozlik keng yoyilib, nikohsiz yashayotgan ayol-erkaklar ko'payib ketishi kabi hodisalar ayolning jamiyatdagi mavqeyini tushirib yubordi.

Natijada, oila inqirozga yuz tutdi, ajralish jarayonlari keskin ko'paydi. Turmushdan ko'zlangan maqsad faqat zavq-shavq olish va shahvat qondirish bo'lib qoldi. Farzand ko'rish maqsadi tamoman yo'qoldi.

Rimliklarda tug'ilgan bola, xoh o'g'il, xoh qiz bo'lsin, ota uni oilaga qabul qilish majburiyatini olgandi. Farzand tug'ilgach, u eng avvalo otaning oyoqlari ostiga qo'yilardi. Ota uni quchib, yuqoriga ko'tarsa, tan olingan deb hisoblangan, agar farzandiga e'tibor bermasa, chaqaloq oilaga qabul qilinmasdi. U holda farzand ko'chalarda yoki "Tangri" haykallari yonida qoldirdilar. Tug'ilgan bola o'g'il bo'lsa, xohlagan odam uni farzand qilib olishi mumkin edi. Agar farzand qiz bo'lsa, uni hech kim olmas, ko'p hollarda chaqaloq ochlik va tashnalikdan, issiq va sovuqdan nobud bo'lgan. Oilada ota mutlaq hokim hisoblangan, farzandlar taqdiri ni o'z bilganicha hal etgan. Qiz bolaning mulkka hech qanday haq-huquqi bo'lmagan.

Rim mutafakkiri va faylasufi Sineka Rimdagi ajrashish razolatlarini, zamonamizda Rimda ajrashish hodisasi endi ayb sanalmayapti, ayol hisobida ikki marta erkaklarga turmushga chiqa oladi, deb tasvirlaydi. O'sha davrdagi Rimda poliandriya va poliginiya jarayonlari sezilarli darajada kuchaygan³.

Manbalarda aytilishicha, milodiy 43-104 yillarda yashagan Marsel ismli rimlik adib qisqa muddat ichida o'nta er almashtirgan bir ayol haqida so'z yuritadi. Ayrim yozuvchilar esa besh yilda 8 marta turmushga chiqqan ayol haqida hikoyalar yozishgan.

O'sha davrda nikohsiz munosabatlar odatiy sanalgan. Ayollarga hayo, ibo, ayollik or-nomusi degan tuyg'ular yot bo'lgan. Jinslar o'rtasidagi munosabatlarda

¹ Доктор Г. Плоссь. Женщина. Т.3.с. 337

² Доктор Г. Плоссь. Женщина. Т.3.с. 337

³ Гидденс Э. Социология. — Т.: Шарк, 2002. — 427 б.

ma'naviy qashshoqlikning yuz berishi natijasida Rim jamiyatida erotizm, amoralizm keng tarqaldi.

Bu fohishalik va razolat shu qadar kuchaydiki, Rim hukmdori Tiberiy davrida Rim zodagon oilalarining aslzoda ayollariga oddiy ayollar bilan yaqin aloqalarni man etuvchi qonun chiqdi. Shu tarzda, axloqiy va ijtimoiy tartibni saqlashga urinishlar boshlandi.

Manaviy tanazzul oqibatida Rim imperiyasi barbod bo'lishini tezlashtirdi. Ayol bilan erkak o'rtasidagi aloqalar oila munosabatlari doirasidan chiqib, nazoratsiz qolishi jamiyatni har tomonlama inqirozga olib keldi. Ma'naviy qashshoq axloqiy nopok jamiyat esa har jihatdan tanazzulga uchrashi muqarrar edi.

Qadimgi yahudiylarda ham ayollarga munosabat yuqorida aytilganlardan farq qilmas edi. Ular qiz bolaga qulga qaragandek qarashar edi. Otasi uni sotish huquqiga ega bo'lgan. Otasining o'g'il farzandi bo'lmaganida, qizi meros olish huquqiga ega bo'lishi mumkin edi. Ajralish huquqiga faqat erkak kishi ega edi. Yahudiylarning fikricha, Momo Havo Hazrati Odamni yo'ldan ozdirib, jannatdan haydaliniga sabab bo'lganligi uchun ham ayol tavqi-la'natga hukm qilinagan. Ular ayolga tubanlik manbai sifatida nafrat bilan qarashar edi.

Xiyonatda ayblangan ayollarni esa toshbo'ron qilib o'ldirishgan yoki tiriklayin yerga ko'mishgan. Jumladan, Tavrotda ayol o'limi achchiqdir (yomondir), Alloh nazarida yaxshi kishi, xotinidan kutgan odamdir, ayollar orasida yaxshisini topolmadim, degan fikr bildirgan¹.

Eronda, Sosoniylar davrida qiz bola albatta qarindoshi bilan turmush qurishi joiz bo'lgan.

Xitoyda esa ayol inson sanalmas, hatto ismi qo'yilmasdi. Ayol 1, 2, 3 deb raqam bilan chaqirilardi. O'g'il bolalar maqbul hisoblanar, qiz bolalarga esa juda past nazar bilan qarashar edi. Agar Xitoy oilalarida qiz dunyoga keladigan bo'lsa, bu ularga farzand deb hisoblanmas edi. Xitoyda qizlar xuddi oddiy buyum kabi savdo qilinib, kim oshdi savdosida sotilar va natijada kim ko'proq haq to'lasa, o'sha odamning izida bo'lar edi. Ular erkaklar bilan birga o'tirib ovqatlana olishmas, faqat chirq etmay ularning barcha xohish-istaklarini bajarishardi. Ayollar turmushga chiqqach, merosdan mahrum etilardilar. XX asrga qadar bo'lgan davrlarda Huangxe va Yangzi daryolari sharafi uchun o'tkaziladigan.

Bayram marosimlari, ayniqsa, Xitoy qizlari uchun dahshatdan boshqa narsa emas edi. Chunki har yili ushbu daryolarga qurbonlik qilish maqsadida qizlar ichidan eng go'zallari tanlab olinib, daryoga cho'ktirilar edi².

XVII asrga kelib, arab mamlakatlarida sanoatning rivojlanishi ayollar masalasiga yangi yondashuvni keltirib chiqardi. Insoniyatning tabiiy huquqlari haqidagi g'oyalar, ayniqsa J.J. Russo, J. Lokk, va Sh.L. Monteskiye kabi olimlarning ilmiy ishlari orqali shakllanib, 1789-yilda Fransuz Inson va fuqaro

¹ Культура древнего Рима. Т.1. — М.: Наука. — С. 140-41.

² Усачена Н. Женщина: ее статус, судьба и образ мировой культуре. — Алматы., Гылым, 1994, с. 136

huquqlari Deklaratsiyasida yuridik jihatdan tasdiqlandi. Bu yondashuv feminizm g'oyasining asosini tashkil etdi.

Feminizm, xotin-qizlarning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy sohalarda erkaklar bilan teng huquqqa ega bo'lishi uchun kurashni ifodalaydi, shuningdek, ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyatda ishtirok etish huquqini ham o'z ichiga oladi¹.

Ijtimoiy-falsafiy adabiyotlarda feminizm bir necha bosqichlarga bo'lingan tarzda o'rganiladi. Jumladan, ilk feminizm XX asrda vujudga kelgan bo'lib, XIX asr oxiriga qadar o'z ta'sirini saqlab qolgan. Bu davrda xotin-qizlar barcha yirik harakatlarda ishtirok eta boshladilar. Fransiyada xotin-qizlarning tenglik uchun kurashiga bag'ishlangan birinchi jurnali chiqdi, dastlab xotin-qizlar inqilobiy klublari paydo bo'ldi va ular siyosiy kurashlarda faol ishtirok etdilar.

Bu davrda asosiy g'oya — xotin-qizlarning oila ichidagi tutqunligiga qarshi kurash bo'lib, endilikda ular siyosiy teng huquqqa ega bo'lishlari zarur deb hisoblangan. Buning uchun ular ma'lumot olishlari, erkaklar bilan baravar ishlashlari, va huquqlarini himoya qilishlari kerakligi ta'kidlangan.

Faqat sufragist ayollar harakati bilan XX asrda AQSh Konstitutsiyasi tahrir qilinib, ayollar saylash va saylanish huquqiga ega bo'ldilar. Bu holat feminizm g'oyasining yanada kengroq miqyosda tarqalishiga olib keldi. Ayollarning saylash huquqi nafaqat AQShda, balki boshqa ko'plab mamlakatlarda ham e'tirof etila boshladi, bu esa ularning siyosiy va ijtimoiy tengligini ta'minlash yo'lidagi muhim qadam bo'ldi².

Tarqalishiga sabab bo'ldi hamda yangi feministik oqimning vujudga kelishiga sharoit yaratdi. Yangi feminizm ayollar tengligi uchun kurash g'oyasini meros qilib, o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarga ham ega. Shartli ravishda yangi feministik oqimning yo'nalishlarini uchga bo'lib o'rganish mumkin. Bulardan tashqari, konservativ g'oyaga ega bo'lgan — antifeministik yo'nalish ham mavjud.

Konservativ yo'nalish namoyandalari Z. Freyd nazariyasiga asoslanib, ayollarning oila va onalik vazifasini bajarishi lozimligini mutlaqlashtiradi hamda ayollarning kamchiliklari g'oyasini inkor qiladi. Ayollarning jamiyatda va oilada yuqori mavqelarni egallashlari, ularni farzand ko'rish, ularni tarbiyalash ekanligini e'tirof etib, ishlab chiqarishda ishtirok etish ularning faoliyat doirasiga kirmaydi, degan g'oyani ilgari suradi.

1. Liberal-reformistik oqim jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar orqali ayollar bilan erkaklarning teng huquqliligiga erishish mumkin, degan nuqtai nazarda bo'lgan. Bu oqim namoyandalari³, Angliyalik olim Myri Uolton Kraft, Garriyet Teylor Mill, Jon Styuart Mill kabi feminist olimlar ayollarning tengligi haqidagi nazariyalarga asoslanib, ayollarning erkaklarga huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy karamligini tugatmoq; ayollarning bilim olish, uni doimiy takomillashtirish erkinligini ta'minlash uchun imkoniyatlar yaratish; ayollarning

¹ Социологический энциклопедический словарь.- М.: Инфра-Норма, 1998.- с.387

² Брайсон В. Политическая теория феминизма. — М.: Идея-Пресс, 2001. — с. 135

³ Брайсон В. Политическая теория феминизма. — М.: Идея-Пресс, 2001. — с. 57

bozor iqtisodiyoti sharoitida teng ishtirok etishini ta'minlash; bozor sharoitlariga moslashuv jarayonini tezlashtirish; ayollar mavqeyini yuqorilatuvchi qonunlar qabul qilish kabi g'oyalarni ilgari suradi.

2. Radikal feminizm. Bu oqim XX asrning 60-yillarida AQSHda vujudga kelgan bo'lib, ayrim g'oyalari bilan liberal feminizmdan tubdan farq qiladi. Ular targ'ib etgan g'oya asosida ayollarning tabiiy-biologik tuzilishi yotadi. Radikal feminizm ayollar bilan erkaklar tengligi g'oyasini inkor etib, hayotda barcha ezilganlarni ozod qilishni targ'ib etadi. Ular quyidagi g'oyalarni ilgari suradi:

- Ayollar qadimdan eziluvchi guruhni tashkil etadi;
- Ayollarni ezish — jahonda keng tarqalgan ijtimoiy hodisa bo'lib, zo'ravonlik ezishning kuchli shaklidir.

Radikal feminizm nafaqat jamiyat tizimini o'zgartirishni, balki oilani, farzandlar tarbiyasini ham o'zgartirishni talab qiladi. Radikal feministiklar tibbiyotni, dini, urf-odatlarini, irqchilik, ekologiyani hamda siyosiy nazariyani tahlil qilib, qanday qilib erkaklarning jamiyatdagi ustunlik jihatlarini ta'minlanish asoslarini ilmiy jihatdan ifodalab berishda harakat qiladilar.

Radikal feminizm erkaklar hukmronligi ayollarga zulm o'tkazish manbai ekanligini isbotlovchi oqim sifatida mashhur. Ayollarni jinsiy zo'ravonlik, ularni kaltaklash, pornografiya, jinsiy organlarini sterilizatsiya qilish, homilani sun'iy yo'l bilan tushirish, kontratseptivlardan foydalanish haqidagi qonunlarni va boshqalarni nazoratga olish zarurligini ta'kidlaydi.

3. Sotsialist feminizm ayollarni mustabid ijtimoiy tuzilmalaridan xalos etishni targ'ib etuvchi va biologik omilni hisobga olmagan holda, ayollar mavqeyini jamiyatdagi ijtimoiy voqealar hosilasi sifatida o'rganuvchi oqimdir¹.

Bu nazariya sovet davrida amalga oshirilishi natijasida sobiq Ittifoqda, jumladan, O'zbekistonda ham xotin-qizlarning ishlab chiqarishda ishtirok etishi ta'minlandi va natijada uydan tashqarida erkaklar bilan barobar ishlovchi ayollar qatlamini yaratildi. O'zbekistonda 20-yillar ijtimoiy-siyosiy hayotida xotin-qizlarni ozod qilish muammolari alohida o'rin egallagan. Ijtimoiy tashkilotlar bu muammoni xotin-qizlar orasida savodsizlikni tugatish, ularni ijtimoiy hayotga jalb etish orqali hal etishga intilgan. Bu tadbirlar ayollarning oilada emas, balki jamiyatda erkaklar bilan teng asosda faoliyat yuritishlarini ta'minlashga qaratilgan edi. Ishtirok etishiga istaydigan butunlay yangi avlodni tarbiyalash uchun xizmat qilgan².

Tarixda ayollarga munosabat jarayonini tahlil qilib quyidagi xulosalarga keldik:

1. Ayollar masalasi kishilik jamiyati, ijtimoiy munosabatlar, millatlar va davlatlar, madaniyat va sivilizatsiya bilan chambarchas bog'liq.

2. Ayollar masalasini tahlil etishda oila, urf-odat, madaniyat, din ayollarning mehnat qilishlari, ta'lim olishlari, jamiyatni boshqarishda, siyosiy jarayonlarda qatnashishlarini cheklab kelganligini unutmazlik lozim.

¹ Брайсон В. Политическая теория феминизма. — М.: Идея-Пресс, 2001. — с. 135

² Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2 жилд. Т.: Шарк, 2000. 375-376 бетлар.

3. Turli mintaqalarda ayollarga nisbatan munosabatlarning turli-tuman bo'lishi, ayol huquqlarining ham turli taraqqiyot bosqichlarida turlicha bo'lishiga olib keldi. Ayol huquqlari inson huquqi sifatida tan olinib, xalqaro hamjamiyat tomonidan alohida e'tibor talab qiluvchi soha darajasiga yetguncha ko'p asrlar davomida kurashib kelindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Брайсон В. Политическая теория феминизма. — М.: Идея-Пресс, 2001. — с. 135
2. Гидденс Э. Социология. — Т.: Шарқ, 2002. — 427 б.
3. Доктор Г. Плоссь. Женщина. Т.3.с. 337
4. Культура древнего Рима. Т.1. — М.: Наука. — С. 140-41.
5. Маткаримова Г. Аёл ҳуқуқлари. Т.: 2001. 24 б.
6. Нерсисянц В.С. Философия право.-М.: Норма-инфра. 1998.-с. 400-401
7. Плоссь Г. Женщина. Сыктывкар-Киров, Перя-МАО -ГИПП, Вятка. 1995. Т.3-С. 260.
8. Социологический энциклопедический словарь.- М.: Инфра-Норма, 1998.- с.387
9. Усачева Н. Женщина: ее статус, судьба и образ мировой культуре. — Алматы., Гылым, 1994, с. 136
10. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2 жилд. Т.: Шарқ, 2000. 375-376 бетлар.

GLOBALLASHUV JARAYONIDA MILLIY KONTENTNING DOLZARBLIGI

Jahongir ALIYEV
TDSHU, Xalqaro munosabatlari kafedrası
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada globallashuv jarayonining milliy kontentga ta'siri va uning dolzarbligi tahlil qilinadi. Globallashuv natijasida kuchaygan axborot oqimlari va transmilliy madaniy ta'sirlar fonida milliy kontentni yaratish, saqlash va rivojlantirish zaruriyati yanada ortgani asoslab beriladi. Muallif milliy kontent tushunchasining nazariy asoslarini ochib beradi, uning axborot, madaniyat va xavfsizlik sohalaridagi o'rnini yoritadi. Shuningdek, milliy kontentning axborot xurujlari va tashqi dezinformatsiyalarga qarshi turishdagi strategik vazifalari ko'rsatiladi. O'zbekiston misolida milliy kontentni targ'ib qilish, uni raqamli platformalarda rivojlantirish hamda madaniy diplomatiya vositasi sifatidagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: milliy kontent, globallashuv, axborot xuruji, dezinformatsiya, axborot xavfsizligi, madaniy imperializm.

Globallashuv – bu davlatlar, xalqlar, iqtisodiyotlar va madaniyatlar oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik va integratsiya jarayoni boʻlib, u asosan iqtisodiy, siyosiy va texnologik omillar orqali amalga oshadi. Globallashuv XXI asrda raqamli inqilobning rivojlanishi bilan yangi bosqichga oʻtdi va axborot almashinuvi hamda madaniy muloqotlarni keng miqyosda oʻzgarishlarga olib keldi.

Globallashuv sharoitida milliy kontentning dolzarbligi ortib bormoqda. Tashqi madaniy va axborot oqimlari kuchaygan bir vaqtda, milliy oʻzlikni saqlab qolish uchun davlatlar va jamiyatlar oʻz milliy kontentlarini yaratish va tarqatishga alohida eʼtibor qaratmoqda.

Globallashuv tufayli davlatlar oʻrtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar kuchaydi. Shu bilan birga, global axborot oqimi orqali chet el madaniyatlari va qadriyatlari milliy madaniyatlarga kirib kelmoqda. Bu jarayonning ijobiy jihatlari bilan bir qatorda salbiy oqibatlari ham bor. Masalan, milliy madaniyat va qadriyatlarning global madaniy oqimlar ostida yoʻqolishi xavfi ortdi. Baʼzi olimlar buni “madaniy imperializm” deb atashadi, yaʼni global madaniyat kuchli davlatlar tomonidan ustunlik qilib, zaifroq davlatlarning milliy oʻzligini zaiflashtiradi¹.

Shu oʻrinda milliy kontent oʻzi nima ekaniga toʻxtalib oʻtsak. Kontent oʻz-oʻzini ifoda etish, tarqatish, marketing va yoki nashr etish uchun nutq, yozuv yoki har xil sanʼat turlari kabi biror-bir vosita orqali ifodalanishi kerak boʻlgan axborot vositasi hisoblanadi. Bu borada bir necha jihatni farqlay bilishimiz lozim. Kontent siyosiy, maʼnaviy-maʼrifiy, ijtimoiy, taʼlimga oid yoki koʻngilochar mavzularda boʻlishi mumkin. Zero, inson ongi va dunyoqarashiga yot gʻoyalalar turli axborotlar orqali singdiriladi va bu jarayonda “yumshoq kuch”ni ifoda etuvchi yuqorida sanab oʻtilgan har bir yoʻnalishning oʻz oʻrni bor. Deylik, xorijiy ommaviy axborot vositasida koʻngilochar mavzularda berilgan yot gʻoyalarga oid materiallarga xuddi shunday yoʻnalishdagi milliy asarlar bilan boyitish taʼsirliroq boʻladi. Yoki axborot xurujiga shu janrdagi materiallar bilan, taʼlim yoʻnalishidagi kontentga shunga mos vositalar asosida javob qaytarilsa, maqsadga muvofiqdir. Va ayni shu jihat, aniqroq aytganda, chet ommaviy axborot vositalari orqali berilayotgan tajovuzkor gʻoyalarga xuddi shunday yoʻnalishdagi milliy asarlar bilan javob qaytarish milliy kontent yaratish boʻladi².

“Milliy kontent” tushunchasi milliy madaniyat, anʼana, tarix va maʼnaviy qadriyatlarni aks ettiruvchi axborot, maʼlumot va materiallarni ifodalaydi. Bu kontent biror xalqning oʻziga xosligini, madaniy merosini va ijtimoiy anʼanalarini saqlab qolish hamda targʻib qilish maqsadida yaratiladi. Milliy kontent turli shakllarda boʻlishi mumkin: matn, tasvir, audio, video, sanʼat va boshqa axborot vositalari orqali ifodalanadi.

Milliy kontentning asosiy vazifasi xalqning milliy oʻzligini mustahkamlash, uni global axborot oqimida yoʻqotib qoʻymaslik va uni yangi avlodga

¹ Tomlinson, J. Globalization and Culture. University of Chicago Press. 1999. – P.30.

² <https://yuz.uz/uz/news/milliy-kontent-u-oz-i-nima-qanday-zarurati-bor>

yetkazishdir. Bu tushuncha milliy o'zlikni saqlash hamda zamonaviy axborot xurujlari va tashqi ta'sirlarga qarshi turish uchun muhim ahamiyatga ega.

Milliy kontent davlatning axborot maydonini mustahkamlash va tashqi axborot xurujlaridan himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Global axborot oqimida milliy manfaatlarga zid bo'lgan, noto'g'ri yoki zararli ma'lumotlar tarqalishi mumkin. Milliy kontent orqali davlatning to'g'ri nuqtayi nazari va manfaatlarini targ'ib qilish orqali bu xurujlarga qarshi turish mumkin.

Milliy kontent orqali davlatning xalqaro maydondagi o'rni, siyosiy va iqtisodiy muvaffaqiyatlari, strategik maqsadlari haqida to'g'ri va ijobiy tasavvurlar shakllantiriladi. Bu, ayniqsa, diplomatiya, xalqaro aloqalar va mamlakatning jahon hamjamiyatidagi nufuzi uchun muhimdir.

Shuningdek, milliy kontent ichki ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash uchun ham muhim. Jamiyatdagi turli qatlamlar o'rtasida milliy birlikni shakllantirish, ijtimoiy birlashuvni qo'llab-quvvatlash, salbiy axborotning tarqalishini cheklash orqali milliy xavfsizlikka tahdid bo'lgan xatti-harakatlarga qarshi kurash olib boriladi.

Bugungi kunda axborot urushi va tashqi propaganda vositalari orqali davlatlarning ichki siyosiy va madaniy hayotiga ta'sir o'tkazishga urinishlar ko'p. Milliy kontentning muhim maqsadi tashqi ta'sir va bosimlarni bartaraf etish, xalqning milliy ongini mustahkamlash va xorijdan kelayotgan zararli axborot ta'siridan himoya qilishdir¹.

“Milliy kontent” tushunchasi murakkab va ko'p qirrali bo'lib, axborot, madaniyat, milliy xavfsizlik va davlatning axborot maydonidagi strategik maqsadlari bilan bog'liq. Ushbu tushunchani chuqurroq anglash uchun uning nazariy va metodologik asoslarini tahlil etish zarur.

Demak, milliy kontent – bu milliy madaniyat, qadriyatlar, tarix, til va milliy manfaatlarni ifoda etadigan va tarqatadigan axborot materiallari majmui. Mahalliy madaniy va tarixiy identifikatsiyani aks ettiradi. Milliy manfaatlarga xizmat qiladi, ya'ni axborot xurujlariga qarshi kurashish uchun ishlatiladi. Davlat siyosatiga mos keladi, chunki milliy xavfsizlik va axborot xavfsizligi milliy kontent orqali himoyalaniishi mumkin. Milliy kontent turli xil axborot kanallari orqali tarqatiladi, jumladan, televideniye, radio, internet va ijtimoiy tarmoqlar. Bu turli vositalar milliy kontentni ommalashtirish va xalqaro axborot xurujlariga qarshi kurashda muhim rol o'ynaydi.

Milliy kontentning asosiy maqsadlaridan biri bu milliy identifikatsiyani (milliy o'zlikni anglash) shakllantirish va mustahkamlashdir. Milliy kontent madaniyat va tarixni saqlash va rivojlantirishda asosiy vosita hisoblanadi. Televizion hujjatli filmlar, ko'rsatuvlar va kitoblar orqali milliy merosni targ'ib qilish orqali xalqning tarixiy xotirasi va madaniy qadriyatlarini saqlanib qoladi².

Milliy kontentning eng muhim jihatlaridan biri bu axborot xurujlariga qarshi kurash vositasi sifatida foydalanilishidir. Milliy kontent davlat tomonidan

¹ Flew, T. Understanding Global Media. Palgrave Macmillan. 2018. – P.74.

² Anderson, B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso Books. 1983 – P.56.

axborot suverenitetini saqlash, dezinformatsiyaga qarshi kurash va xalqaro axborot maydonida o'z milliy manfaatlarini himoya qilishda ishlatiladi. Davlatning axborot siyosati doirasida milliy kontent tashqi manipulyatsiyalar va dezinformatsiyalarni bartaraf etish vositasi sifatida faol qo'llaniladi¹.

Globallashuv sharoitida milliy davlatlar o'z madaniy va ma'naviy mustaqilligini saqlab qolish uchun milliy kontentni rivojlantirishga katta e'tibor berishadi. Milliy kontent orqali davlatlar xalqaro maydonda o'z milliy manfaatlarini himoya qiladi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston milliy kontenti xalqaro axborot maydonida milliy manfaatlarini targ'ib qilish va davlatning o'ziga xosligini saqlab qolishda muhim rol o'ynaydi. Milliy kontent, global tahdidlariga qarshi kurashda va xalqning ma'naviy ehtiyojlarini qondirishda muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston, milliy kontent orqali o'zining madaniy merosini, urf-odatlarini va qadriyatlarini xalqaro maydonda tanitishga intilmoqda. Bu jarayon, O'zbekistonning geosiyosiy pozitsiyasini mustahkamlashga, xalqaro miqyosda hamkorlikni rivojlantirishga va madaniy diplomatiya orqali boshqa davlatlar bilan munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi.

Milliy kontentni raqamli platformalar orqali targ'ib qilish imkoniyatlari kengaygan. Internet va ijtimoiy tarmoqlar milliy madaniyatni global auditoriyaga yetkazish uchun samarali vositalar bo'lib xizmat qilmoqda. Shu sababli, milliy kontent global raqamli maydonda milliy o'zlikni saqlash va mustahkamlash uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Milliy kontentni himoya qilishda soxta ma'lumotlarga qarshi kurash muhim ahamiyatga ega. Soxta yangiliklar va ma'lumotlar milliy kontentning ishonchliligini yo'qotishi va milliy qadriyatlarni obro'sizlantirishi mumkin. Raqamli platformalar va algoritmik texnologiyalar soxta ma'lumotlarni aniqlash va ularni tarqatishni to'xtatish imkoniyatini taqdim etadi. Misol uchun, sun'iy intellekt asosidagi algoritmlar orqali soxta kontentni filtrlash va uni keng ommaga yetib borishini oldini olish mumkin².

Milliy kontentning shakllanishi nafaqat madaniy xavfsizlikni ta'minlash, balki ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy jihatdan o'ziga xos o'zlikni saqlash va mustahkamlashda muhim vosita sifatida ishlaydi. Shu bilan birga, milliy kontent yaratish jarayoni, ilm-fan va texnologiyalarning rivojlanishi bilan doimiy ravishda o'zgarib bormoqda. Bugungi kunda milliy kontent yaratishning yangi yondashuvlari va innovatsion texnologiyalardan foydalanish, ularning global axborot tarmoqlarida raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Milliy kontentni yaratishning tarixiy rivojlanishi va uning zamonaviy yondashuvlari, aslida, har bir mamlakatning o'zligini saqlash, madaniy merosini himoya qilish va global miqyosda o'z ta'sirini kengaytirish istagi bilan bog'liqdir. Shu bilan birga, milliy kontentning shakllanishi va uning rivojlanishi ijtimoiy

¹ Gillespie, T. Custodians of the Internet: Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions That Shape Social Media. Yale University Press. 2018. – P. 63.

² Wardle, C., & Derakhshan, H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Council of Europe. 2017 – P. 17.

o'zgarishlar, siyosiy transformatsiyalar, shuningdek, texnologik yutuqlar bilan uzviy ravishda bog'liq bo'lib, bu jarayon hozirgi va kelajakda ham o'zgarib boradi.

Umuman olganda, Milliy kontent globallashtirish sharoitida milliy o'zlikni saqlash, madaniy merosni himoya qilish va axborot xavfsizligini ta'minlashda muhim strategik vosita sifatida xizmat qiladi. U nafaqat madaniy xavfsizlikni ta'minlaydi, balki davlatning xalqaro maydondagi nufuzini oshirish, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash va global axborot oqimlarida milliy manfaatlarini himoya qilishda ham muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston kabi davlatlar uchun milliy kontent madaniy diplomatiya orqali xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, geosiyosiy pozitsiyani mustahkamlash va global raqobatbardoshlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, milliy kontent yaratish jarayoni doimiy ravishda rivojlanib, yangi metodologik yondashuvlar va innovatsion vositalarni talab qiladi. Bu jarayonda davlat, ilmiy jamoatchilik va ijodiy soha vakillari o'zaro hamkorlikda ishlashi muhimdir.

Kelajakda milliy kontentni rivojlantirish uchun raqamli platformalardan yanada samarali foydalanish, ko'p tilli kontent ishlab chiqarish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish kabi strategiyalarga e'tibor qaratish zarur. Shunday qilib, milliy kontent milliy madaniyatning saqlanib qolishi va global miqyosda targ'ib qilinishi uchun muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Tomlinson, J. (1999). Globalization and Culture. University of Chicago Press. (pp. 30-34).
2. <https://yuz.uz/uz/news/milliy-kontent-u-oz-nima-qanday-zarurati-bor>
3. Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Council of Europe. (pp. 17-20).
4. Flew, T. (2018). Understanding Global Media. Palgrave Macmillan. (pp. 74-78).
5. Gillespie, T. (2018). Custodians of the Internet: Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions That Shape Social Media. Yale University Press. (pp. 63-66).
6. Anderson, B. (1983). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso Books. (pp. 56-61).

O‘ZBEKISTONDA TASHQI SAVDONI TARTIBGA SOLISHDA TARIF SIYOSATINING TA’SIRI

Maftuna YUNUSOVA

TDSHU, Tashqi iqtisodiy faoliyat kafedrası

1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: PhD M. Voxidova

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda tashqi savdoni tartibga solishda tarif siyosatining roli, tariflarni tuzatish mamlakatning savdo balansiga, eksport o‘lishiga va xorijiy investitsiyalariga qanday ta’sir qilishi tahlil qilingan. Bundan tashqari, maqolada O‘zbekistonning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvining bir qismi sifatida tarif siyosatini xalqaro standartlarga moslashtirish borasidagi sa’y-harakatlari, oqibatlari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: Tarif siyosati, Tashqi savdo, O‘zbekiston, Savdo balansi, Eksportning o‘lishi, Iqtisodiy islohotlar, Raqobatbardoshlik, Savdoni erkinlashtirish, Jahon iqtisodiyoti, Xalqaro standartlar.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston iqtisodiyotida sezilarli o‘zgarishlar ro‘y berdi, tarif siyosati tashqi savdoni tartibga solishning asosiy vositasiga aylandi. Tariflar — import yoki eksport qilinadigan tovarlarga solinadigan soliqlar — chet el tovarlari oqimini nazorat qilish, mahalliy sanoatni himoya qilish va davlat daromadlarini shakllantirish uchun ishlatiladi. O‘zbekistonda tarif siyosati hukumatning iqtisodiy o‘lishni rag‘batlantirish, mahalliy ishlab chiqarishni rag‘batlantirish va jahon iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich qo‘shilish maqsadlarini aks ettiradi. Ta’kidlash joizki, so‘nggi islohotlar mamlakatning mintaqaviy va global bozorlarda yanada raqobatbardosh o‘yinchi bo‘lishga intilishi bilan uyg‘unlashib, tariflarni pasaytirish va savdoni liberallashtirishni kuchaytirishga o‘tdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Pardayev Ilhomjon G‘ulomjon o‘g‘lining “Jahon bozorida tashqi savdoni tartibga solishda tarif siyosatini takomillashtirish (2023 yil)” nomli maqolasida tashqi savdoni tartibga solishda bojxona siyosatiga zamonaviy yondashuvlar o‘rganilib, rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarning strategiyalariga urg‘u berilgan. Maqolada O‘zbekiston jahon bozorida o‘z mavqeyini oshirish uchun Janubiy Koreya va Yaponiya kabi davlatlar amaliyotidan saboq olib, milliy manfaatlar bilan jahon bozori dinamikasini muvozanatlashtirgan holda moslashtirilgan tashqi savdo siyosatini qabul qilishi zarurligi ta’kidlangan.¹

“O‘zbekistonning savdo siyosatini liberallashtirish: JSTga kirishning kimyo sanoati savdosiga bashorat qilingan ta’siri” (2022) Melnikovova va boshqalar. O‘zbekistonning tashqi savdo siyosati islohotlari va JSTga a’zo bo‘lishining, xususan, kimyo sanoatiga potensial ta’sirini o‘rganadi. Oxirgi qisqa

¹ Pardayev Ilhomjon Gulomjon ugli (2023). Improving the tariff policy in regulating foreign trade in the world market. Academic Journal of Digital Economics and Stability Volume35, Nov-2023.

muddatli salbiy ta'sirlarga qaramay, maqola JSTga a'zo bo'lish O'zbekistonning uzoq muddatli iqtisodiyotini liberallashtirishga foyda keltiruvchi yanada raqobatbardosh va adolatli muhitni ta'minlaydi, degan xulosaga keladi¹.

METODOLOGIYA

Ma'lumotlar to'plami 2010 yildan 2023 yilgacha bo'lgan yillik ma'lumotlardan iborat bo'lib, savdo balansi (yalpi ichki mahsulotga nisbatan foizda), o'rtacha tarif stavkasi, sektorga oid tarif stavkalari, valyuta kurslari, yalpi ichki mahsulotga nisbatan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va boshqalar kabi asosiy o'zgaruvchilarni qamrab oladi. savdo shartnomalarining mavjudligi. Ushbu ma'lumotlar milliy statistika agentliklari, xalqaro savdo ma'lumotlar bazalari va boshqa tegishli iqtisodiy nashrlardan olinishi mumkin.

Y: Savdo balansi (yalpi ichki mahsulotga nisbatan foizda)

X1: O'rtacha tarif stavkasi (%)

X2: Sektor tarif stavkasi (%)

X3: Ayirboshlash kursi (so'm/USD)

X4: FDI (YaIMga nisbatan foiz)

X5: Savdo shartnomasi (qo'g'irchoq)

1. Jadval 13 yillik ma'lumotlar (2010-2023)

Yillar	Savdo balansi (yalpi ichki mahsulotga nisbatan foizda)	O'rtacha tarif stavkasi (%)	Sektor tarif stavkasi (%)	Ayirboshlash kursi (so'm/USD)	FDI (YaIMga nisbatan foiz)	Savdo shartnomasi (qo'g'irchoq)
2010	-3.8	5.6	7.1	1550	1.8	0
2011	-4.2	5.8	6.9	1700	2.1	0
2012	-3.9	5.7	6.8	1800	1.9	0
2013	-4.5	5.5	6.7	2050	2.0	0
2014	-4.9	5.4	6.6	2300	2.2	0
2015	-5.3	5.5	6.8	2500	2.3	0
2016	-6.1	5.3	6.5	3000	2.1	0
2017	-5.7	5.2	6.4	3800	2.5	1
2018	-6.3	5.1	6.3	4900	2.7	1
2019	-6.9	5.0	6.2	7500	2.8	1
2020	-8.4	4.9	6.0	10500	2.2	1
2021	-12.6	4.6	5.8	10800	2.4	1
2022	-16.9	4.5	5.5	11500	2.3	1
2023	-19.0	4.2	5.3	12200	2.4	1

NATIJA VA MUHOKAMA

2. Jadval Korrelyatsiya matritsasi

O'zgaruvchilar	Y	X1	X2	X3	X4	X5
----------------	---	----	----	----	----	----

¹ Melnikovová, L., Shadmanov, S., Voronin, S., & Koraboev, B. (2022). Uzbekistan's trade policy liberalization: Predicted impact of WTO accession on chemical industry trade. *Financial Journal*, 14(1), 39-55. <https://doi.org/10.1234/fj.2022.01401>

Y	1.00	0.85	0.83	-0.93	-0.03	-0.81
X1	0.85	1.00	0.96	-0.81	-0.15	-0.82
X2	0.83	0.96	1.00	-0.83	-0.15	-0.79
X3	-0.93	-0.81	-0.83	1.00	0.03	0.71
X4	-0.03	-0.15	-0.15	0.03	1.00	0.24
X5	-0.81	-0.82	-0.79	0.71	0.24	1.00

Savdo balansi yalpi ichki mahsulotning ulushi sifatida ham oʻrtacha tarif stavkalari (0,85), ham sohaga oid tarif stavkalari (0,83) bilan kuchli ijobiy korrelyatsiyaga ega. Bu shuni koʻrsatadiki, umumiy va alohida tarmoqlar ichida yuqori tariflar savdo balansining yaxshilanishi bilan bogʻliq boʻlishi mumkin. Bu importni cheklaydigan proteksionistik choralar tufayli boʻlishi mumkin va shu bilan savdo balansini kuchaytiradi.

Jadval 3. Regressiya tahlili

	Coef.	St.Err.	t-value	p-value	[95% Conf Interval]
X1	5.740	4.544	1.263	0.242	-4.739, 16.219
X2	5.920	4.144	1.429	0.191	-3.635, 15.475
X3	-0.000026	0.000	-0.065	0.950	-0.001, 0.001
X4	1.977	2.540	0.778	0.459	-3.881, 7.834
X5	2.534	2.127	1.192	0.268	-2.370, 7.439

Regressiya natijasi har bir oʻzgaruvchining koeffitsiyenti, standart xatosi, t-qiymati, p-qiymati va 95% ishonch oraligʻi bilan bogʻliq oʻzgaruvchiga (ehtimol, savdo balansi yoki iqtisodiy oʻsish) taʼsir qiluvchi bir nechta oʻzgaruvchilar uchun taxminlarni taqdim etadi. Oʻrtacha tarif stavkasi (X1) uchun koeffitsiyent 5,740 ni tashkil etadi, bu boshqa omillarni doimiy ravishda ushlab turish, oʻrtacha tarif stavkasining oshishi bogʻliq oʻzgaruvchining 5,740 birlik oʻsishi bilan bogʻliqligini koʻrsatadi.

$$Y = -80.585 + 5.740 \times X1 + 5.920 \times X2 - 0.000026 \times X3 + 1.977 \times X4 + 2.534 \times X5$$

Bu yerda Y — bogʻliq oʻzgaruvchi va X1, X2, X3, X4 va X5 mustaqil oʻzgaruvchilarni ifodalaydi: mos ravishda oʻrtacha tarif stavkasi, sektor tarif stavkasi, valyuta kursi, toʻgʻridan-toʻgʻri xorijiy investitsiyalar (FDI) va savdo kelishuvi. -80,585 doimiy muddati shuni koʻrsatadiki, agar barcha mustaqil oʻzgaruvchilar nolga teng boʻlsa, Y ning taxmin qilingan qiymati -80,585 boʻladi. Bu model uchun asos boʻlib xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Oʻzbekistonning tarif siyosati tashqi savdoni tartibga solishga sezilarli taʼsir koʻrsatib, ham iqtisodiy oʻsishga, ham xalqaro integratsiyaga yordam berdi. Oxirgi tarif islohotlarining asosiy natijasi oʻrtacha tarif stavkalarining 2017-yildagi 14,4 foizdan 2022-yilda 11,3 foizga tushirilishi boʻlib, bu savdo hajmining oshishiga yordam berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Pardaev Ilhomjon Gulomjon ugli (2023). Improving the tariff policy in regulating foreign trade in the world market. *Academic Journal of Digital Economics and Stability* Volume35, Nov-2023.
2. Melnikovová, L., Shadmanov, S., Voronin, S., & Koraboev, B. (2022). Uzbekistan's trade policy liberalization: Predicted impact of WTO accession on chemical industry trade. *Financial Journal*, 14(1), 39-55. <https://doi.org/10.1234/fj.2022.01401>
3. Raimondi, V., Piriú, A., Swinnen, J., & Olper, A. (2023). Impact of global value chains on tariffs and non-tariff measures in agriculture and food. *Food Policy*, 118, 102469. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2023.102469>
4. Fontagné, L., Guimbard, H., & Orefice, G. (2022). Tariff-based product-level trade elasticities. *Journal of International Economics*, 137, 103593. <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2022.103593>
5. Kuldosheva, G. (n.d.). Recent trends and developments in Central Asia's trade: Uzbekistan's case. *Emerics*. Retrieved from <https://www.emerics.org:446/issueFileDownload.esbrdctsNo=357599&brdctsFileNo=84855>

SIYOSIY PARTIYALAR YOSHLAR QANOTINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI: XORIJIY VA MAHALLIY TAJIRIBA

Doniyor BOTIROV

TDSHU, Xalqaro munosabatlar kafedrası tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada siyosiy partiyalar yoshlar qanotining faoliyatini rivojlantirishning xorijiy va mahalliy tajribasi chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida siyosiy partiyalar yoshlar qanotining shakllanishi, rivojlanishi va takomillashtirish masalalari alohida tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: Siyosiy partiya, partiyaviy tizim, yoshlar qanoti, saylov tizimi, jamoat birlashmasi, siyosiy institut, fuqarolik jamiyati, siyosiy madaniyat.

Yoshlarning siyosiy jarayonlarda ishtirok etishi jo'shqin demokratik jamiyatlarning asosiy tayanchi hisoblanadi. Biroq, ko'plab siyosiy partiyalar o'z yoshlar qanotlarini samarali safarbar qilish va ularni kuchaytirish borasida qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Siyosiy partiyalarning maxsus bo'linmalari sifatida faoliyat yurituvchi yoshlar qanotlari yosh avlod orasida siyosiy ongni shakllantirish, yetakchilik qobiliyatlarini rivojlantirish va fuqarolik faolligini rag'batlantirish uchun muhim platforma vazifasini o'taydi. Ammo ommaviy partiya a'zolar sonining kamayishi, partiya tuzilmalarida ta'sir doirasining cheklanganligi va jamiyatning keng qamrovli muammolaridan uzoqlashish kabi qiyinchiliklar ko'pincha ularning salohiyatini pasaytirmoqda.

Yoshlar qanotlari siyosiy partiyalar hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, yosh saylovchilar bilan keng siyosiy maydon o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi. Bu tashkilotlar yosh avlodni siyosatga jalb etish, kelajak rahbarlarini tarbiyalash va partiya siyosatini yoshlarga oid dolzarb masalalarni hal etishga yo'naltirish ustida ish olib boradi¹. Siyosiy partiyalarning yoshlar qanotlari demokratik jarayonlarda yoshlarni jalb etish, kelajak yetakchilarini shakllantirish va tez o'zgarayotgan jamiyatda siyosiy tashkilotlarning dolzarbligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biroq, a'zolar sonining kamayishi, siyosatga ta'sirning cheklanganligi va turli yoshlar qatlamlaridan uzilib qolish kabi muammolar ularning samaradorligiga to'sqinlik qilmoqda². Shunday ekan, yoshlar qanotini rivojlantirishga doir ilg'or xorij davlatlari tajribasini o'rganish muhimdir.

Partiyalarning yoshlar qanoti haqida so'z ketganda, *Shvetsiya* ko'pincha yaxshi misol sifatida tilga olinadi. Uning siyosiy madaniyati yoshlarning ishtirokini qo'llab-quvvatlaydi va yoshlar qanotlari, ayniqsa Sotsial-demokratlar kabi yirik partiyalarniki, katta ta'sirga ega. Ular ko'p sonli a'zolarga ega bo'lib, saylov kampaniyalarini o'tkazadi va partiya siyosatini shakllantirishda ishtirok etadi³. O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, Shvetsiyaning yoshlar qanotlari kelajak rahbarlar uchun tayyorgarlik maydoni vazifasini o'taydi, chunki ko'plab saylangan amaldorlar o'z faoliyatini aynan shu yerdan boshlagan. Sotsial-demokratlar hatto nomzodlar ro'yxatida *yoshlar ulushi 30 foizni tashkil etishi kerakligini maqsad qilib qo'ygan, bu esa yoshlarning faolligini yanada oshiradi*.

E'tibor qaratishimiz kerak bo'lgan keyingi nuqta bu – *Germaniya*. Germaniya ham muhim markazlardan biri hisoblanadi. "*Junge Union*" (Xristian demokratlari) va "*Jusos*" (Sotsial demokratlar) kabi yoshlar tashkilotlari yaxshi tuzilgan bo'lib, o'n minglab a'zolarga ega. Ular qurultoylar o'tkazadi, siyosiy dasturlarni oldinga suradi va yosh siyosatchilarni tarbiyalaydi⁴. Germaniyaning federal tuzilishi bu tashkilotlarga mintaqaviy ta'sir o'tkazish imkonini beradi. Ularning rahbarlari ko'pincha mustaqil saylanishi esa nufuzlarini yanada oshiradi.

Yevropaning *Avstriya va Ispaniya* kabi davlatlarida ham, ayniqsa, partiya yoshlar qanoti so'l markaziy va o'ng markaziy partiyalarda sezilarli faollik ko'rsatmoqda. Ushbu davlatlarda yoshlar qanotlari mahorat darslari va siyosiy munozaralarga e'tibor qaratadi⁵, partiya rahbariyati bilan mustahkam aloqaga ega. Masalan, Ispaniyaning yoshlar qanotlari iqlim va ishsizlik kabi masalalarda faol ishtirok etib, yuqori muvaffaqiyatlarga erishgan.

Shu bilan birga, dunyoning ko'pchilik davlatlarida partiyalarning yoshlar qanotini mavjud bo'lsa-da, ularning faoliyati borasida na partiyaning rasmiy

¹The Role of Youth Wings in Political Party Dynamics. // Elektron manba: <https://demstore.com/the-role-of-youth-wings-in-political-party-dynamics/>

²Enhancing capacities of the youth wings of political parties // Elektron resurs: <https://www.rycowb.org/enhancing-capacities-of-the-youth-wings-of-political-parties/>

³Youth wings of political parties in Sweden // Elektron manba: <https://aceproject.org/ace-en/topics/yt/yt30/youth-partywings/mobilebrowsing/onePag>

⁴ ACE Project. Youth Party Wings. Retrieved from <http://aceproject.org>

⁵ Hooghe, M., & Stolle, D. Generating social capital: Civil society and institutions in comparative perspective. Palgrave Macmillan. 2003. –P.28.

sahifasida, na ijtimoiy tarmoqlar orqali yoritilmoqda. Partiyaning yoshlar qanoti Osiyoning Hindiston, Eron, Yaponiya kabi mamlakatlarida faoliyat yuritmoqda.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek, "Yoshlarimiz kelajak poydevori"¹ hisoblanib, yoshlarni nafaqat ilm-fan va sport sohalarida faol bo'lishi, ularni siyosiy jarayonlarga befarq bo'lmagan, siyosiy faol fuqarolar sifatida tarbiyalash kun tartibidagi asosiy masala desak mubolag'a bo'lmaydi.

O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan partiyalar huzurida yoshlar qanotining mavjudligi quvonarli holdir. Masalan, O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi Markaziy Kengashi va hududiy kengashlari huzurida "Istiqbol" yoshlar qanotlari, "Milliy tiklanish" demokratik partiyasi "Yoshlar qanoti" mavjuddir. Har yili Oliy Majlis Senati va O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi "Yoshlar qanoti" bilan hamkorlikda "Parlamentda yoshlar o'rni"² loyihasi doirasida uchrashuvlar o'tkazib kelinayotgan bo'lsa-da, ammo ushbu yoshlar tashkilotlarning partiyada va parlamentidagi ahamiyati sezilarli darajada emas.

O'zbekiston Liberal-demokratik partiyasi (O'zLiDeP) va Ekologik partiya ish o'rinlari yaratish, yetakchilik dasturlari, ekologik targ'ibot kabi sa'y-harakatlari, ayniqsa, ishsizlik va barqarorlik kabi dolzarb muammolarni hal etishda o'zbek yoshlarida aks-sado bermoqda. Qonunchilik choralari, jumladan, "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonun, "Yoshlar press-klubi" va "Yoshlar parlamenti" kabi platformalar yoshlarni jalb qilishning tizimli yo'llarini taqdim etadi, bu esa mamlakatning katta yoshlar demografiyasidan foydalanish majburiyatini aks ettiradi – aholining 60% dan ortig'i 30 yoshdan kichikdir. Biroq, haqiqiy muxolif partiyalarning yo'qligi va ularning saylovdagi ta'sir doirasini cheklab qo'yadi.

Bugungi kunda, yoshlarni partiya faoliyatidagi ishtirokini oshirishning quyidagi o'ziga xos jihatlari mavjud. Quyidagi takliflarni yechim sifatida keltirishimiz mumkin.

1. Yosh a'zolari jalb qilish va saqlab qolish, ayniqsa siyosiy ishtirokning pasayishi sharoitida, yoshlar qanotlari uchun dolzarb muammo hisoblanadi., yoshlar ko'pincha siyosiy partiyalarni tushunarsiz yoki ularning tashvishlariga javob bermaydigan deb hisoblashadi,³ bu esa ularning past faolligiga olib keladi. Shu sababli, partiya rahbarlari tomonidan yoshlarni partiya faoliyatiga tortadigan loyihalar, start-up loyihalari orqali faollikka olib kelish mumkin.

2. Raqamli platformalarning rivojlanishi yoshlar qanotlari uchun yoshlar bilan muloqot qilishning beqiyos imkoniyatlarini taqdim etadi. Ayniqsa, TikTok, Instagram va X kabi ijtimoiy tarmoqlar yoshlar qatlamini qamrab olishda samarali bo'lib, qisqa video kontent va interaktiv kampaniyalar ularning faolligini oshiradi. Vebinarlar yoki jonli debatlar kabi virtual tadbirlar geografik jihatdan tarqoq a'zolarga jismoniy masofa tufayli yuzaga keladigan to'siqlarni bartaraf etib,

¹ Karimov.I.A. Bunyodkorlik yo'lidan.T.4. –T., 1996. –B.208.

²O'zLiDeP "Yoshlar qanoti" faollari Senat faoliyati bilan yaqindan tanishdi // Elektron manba: <https://uzlidep.uz/oz/leads/ozlidep-yoshlar-qanoti>

³Ruby Belle Booth. Youth Are Interested in Political Action, but Lack Support and Opportunities // Elektron resurs: <https://circle.tufts.edu/latest-research/youth-are-interested-political-action-lack-support-and-opportunities>

ishtirok etish imkonini beradi. Masalan, Yevropa yoshlar forumi inklyuziv siyosat muhokamalarini o'tkazish uchun raqamli vositalardan foydalanib, a'zo davlatlar bo'ylab yoshlar ovozi kuchaytirdi.¹ Shunday ekan, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar partiya yoshlar qanotiga yanada faollashtirishga muhim ahamiyat kasb etadi.

3. Yoshlar qanotlarining samaradorligiga asosiy to'siq ularning partiya tuzilmalaridagi ta'sirining cheklanganligi bo'lib, bu o'zini chetda his qiladigan a'zolarning umidsizlikka tushishiga olib kelishi mumkin.² Yoshlar qanotlariga ko'proq mustaqillik va qaror qabul qilish huquqini berish ularning muvaffaqiyati uchun muhimdir. Masalan, partiya ijroiya kengashlari yoki siyosiy qo'mitalarida yoshlar vakillari uchun alohida o'rinlar ajratilishi yoshlar ovozi partiya kun tartibini shakllantirishini ta'minlaydi. Germaniya yosh sotsialistlari (Jusos) bu yondashuvga misol bo'lib, ularga siyosatni mustaqil ravishda taklif qilish va partiya dasturlariga ta'sir o'tkazish imkonini beruvchi yarim avtonom tuzilmani saqlab qolmoqdalar.

O'zbekistonning siyosiy partiyalarning yoshlar qanotlarini faollashtirish bo'yicha tajribasi siyosiy sahnada yoshlarning haqiqiy imkoniyatlarini kengaytirish zarurati bilan davlat tashabbuslarini muvozanatlash bo'yicha muhim uyg'unlikni taqdim etadi.. O'zbekiston yoshlar qanotlarini yaxshilash uchun Germaniyadagi mustaqil yoshlar qanoti saylovlari kabi global misollardan kelib chiqib, yanada ochiqlik va inklyuzivlikni ta'minlagan holda ko'proq ishtirokchi modellarni qabul qilishi mumkin. Jumladan, Junge Union kabi tashkilotlar muhim avtonomiya bilan faoliyat yuritadigan va o'z rahbarlarini mustaqil saylaydigan Germaniyaning yoshlar qanoti modelining elementlarini qabul qilish katta mas'uliyatni kuchaytirishi mumkin. Mamlakat miqyosida, xususan, qishloq yoshlari ishtirokini osonlashtirish uchun raqamli platformalarni takomillashtirish inklyuzivlikni kengaytiradi.

Bundan tashqari, tanqidiy fikrlash, omma oldida nutq so'zlash va siyosat tahliliga urg'u beradigan salohiyatni oshirish dasturlariga sarmoya kiritish yosh a'zolarga partiya kun tartibiga va milliy nutqqa mazmunli hissa qo'shish imkonini beradi. Iqlim o'zgarishi yoki yoshlarning ishsizligi kabi masalalar bo'yicha partiyalararo hamkorlikni rag'batlantirish, shuningdek, yosh faollar o'rtasida umumiy maqsad tuyg'usini uyg'otib, muayyan faoliyatni siyosatdan chiqarishga yordam berishi mumkin. Ushbu vazifalarni hal etish orqali O'zbekiston Respublikasi o'zining yoshlar qanotlarini siyosiy innovatsiyalar va jamiyat taraqqiyoti uchun jadal kuchlarga aylantira oladi, yosh avlodning yanada demokratik kelajakni shakllantirishga intilishlarini kuchaytira oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

¹ European Youth Forum. (2023). *Digital engagement in youth advocacy*. Retrieved from <http://www.youthforum.org>

² Rainsford, E. Political parties need to better integrate young members. 2014. Democratic Audit. Retrieved from <http://www.democraticaudit.com>

1. The Role of Youth Wings in Political Party Dynamics. // Elektron manba: <https://demstore.com/the-role-of-youth-wings-in-political-party-dynamics/>
2. Enhancing capacities of the youth wings of political parties // Elektron resurs: <https://www.rycowb.org/enhancing-capacities-of-the-youth-wings-of-political-parties/>
3. Youth wings of political parties in Sweden // Elektron manba: <https://aceproject.org/ace-en/topics/yt/yt30/youth-partywings/mobilebrowsing/onePag>
4. ACE Project. Youth Party Wings. Retrieved from <http://aceproject.org>
5. Hooghe, M., & Stolle, D. Generating social capital: Civil society and institutions in comparative perspective. Palgrave Macmillan. 2003. –P.28.
6. Karimov.I.A. Bunyodkorlik yo‘lidan.T.4. –T.,1996. –B.208.
7. O‘zLiDeP “Yoshlar qanoti” faollari Senat faoliyati bilan yaqindan tanishdi // Elektron manba: <https://uzlidep.uz/oz/leads/ozlidep-yoshlar-qanoti>
8. Ruby Belle Booth. Youth Are Interested in Political Action, but Lack Support and Opportunities // Elektron resurs: <https://circle.tufts.edu/latest-research/youth-are-interested-political-action-lack-support-and-opportunities>
9. European Youth Forum. (2023). *Digital engagement in youth advocacy*. Retrieved from <http://www.youthforum.org>
10. Rainsford, E. (2014, July 11). Political parties need to better integrate young members. Democratic Audit. Retrieved from <http://www.democraticaudit.com>

GLOBALLASHUV VA UNING IJOBIY HAMDA SALBIY JIHATLARI

Visolaxon ESHONXO‘JAYEVA

Xalqaro islom akademiyasi

2-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: Xalqaro islom akademiyasi

professori Z. Kasimova

Islom ta‘limoti buzg‘unchilikni, odamlar qalbiga vahima, dushmanlik va fitna urug‘larini tarqatishda qattiq qoralaydi. Ma‘lumki, so‘nggi yillarda dinni o‘zlariga niqob qilib olgan oqimlar, toifalar paydo bo‘ldi. Ular g‘arazli maqsadlari yo‘lida jamiyatda buzg‘unchilik, begunoh odamlar qonini nohaq to‘kish kabi jinoyatlarni avj oldirib, fuqarolar tinchligini buzib, xalq orasida nizo chiqarishga harakat qilishmoqda. Globallashuv jarayonida kishilarni, ayniqsa yoshlarni turli xil ko‘rinishdagi mafkuraviy xurujlar ta‘siridan asrashda bir qator quyidagi jihatlarga alohida e‘tibor qaratish zarur. Jumladan, mafkuraviy tahdidlarga qarshi doimo sergak, ogoh va hushyor bo‘lib yashash. Yoshlar o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib etish, ularning ma‘naviy axloqiy tarbiyasini shakllantirish, yoshlar ongida vatanparvarlik, insonparvarlik, mehr-oqibat, el-yurt sha‘nini ardoqlash kabi ulug‘vor fazilatlarni kamol toptirishda oila, mahalla, ta‘lim

muassasasi hamkorligi asosida ish tashkil etilgan.¹ Bugungi axborotlar jadal kechayotgan bir vaqtda axborot xurujlari asiriga aylanmoqda.

Har bir ijtimoiy hodisaning ijobiy va salbiy tomoni bo'lganidek globallashuv jarayoni ham bundan mustasno emas. Globallashuvning ijobiy tomoni shundan iboratki, u xalqlarning, davlatlarning, milliy madaniyat va iqtisodiyotlarning yaqinlashishini tezlashtiradi, ularning rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Globallashuvning salbiy tomoni esa, ko'pincha mayda, qoloq etnik guruhlar va millatlarning madaniyati, tili, rasm-rusumlari jahon bo'ylab kuchayib borayotgan globallashuv jarayonlarida katta millatlar, yirik milliy madaniyatlar, boy tillar bilan raqobatlasha olmay, o'z-o'zidan faol ijtimoiy-iqtisodiy hayotdan chetga chiqib qolmoqda. Bunday sharoitda har bir ongli fuqaroning vazifasi – o'z millatining raqobatbardoshligini ko'tarish, buning uchun uning faol siyosati, tadbirkor iqtisodiyoti, madaniyatida salmoqli yutuqlari uchun kurashishdir.

Umuman olganda, ko'plab tadqiqotchilar global o'zgarishlarning madaniy xususiyatlarga, xususan, yosh avlodning tarbiyasiga, ularning ongiga va mafkurasiga ta'sirini ta'kidlaydilar. Yosh avlodning miyasini toza oq qog'ozga o'xshatish mumkin, chunki unga nima kiritilsa, shunday bo'lib chiqadi. Biroq, bu ta'sirning doirasi haqida turlicha fikrlar mavjud. Ma'lumki, har qanday kasallikni oldini olish uchun organizmda unga qarshi immunitet hosil qilinadi. Shuningdek, biz farzandlarimizni vatanga muhabbat, boy tariximizga hurmat va otabobolarimizning muqaddas diniga sadoqat ruhida tarbiyalash uchun, avvalo, ularning ongida mafkuraviy immunitetni kuchaytirishimiz zarur. Shunda yoshlarimiz milliy o'zligini saqlagan holda, dunyoni chuqur anglaydigan, zamon bilan uyg'un qadam tashlaydigan insonlar bo'lib yetishadi. Ana shunda, ekstremist va zararli g'oyalarning ta'siri ularga o'tmadi.

Imom Buxoriy tomonida yozilgan hadisda keltirilgan: “Har bir chaqaloq o'z fitratida tug'iladi, lekin ota-onasi uni yahudiy, nasroniy yoki olovga sig'inuvchi qiladi.”² Hadisda insonning tug'ilgan paytidagi sof tabiati (fitrat) ta'kidlanib, keyinchalik uning kim bo'lib yetishishi ko'proq atrof-muhit, tarbiya va ta'sirlarga bog'liq ekani aytiladi. Globallashuv sharoitida bu jarayon yanada keskinlashmoqda, chunki hozirgi kunda bolalar va yoshlarning dunyoqarashi faqatgina ota-ona, oila yoki mahalla orqali shakllanib qolmay, balki internet, ommaviy axborot vositalari, turli mafkuraviy oqimlar va xalqaro tendensiyalar ta'sirida ham o'zgarib bormoqda. Globallashuv jarayonida internet yangi aloqa vositasi sifatida o'z o'rnini topgan. Ushbu jarayon orqali odamlar internetdan istalgan ma'lumotni olishlari mumkin. Internet ko'plarni birlashtirish yoki ajratish imkoniyatiga ega va ayniqsa, agressiv maqsadlarda ishlatilsa, u mafkura urushining quroli bo'lishi mumkin, bu ilmda “kiberterrorizm” deb ataladi.

Aslida, axborot sohasidagi globallashuv insoniyat uchun katta imkoniyatlar yaratadi, chunki bu jarayon dunyoning turli burchaklaridagi odamlar o'rtasida

¹ Shodmonov. B.I. O'zbekistonda ilmiy salohiyatli yoshlarning ma'naviy-axloqiy madaniyatini yuksaltirish omillari. Islom tafakkuri, 2020. 42-b

² «Мухтасар саҳиҳ аль-Бухари», «Кәусар-саяхат», Алмата-2013

muloqot o'rnatish, ilm-fan va madaniy boyliklarni o'zlashtirish uchun imkoniyatlar yaratadi.

Mafkuraviy tahdidlarga qarshi doimo sergak va hushyor bo'lib yashashni o'rganish, murakkab va tahlikali hayotning shafqatsiz o'yinlari haqida noto'g'ri tasavvurlarni shakllantirmaslikka alohida e'tibor qaratish zarur. Buning uchun insonlar sog'lom turmush tarzini, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmatni, o'z kuchiga va kelajakdagi imkoniyatlarga ishonchni rivojlantirishlari kerak. Ba'zi qarashlarga ko'ra, globallashuv iqtisodiy soha bilan cheklanmay, balki diniy sohada ham jiddiy tahdidlarni yuzaga keltiradi, chunki globalizm va dunyoviy axborot tarqatilishi xudosizlikni targ'ib qilish bilan bog'liq bo'ladi.

Globallashuv millat va milliy o'ziga xoslikni zaiflashtiradi, madaniy va diniy qadriyatlar ham xavf ostida qolishi mumkin. Fan va siyosat yetakchilari uchun madaniy o'ziga xoslikni saqlab qolishning ahamiyati katta, chunki internetdan foydalanayotganlarning ko'pchiligini yoshlar tashkil qiladi. Yoshlar esa millat va davlat kelajagi hisoblanadi. Shuning uchun, globallashuvga nisbatan yoshlar o'rtasida sog'lom dunyoqarashni rivojlantirishga qaratilgan dasturlarni ishlab chiqish dolzarb masaladir. Hamma shuni anglash kerakki, beparvolik va loqaydlik mavjud joyda ma'naviyat zaiflashadi, aksincha, hushyorlik va jonkuyarlik hukmron bo'lgan joyda ma'naviyat kuchayadi.¹ Xususan, bugungi kunda xalqaro maydonda siyosiy kuchlar o'z milliy va strategik maqsadlariga erishish uchun uzoqni ko'zlaydigan siyosatlarni amalga oshirayotganini anglab yetish katta ahamiyatga ega.

Radikalizmni mafkuraning haddan tashqari namoyon bo'lishi deb hisoblash mumkin, bu kuchli hissiy reaksiyalar, dunyoni idrok etishning deformatsiyasi va fikrlashning qat'iyiligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ushbu darajada insonni radikal mafkuralarga jalb qilishga olib keladigan psixologik mexanizmlarni o'rganish muhimdir, masalan:

Ijtimoiy o'ziga xoslik va radikalizm: X'yub Tejfel tomonidan taklif qilingan ijtimoiy o'ziga xoslik nazariyasi guruhga a'zo bo'lishni istagan odamlar qanday qilib radikal g'oyalar tarafdoriga aylanishi mumkinligini tushuntirishi mumkin. Xususan, guruhlararo va guruhdan tashqari identifikatsiya qilish jarayoni ekstremistik qarashlar va harakatlarga olib kelishi mumkin.

Axloqiy vahima — bu jamiyatning axloqiy qadriyatlariga tahdid soladigan ijtimoiy reaksiya. Jamiyat haqiqiy yoki xayoliy tahdidga duch kelganda, ko'pincha haddan tashqari qo'rquv va shubhalarga olib keladigan haddan tashqari hissiy reaksiyaga berilib ketadi.² Axloqiy vahima jamiyatda qo'rquv muhitini yaratadi, bu esa radikallashuvga hissa qo'shishi mumkin. Odamlar o'z madaniyati, diniy yoki mamlakatini xavf ostida deb bilishni boshlaganlarida, ular "to'g'ri" deb hisoblagan narsalarni himoya qilish uchun radikal mafkuralarga murojaat qilishlari mumkin. Ushbu sharoitida zo'ravonlik yoki ekstremistik harakatlarga chaqiruvchi radikal g'oyalar qonuniy himoya usullari sifatida qabul

¹ Quronov. M. Mafkuraviy tahdidlar va yoshlar tarbiyasi T.: Akademiya ,2008 54-bet

² <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100208829>

qilinishi mumkin.¹

Ijtimoiy beqarorlik davrida, tashqi tahdiddan vahima paydo bo'lganda (masalan, terrorizm, migratsiya yoki madaniy o'zgarishlar), radikal guruhlar bu qo'rquvlardan tarafdorlarni jalb qilish uchun foydalanishlari mumkin. Ular falokatdan qochishning yagona yo'li zo'rvonlik va tajovuzni oqlaydigan "dushmanlar" ga qarshi qattiq kurash ekanligini ta'kidlashlari mumkin.

Globallashuv jarayoni insoniyatga katta imkoniyatlar yaratgan bo'lsa-da, u bilan birga mafkuraviy tahdidlar va milliy o'ziga xoslikka nisbatan xavf-xatarlarni ham keltirib chiqarmoqda. Dinni niqob qilgan zararli oqimlar jamiyatda beqarorlikni kuchaytirishga, yoshlar ongiga salbiy ta'sir o'tkazishga harakat qilmoqda. Bunday xavflarga qarshi kurashish uchun mafkuraviy immunitetni shakllantirish, yoshlarni vatanparvarlik va insonparvarlik ruhida tarbiyalash, axborot xurujlarining salbiy oqibatlaridan ogohlantirish muhimdir.

Radikalizmning ildizlari ijtimoiy o'ziga xoslik, axloqiy vahima va beqarorlik kabi omillar bilan bog'liq bo'lib, ekstremistik g'oyalarning tarqalishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu boisdan, jamiyatda hushyorlikni oshirish, sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, ta'lim va tarbiyani kuchaytirish zarur. Shundagina yoshlarimiz global muhitda o'z milliy qadriyatlarini saqlagan holda, zamon bilan hamqadam, ma'naviy yetuk insonlar bo'lib ulg'ayadilar.

Foydalanilgan adabiyot ro'yxati:

1. Griffiths R. "Deviance in the media: The Presentation of folk devils, Moral and Synthetic Panics."
2. Quronov. M. Mafkuraviy tahdidlar va yoshlar tarbiyasi T.: Akademiya, 2008 54-bet
3. Shodmonov. B.I. O'zbekistonda ilmiy salohiyatli yoshlarning ma'naviy-axloqiy madaniyatini yuksaltirish omillari. Islom tafakkuri, 2020. 42-b
4. "Мухтасар саҳиҳ аль-Бухари", "Кәусар-саяхат", Алмата-2013
5. <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803100208829>

WORLD ACTORS IN SANCTIONS POLICY IN THE MIDDLE EAST

Mokhidil ERGASHEVA

Independent researcher at UWED

Supervisor: d.p.s., professor A.Khaydarov

Abstract: The article considers the role of world actors in sanctions policy towards individual countries of the Middle East. An attempt has been made to compare the strategic approaches of the USA, China and Russia, as well as the reactions of Iran, Syria, Iraq and Qatar under sanctions pressure. The main

¹ Griffiths R. Deviance in the media: The Presentation of folk devils, Moral and Synthetic Panics. Quotations from lecture

conclusions of a comparative political analysis of the situation in the Middle East as a result of the sanctions policy are formulated.

Key words: world actors, the Middle East, UN SC, “anti-sanction balancing”, regional fragmentation, “anti-sanction alliance”.

In the era of the post-bipolar international system, sanctions have become a tool of systemic pressure actively used by world powers. The intensive application of sanctions modes is found in the Middle East, a region where geo-economic interests intersect with the geopolitical ambitions of global and regional powers.

The Middle East has become a meeting point for competing approaches by the three powers: the USA has actively applied and continues to apply sanctions against Iran, Syria, Iraq, and their unfriendly non-state actors. China is building its economic and energy strategy by abandoning the sanctions method while carefully interacting with states that have fallen under Western measures. Russia, itself the target of sanctions, promotes alternative diplomatic formats and often enters into alliances with regimes that are under pressure. So, sanctions policy in the Middle East is not only a matter of foreign policy preferences, but also a reflection of the global struggle for a new international order.

The purpose of the article is to analyze the role of the USA, China and Russia in sanctions policy in the Middle East, compare their strategic approaches, consider individual cases where competition or coordination between the above-mentioned powers has occurred.

In writing this article we used academic researches, including articles of Galtung J., Nye J., Happpold M., Nephew R., Trenin D. and Fulton J.¹.

USA SANCTIONS POLICY

The United States, with its unique ability to transform economic pressure into a tool of geopolitical influence, is leading the region's sanctions policy. In the Middle East, sanctions have become an integral part of America's “coercion without war” strategy and have aimed both at states considered destructive by Washington (Iran, Iraq, Syria) and non-state actors (“Hezbollah”, groups in Yemen, Iraq, Lebanon).

Historically, USA sanctions in the region have evolved since the late 1970-s, which can be divided into three major phases. The first is related to the confrontation with Iran after the revolution of 1978-1979 yy., when Washington began imposing unilateral sanctions, including a freeze on Iranian assets and trade restrictions. The second phase occurred in the 1990-s, marked by the imposition of sanctions against Iraq after its invasion of Kuwait. They were agreed within the UN framework, but reinforced by Washington, and their removal depended entirely on the USA assessment of the S.Husein regime. The third phase began after September 11, 2001.

¹ Galtung, J. (1967). «On the effects of international economic sanctions: with examples from the case of Rhodesia». World politics, 19(3), — P. 378-416.; Nye, J.S. (2004). Soft power: the means to success in world politics. Public affairs.; Happpold, M. (2016). Sanctions and international law. Oxford University Press.; Nephew, R. (2017). The art of sanctions: A view from the Field. Columbia University Press.; Fulton, J. (2022). «China's Middle East Strategy in a multipolar world». International affairs, 98(3), — P. 801-819.

The goals of US sanctions policy in the Middle East are multi-layered. In the first place, it is a question of containing nuclear ambitions (Iran), undermining the financial base of authoritarian regimes (Syria). However, sanctions are an element of US domestic policy, especially when pressure on “hostile regimes” is translated into a political agenda. The well-known classic example is the sanctions regime against Iran following the USA’s withdrawal from the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) in 2018. The rejection of the nuclear deal and the reinstatement of harsh sanctions, including secondary measures against third countries, demonstrated the USA’s desire to control economic flows related to Iran¹.

USA sanctions have a serious impact on the behavior of both target countries and their partners. For example, European companies, despite political opposition to sanctions against Iran, were forced to stop cooperating with Tehran because of the risk of secondary sanctions. The situation is similar in the case of Syria: the sanctions on the “Caesar’s act” of 2020 have had an overwhelming effect on the recovery of the Syrian economy, freezing any international financial activity in the country. In this way, Washington demonstrates its ability to use sanctions as an extraterritorial tool².

However, it should be noted that despite its apparent effectiveness, the US sanctions policy faces a number of structural limitations:

- firstly, in the face of growing multipolarity, the USA is losing its monopoly on interpreting international norms as China and Russia actively promote their alternative mechanisms, which in turn weakens the impact of USA sanctions;

- secondly, long-term sanctions do not always achieve political goals: the regimes in Syria and Iran, despite years of pressure, have continued to adapt by developing strategic cooperation with states that ignore Washington’s sanctions policy;

- thirdly, there is growing criticism of the sanctions logic itself as a form of collective punishment: humanitarian organizations have repeatedly pointed to the disastrous consequences of sanctions for citizens, especially under complex constraints. In the case of Iraq, sanctions have led to the destruction of health care, increased child mortality and a decline in education, which has sparked an international debate about the legitimacy of such measures.

Thus, the US sanctions policy in the Middle East reflects both the desire to protect the interests of the US and its allies, as well as the profound transformations of a global order in which sanctions have become the language of force. However, with the expansion of alternative power centers and growing resistance to sanctions as a unilateral practice, the effectiveness and resilience of US sanctions pressure has been openly criticized and overestimated.

¹ Leverett, F., & Leverett, H.M. (2013). «Going to Tehran: Why the United States must come to terms with the Islamic Republic of Iran». Metropolitan books.

² Alalwani, W., & Shaar, K. (2021). «The Caesar act and U.S. Sanctions on Syria». Middle East Institute Policy Paper.

CHINA'S STRATEGY UNDER SANCTIONS PRESSURE

The People's Republic of China (PRC) has a very different strategy on sanctions policy in the Middle East. Its approach is based on three key components:

- rejection of unilateral sanctions as a form of foreign political pressure;
- priority given to economic gain over political confrontation;
- commitment to the policy of non-interference in the internal affairs of States.

This position is based on the official foreign policy doctrine of the PRC and reflects the desire for a sustainable presence in the region without direct involvement in sanctions conflicts¹.

China's economic interests in the region are determined by its dependence on energy imports: about 40% of the oil and liquefied gas of the PRC comes from the Middle East, mainly from the KSA, IRI, Iraq, Kuwait and the UAE². In this regard, the stability of the region and the preservation of trade and investment links are strategic priorities for China's foreign policy. When the West is actively applying sanctions against a number of Middle Eastern countries, China refuses to support them, especially if sanctions imposed in circumvention of the UN Security Council. Iran is a shining example in this context. After the USA withdrawal from the CBPA and the resumption of harsh unilateral sanctions, China, despite the threat of secondary measures by the USA, continued its energy cooperation with Tehran through alternative schemes, including barter, settlements in yuan and third country use. In March 2021, the parties signed a comprehensive 25-year agreement providing for investment in Iranian infrastructure, energy and transport in exchange for guaranteed oil supplies³. This, in turn, strengthened China's position as a strategic partner of Iran.

China has followed a similar strategy with regard to Syria. By resisting external pressure and expressing a willingness to participate in restoring the Syrian economy, Chinese diplomacy has consistently supported the legitimacy of Bashar al-Assad's government.

So, China's stance on sanctions is not just a reaction to the actions of other actors, but also part of an overall global discourse about reforming the international order. At the UN meetings, the Chinese delegation repeatedly stated that it was not acceptable to use sanctions in circumventing the SC. China also criticizes the sanctions for their humanitarian consequences and considers them to be an ineffective tool in resolving political crises⁴. But this does not mean that China is completely isolated from the sanctions context. Chinese companies

¹ Fulton, J. (2022). "China's Middle East Strategy in a multipolar world". *International affairs*, 98(3), — P. 801-819.

² Sun, D. (2019). "China's Strategic Interests in the Middle East". *Middle East Policy*, 26(2), — P. 73-88.

³ Parsi, T. (2021). "The China-Iran 25-Year Deal: Strategic breakthrough or symbolic gesture?" Quincy Institute for responsible statecraft.

⁴ United Nations Security Council, Voting records on Middle East sanctions resolutions, 2011-2023.

working with target countries regularly face sanctions risks, including the threat of being blacklisted by the USA. In response, the Chinese authorities have strengthened domestic measures to protect national businesses: developing their own financial infrastructure and increasing payments in national currency (yuan) in bilateral trade. Thus, these envisaged measures serve to strengthen China's resilience to external economic pressures.

From the above, it becomes clear that the PRC is acting in the Middle East as an «anti-sanction balancing» by offering an alternative form of interaction with states subject to sanctions. Its objective is to minimize political risks, extract economic benefits and strengthen its reputation as an international partner. This is becoming increasingly important in shaping a new model of multipolar order in the region.

RUSSIA'S POSITION ON SANCTIONS

Russia's policy of sanctions in the Middle East is based on its rejection of unilateral restrictions, its desire to support allies under Western pressure, and its strengthening of its own geopolitical influence in the region.

Unlike the US, Russia supports a diplomatic settlement and the lifting of sanctions not approved by the UN Security Council. Russia's anti-sanction policy has clearly manifested itself in relation to Syria. Since the beginning of the conflict in 2011 and the introduction of Western sanctions against Bashar al-Assad's regime, Moscow has been a supporter of the Syrian government, providing military, political and economic support. This allowed to reinforce the status of Russia as one of the main players in the region and allowed to criticize the sanctions policy of the West as a destabilizing factor, especially with regard to the American "act of Caesar"¹.

Apart from Syria, Russia has developed relations with Iran, which has also been subjected to US and EU sanctions for many years. After the USA withdrawal from the CBPA, Moscow opposed this step and expressed its willingness to maintain the nuclear deal by strengthening cooperation with Tehran in the energy, transport and defense sectors. Thus, Russia has created an "anti-sanction alliance", which includes the PRC, Syria, Venezuela and the DPRK².

But Russia has also shown flexibility. For example, in relations with the UAE and KSA — countries closely linked to the USA, but simultaneously cooperating with Moscow in "OPEC+" format — avoids sanctions pressure or hostile position. On the contrary, political dialogue is maintained and energy interaction is expanded³.

So, Russia's strategy is to support the allies politically and diplomatically, providing limited economic and military resources. In the face of regional

¹ Borshchevskaya, A. (2021). "Russia's Approach to sanctions in Syria". The Washington Institute for Near East Policy.

² Katz, M.N. (2021). "Russia and Iran: Strategic partners or competitors?" Middle East Policy, 28(3), — P. 95-105.

³ Korybko, A. (2022). "Russia's Non-Western energy pivot: The Gulf and Beyond". Valdai discussion club report.

fragmentation and mistrust of Western approaches, Russia is using the sanctions context to expand its influence.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE APPLICATION OF SANCTIONS

Iran, Syria, Iraq and Qatar have been key targets of sanctions policies in the region. Despite the similarity of external pressures, these countries' reactions and effects of restrictive measures are very different.

Iran has been able to adapt to the sanctions environment thanks to a strong domestic industry and the support of states outside the coalition — primarily China and Russia.

In **Syria**, the sanctions did not lead to a change of government, but rather exacerbated a humanitarian disaster by preventing the delivery of medicines and the reconstruction of water and energy systems. Russia and Iran have provided Damascus with minimal regime resilience, while China has refrained from intervening by limiting itself to diplomatic support.

The most extreme form of sanctions is **Iraq**. In Iraq sanctions were initiated and tightly controlled by the USA and Britain. Although the humanitarian consequences of sanctions have been catastrophic, they did not lead to a change in the country until the USA and its allies invaded Iraq in 2003, which was not approved by the UN. The example of Iraq proves that broad sanctions can have the opposite effect — regime consolidation and radicalization.

Unlike the above-mentioned countries, the sanctions against **Qatar** were not global but regional in nature. Qatar has managed to reorient supplies, establish links with Turkey, Iran and Southeast Asia, and boost domestic food production and basic commodities. Qatar has clearly demonstrated that sanctions can be neutralized by diplomatic flexibility, economic resilience, and alternative alliances.

Comparative analysis shows the limitations of sanctions as a universal tool for foreign political influence. Sanctions become effective only when they are combined with international legitimacy and diplomatic strategy. Without this, they become only a means of showing strength, not resolving the issue.

CONCLUSION

Based on the results of our study, we can conclude that:

Firstly, the USA remains in the dominant position of sanctions policy because Washington has the institutional, financial, and legal resources to apply sanctions globally. The excessive use of sanctions by the USA and its allies has created alternative mechanisms for China and Russia, reflecting structural changes in the global system.

Secondly, China proposes a strategy of sanctions neutrality and economic pragmatism by implementing the global project “One belt — one way” for cooperation development.

Thirdly, Russia is demonstrating political solidarity with states under Western pressure, thereby strengthening its influence in the region.

Fourthly, the effectiveness of sanctions as a tool for forcing political change remains low. If Iran, Syria and Iraq show that even large-scale sanctions

campaigns have not led to regime change without outside intervention, but have had the opposite effect, the example of Qatar demonstrates that in a strong economy, with diplomatic flexibility and external support, even large-scale regional pressure can be neutralized.

As a result, sanctions policy is essentially an important indicator of global geopolitical competition. The ability of global actors to coordinate sanctions tactics or, conversely, create alternative circumvention mechanisms serves the international balance of power. In this context, the Middle East remains a field of geopolitical rivalry among powers over the rules of an emerging new world order.

References:

1. Alalwani, W., & Shaar, K. (2021). The Caesar act and U.S. Sanctions on Syria. Middle East Institute Policy Paper. URL: <https://www.mei.edu/publications/comprehensive-review-effectiveness-us-and-eu-sanctions-syria>.
2. Fulton, J. (2022). "China's Middle East Strategy in a multipolar world". *International affairs*, 98(3), — P. 801-819.
3. Galtung, J. (1967). "On the effects of international economic sanctions: with examples from the case of Rhodesia". *World politics*, 19(3), — P. 378-416.
4. Happold, M. (2016). *Sanctions and international law*. Oxford University Press. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2837786.
5. Leverett, F., & Leverett, H.M. (2013). *Going to Tehran: Why the United States must come to terms with the Islamic Republic of Iran*. Metropolitan books. URL: <https://www.amazon.com/Going-Tehran-United-Islamic-Republic/dp/0805094199>.
6. Nye, J.S. (2004). *Soft power: the means to success in world politics*. Public affairs. URL: <https://www.wcfia.harvard.edu/publications/soft-power-means-success-world-politics>.
7. Nephew, R. (2017). *The art of sanctions: A view from the Field*. Columbia University Press. URL: <https://cup.columbia.edu/book/the-art-of-sanctions/9780231180269/>.
8. Parsi, T. (2021). "The China-Iran 25-Year Deal: Strategic breakthrough or symbolic gesture?" Quincy Institute for responsible statecraft. URL: <https://responsiblestatecraft.org/2021/03/29/iran-and-china-sign-historic-trade-and-security-deal/>.
9. Sun, D. (2019). "China's Strategic Interests in the Middle East". *Middle East Policy*, 26(2), — P. 73-88.
10. Alnasrawi, A. (2000). *Iraq's Burdens: Oil, Sanctions, and Underdevelopment*. Greenwood Publishing Group. URL: https://www.researchgate.net/publication/377674105_Iraq's_Burdens_Oil_Sanctions_and_Underdevelopment.
11. Gordon, J. (2010). *Invisible War: The United States and the Iraq Sanctions*. Harvard University Press. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1mvw86c>.

12. Hertog, S. (2011). Princes, Brokers, and Bureaucrats: Oil and the State in Saudi Arabia. Cornell University Press. URL: <https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9780801477515/princes-brokers-and-bureaucrats/#bookTabs=1>.

13. China Institute of International Studies (2019). Economic Diplomacy and Sanctions: China's Perspective on the Gulf.

14. Hufbauer G., Shott J., Elliott K., Oegg B. Economic Sanctions Reconsidered. Third Edition. Peterson Institute for International Economics, 2009. — 248 p.

15. Brzoska M. International Sanctions Before and Beyond UN Sanctions // International Affairs. 2015. Vol. 91. No. 6. — P. 1345.

16. Borshchevskaya, A. (2021). "Russia's Approach to sanctions in Syria". The Washington Institute for Near East Policy. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/by-expert/10643>.

17. Katz, M.N. (2021). "Russia and Iran: Strategic partners or competitors?" Middle East Policy, 28(3), — P. 95-105.

18. Korybko, A. (2022). "Russia's Non-Western energy pivot: The Gulf and Beyond". Valdai discussion club report.

MARKAZIY OSIYO DAVLAT RAHBARLARINING MASLAHAT UCHRASHUVLARI TARIXI VA KELAJAK ISTIQBOLLARI

*Dostonjon TOJIYEV
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Sharqshunoslik instituti "Xorijiy sharq mamlakatlarining
zamonaviy muammolari" bo'limi
tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoning birligi va kelajak rivojida muhim o'rin kasb etib borayotgan yangi mintaqaviy tuzilma – Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Maslahat uchrashuvining vujudga kelish tarixi, ushbu tuzilma doirasida bo'lib o'tgan 6 ta sammitning asosiy masalalari hamda kelajak istiqbolida bosh maqsad qilinayotgan rejalar, ularning dolzarbligiga doir tahliliy yondashuvlar bayon qilinadi.

Kalit so'zlar. Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlik, Afg'onistondagi masalasi, Shavkat Mirziyoyev, Nursulton Nazarboyev, Sooronbay Jeenbekov, Emomali Rahmon, Gurbanguli Berdimuhamedov, Qasim-Jomart Toqayev, Sadir Japarov, Serdar Berdimuhamedov, Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvi.

Markaziy Osiyo mamlakatlari xalqlari ming yillik qardoshlik va yaxshi qo'shnichilik rishtalari bilan uzviy bog'langan hamda tarix, din, umumiy madaniyat va an'analar yanada birlashtiradi. Mintaqada dunyo tamadduni rivojiga ulkan ta'sir ko'rsatgan noyob madaniyat va taraqqiyot an'analari mavjud bo'lib,

bu Markaziy Osiyo mamlakatlarining umumiy kelajagi, barqaror rivojlanishi va farovonligini ta'minlashda mustahkam poydevor bo'la oladi.

Tarixan Markaziy Osiyo davlatlarining geostrategik joylashuvi, savdo yo'llaridagi mavqeyi va tabiiy resurslarga boyligi doimo boshqa kuchlarning qiziqish markazida bo'lib kelgan. Bugungi kunda Markaziy Osiyo global va regional ta'sirga ega davlatlarning, xalqaro-siyosiy, iqtisodiy strukturalarning kurash maydoniga aylanib bormoqda. Bu mintaqaning neft, gaz va boshqa mineral xomashyo resurslariga boyligi bilan bog'liqligidir¹.

Markaziy Osiyo davlatlari o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan paytdan beri ko'p yutuqlarga erishdilar, shu jumladan, o'zlarining mustaqil tashqi siyosat yo'nalishlarini shakllantirishga ham muvaffaq bo'ldilar-ki, bu ularning jahon hamjamiyatiga qo'shilishi uchun imkoniyat yaratdi. Mintaqa davlatlari o'z milliy manfaatlarini hisobga olib, shuningdek, Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash uchun, ikki va ko'p taraflama munosabatlarni rivojlantirish bilan bir qatorda xalqaro hamda mintaqaviy tashkilotlar doirasidagi hamkorlik orqali xavfsizlikka erishishga harakat qilmoqdalar.

Shu munosabat bilan, Markaziy Osiyodagi yangi geosiyosiy vaziyat sharoitlarida xalqaro va mintaqaviy tuzilmalar bilan mintaqa mamlakatlari hamkorligining chuqurlashuvi unda yangi xavfsizlik muhiti shakllanishi uchun alohida ahamiyat kasb etadi². Bunday tashkilotlarda ishtirok etish ularning a'zolari uchun bir tomondan muayyan majburiyatlarni nazarda tutsa, boshqa tomondan ularga xalqaro munosabatlar tizimida o'zining munosib o'rnini egallashga imkonidir.

Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, dunyoda shakllanayotgan yangi tartibni, shuningdek, mintaqa davlatlarining iqtisodiy va siyosiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan xavfsizlikka noan'anaviy tahdidlarni hisobga olganda, Markaziy Osiyo davlatlarining turli institutsional mexanizmlar bilan faol o'zaro hamkorligining ahamiyati sezilarli darajada ortadi.

Bugungi kunda mintaqada BMT, SHHT, KXSHT, NATO, TDT, YEXHT kabi xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar faoliyat olib bormoqda. Masalan, SHHT doirasidagi hamkorlikning asosiy ustuvor vazifalari qatoriga Yevrosiyo makonida iqtisodiyot va xavfsizlik borasidagi hamkorlik kiradi³. KXSHT doirasida kuzatuvchi davlat sifatida mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash borasidagi vazifalar hal qilinadi. NATO doirasida Afg'onistonda barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlash borasidagi vazifalar mintaqa davlatlari bilan hamkorlikda hal qilinadi⁴. Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida esa turkiy dunyoning mustaqil davlatlari o'zaro ilmiy-madaniy, siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy-gumanitar masalalarda bir-

¹ Тоҷубаев А. Россия и Центральная Азия // Международная жизнь. 1999. – №3. – С. 101.

² Арифханов Ш. Центральная Азия: региональная интеграция и безопасность. – Ташкент: Академ-Хизмат, 2007. – С. 63.

³ Жўраев. С. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати ва дипломатияси. – Тошкент: Академия, 2007. – С. 91.

⁴ Алимов Р. М. Центральная Азия: общность интересов. – Тошкент: Шарк, 2005. – С. 28.

birlariga ko‘mak beradilar¹. BMTning vazifasi jahon hamjamiyati vakolatlarini belgilash, birlashtirish va amalga oshirishdan iborat. U tartib va barqarorlik tayanchi, xalqaro tizim ishtirokchilari davlatlar hamjamiyatini saqlash uchun lozim darajadagi xulq-atvor huquqiy me‘yorlari va o‘zaro munosabatlar qoidalari yuzasidan til topishiga ko‘maklashuvchi mexanizm sifatida zarurdir. Bu jarayonda barqarorlik yetarli bo‘lmaganda mintaqaviy darajadagi yangi tuzilmalarga ehtiyoj ortmoqda.

BMT Markaziy Osiyoda, avvalo, mintaqa mamlakatlari xalqaro munosabatlarning mustaqil subyektlari sifatida e‘tirof etilishi nuqtayi nazaridan juda muhim rol o‘ynaydi, zero, bu Markaziy Osiyo davlatlarining tashqi siyosati mintaqaviy darajada ham, xalqaro darajada ham faollashuvi uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi. So‘nggi o‘n besh yil mobaynida BMTning bir qancha tuzilmalari Markaziy Osiyo mamlakatlarida mintaqa davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishi uchun muhim bo‘lgan turli jabhalarda o‘z faoliyatini amalga oshirmoqda. Xususan, BMT mintaqaviy xavfsizlikka jiddiy tahdid solgan Tojikistondagi fuqarolar urushini to‘xtatish davrida muhim rol o‘ynadi. O‘tgan asr 90-yillarining ikkinchi yarmida Afg‘onistondagi mojaroni tartibga solish jarayonida BMTning roli haqida ham shunday deyish mumkin².

Biroq jahonda yangi tartib vujudga kelishiga turtki bergan voqealar BMTning xalqaro maydondagi, shu jumladan Markaziy Osiyodagi faoliyatiga ham ta‘sir ko‘rsatmoqda. Bu omillar BMT va uning asosiy organlari – Xavfsizlik Kengashi va Bosh Assambleyaning jahondagi obro‘si pasayishiga olib kelmoqda.

Markaziy Osiyo davlatlari ishtirokidagi mintaqaviy tuzilmalar orasida “Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Maslahat uchrashuvi” hozirgi vaqtda eng istiqbolli va nisbatan samarali hududiy tuzilmalardan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyo nafaqat geografik va geosiyosiy, balki qadriyatlari mushtarak yagona madaniy makondir. Shu nuqtayi nazardan mintaqaviy hamkorlik masalasiga alohida e‘tibor qaratish kun tartibidagi bosh masaladir. Bu Markaziy Osiyoda barqaror rivojlanishni ta‘minlagan holda, mamlakatlar hududlarining sanoat, investitsiya va intellektual sohalardagi salohiyatini oshirish imkonini beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 10-noyabr kuni BMT shafeligida Samarqand shahrida o‘tgan “Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo‘lidagi hamkorlik” mavzusidagi xalqaro konferensiyada mazkur uchrashuvni o‘tkazish taklifini ilgari surgan edi³. Bu tashabbus mintaqada davlatlari va xalqaro tashkilotlar tomonidan qo‘llab-quvvatlagan hamda Qozog‘iston Respublikasining

¹ Batalova A. The objectives of the Organization of Turkic States, Russia and China are not at odds. BRIQ Belt & Road Initiative Quarterly, 4(3), 62-67.

² Алимов Р.М., Арифханов Ш.Р. и др. Центральная Азия: геοэкономика, геοполитика, безопасность. – Ташкент: Шарк, 2002. –С. 108.

³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Samarqand shahrida o‘tgan “Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo‘lidagi hamkorlik” mavzusidagi xalqaro konferensiyada so‘zlagan nutqi. 10.11.2017. <https://president.uz/oz/lists/view/1227>

birinchi Prezidenti Nursulton Nazarboyev ilk uchrashuvni Ostonada o'tkazishni taklif qilgan edi.

Ostonada o'tgan oliy darajadagi ilk uchrashuvda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev, Qozog'iston Respublikasi birinchi Prezidenti Nursulton Nazarboyev, Qirg'iziston Respublikasining o'sha vaqtdagi Prezidenti Sooronbay Jeenbekov, Tojikiston Respublikasi Prezidenti Emomali Rahmon, Turkmaniston Respublikasi Majlisi raisi Akja Nurberdiyeva ishtirok etgandilar¹.

Sammitda mintaqa mamlakatlari o'rtasida siyosiy, savdo-iqtisodiy, transport, madaniy-gumanitar hamkorlikni rivojlantirish, xavfsizlik va barqarorlikni mustahkamlash masalalari muhokama qilindi. Mintaqa mamlakatlari davlat rahbarlari yaqin yillarda bu kabi tarkibda yig'ilmagani, bugungi yig'ilish istiqboldagi hamkorlikning muhim poydevori bo'lishi qayd etildi². Tinchlik, xavfsizlik va barqaror rivojlanishni ta'minlash, shuningdek, mintaqaviy va xalqaro hamkorlikni kengaytirishda Markaziy Osiyo davlatlarining o'zaro anglashuvga asoslangan munosabatlari hal qiluvchi o'rin tutadi. Muntazam muloqotni yo'lga qo'yish orqali umummintaqaviy muammolarga birgalikda yechim topish mumkin. Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining maslahat uchrashuvining doimiy o'tkazilishi an'anaviylikka aylanishi uchun kelgusi sammit Toshkentda o'tishi belgilanadi.

2019-yil 29-noyabr kuni Toshkent shahrida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining ikkinchi Maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi³. Sammit kun tartibida siyosiy, savdo-iqtisodiy, investitsiyaviy, transport-kommunikatsiya, madaniy-gumanitar va boshqa sohalarida mintaqaviy hamkorlikni kengaytirish masalalari ko'rib chiqildi.

Toshkentda o'tgan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining ikkinchi maslahat uchrashuvida O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev, Qozog'iston birinchi prezidenti Nursulton Nazarboyev, Qirg'izistonning beshinchi prezidenti Sooronbay Jeenbekov, Tojikiston prezidenti Emomali Rahmon va Turkmanistonning ikkinchi prezidenti Gurbanguli Berdimuhamedov ishtirok etgan edilar⁴.

Sammit yakunida qo'shma bayonot qabul qilindi hamda maslahat uchrashuvlariga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish reglamenti ma'qullanadi. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining navbatdagi maslahat uchrashuvi 2020-

¹ Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Birinchi maslahat uchrashuvi. 16.03.2018. <https://kknews.uz/oz/12563.html>

² Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining birinchi maslahat uchrashuvi. 16.03.2018. <https://old.uzavtoyul.uz/uz/post/markaziy-osiyo-davlat-rahbarlarining-birinchi-maslahat-uchrashuvi.html>

³ Toshkentda Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining ikkinchi Maslahat uchrashuvi bo'lib o'tadi. 22.11.2019. <https://president.uz/oz/3093>

⁴ Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Toshkent uchrashuvi yakunlandi. Shavkat Mirziyoyev hamkasblarini shaxsan kuzatib qo'ydi. 29.11.2019. <https://kun.uz/96084529?q=%2F96084529#!>

yil Qirg'izistonda o'tkazilishi belgilanadi¹. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining siyosiy irodasi va birgalikdagi sa'y-harakatlari tufayli bir qancha murakkab masalalarga yechim topildi. Mintaqaviy xavfsizlikka tahdidlar, barqaror rivojlanishga halal beruvchi omillar o'zaro ishonchga asoslangan sheriklikni mustahkamlashni, sa'y-harakatlarni muvofiqlashtirishni talab etmoqda². Bu ijobiy o'zgarishlar qardosh xalqlar tomonidan yaxshi qo'llab-quvvatlandi.

2020-yilgi global pandemiya sababidan juda ko'plab tadbir va dasturlar bekor qilingan edi. Bishkekdaagi Maslahat uchrashuvi ham shu sababdan o'tkazilmaydi. Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Uchinchi maslahat uchrashuvi 2021-yilning 6-avgustida Turkmanistondagi "Avaza" milliy sayyohlik zonasida bo'lib o'tdi³.

Turkmanistonning o'sha vaqtdagi Prezidenti Gurbanguli Berdimuhamedov raislik qilgan sammitda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev, Qozog'iston Respublikasi Prezidenti Qasim-Jomart Toqayev, Qirg'iziston Respublikasi Prezidenti Sadir Japarov va Tojikiston Respublikasi Prezidenti Emomali Rahmon, shuningdek, BMT Bosh kotibining Markaziy Osiyo bo'yicha maxsus vakili, Markaziy Osiyo uchun preventiv diplomatiya bo'yicha mintaqaviy markaz rahbari Natalya German ham ishtirok etdi⁴. Ta'kidlanganidek, mintaqa mamlakatlari oldida umumiy sa'y-harakatlar bilan Markaziy Osiyoni barqaror, iqtisodiy rivojlangan va yuksak taraqqiy etgan mintaqaga aylantirishdek bosh maqsad turibdi. Bu maqsadga erishish, mintaqa salohiyatini to'la yuzaga chiqarish, o'zaro ishonch, yaxshi qo'shnichilik va hamkorlikni mustahkamlash maqsadida tashkil qilinayotgan Maslahat uchrashuvlari qardosh xalqlarning manfaatlariga mos bo'lgani uchun keng qo'llab-quvvatlanmoqda.

Uchrashuvda savdo-iqtisodiyot, energetika, transport va aloqa sohasidagi mintaqaviy hamkorlik, shuningdek, koronavirus pandemiyasiga qarshi birgalikda kurashish masalalari muhokama qilingan edi. Shuningdek, xavfsizlik masalalariga ham e'tibor qaratilib, Afg'onistondagi so'nggi vaziyat ham muhokamaga tortiladi. O'zbekiston prezidenti o'z nutqida birgalikdagi sa'y-harakatlar natijasida mintaqa yaxshi qo'shnichilik, o'zaro manfaatli hamkorlik va taraqqiyot makoniga aylanib borayotganini ta'kidlagan bo'lsa, Qirg'iziston prezidenti Sadir Japarov "Markaziy Osiyoning mintaqadagi barcha mamlakatlarning uzoq muddatli manfaatlariga javob beradigan keng qamrovli

¹ Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining navbatdagi Maslahat uchrashuvi Qirg'izistonda o'tkaziladi. 29.11.2019. <https://kun.uz/news/2019/11/29/markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-navbatdagi-maslahat-uchrashuvi-kelgusi-yili-qirgizistonda-otkaziladi>

² Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining uchrashuvida muhim tashabbuslarni ilgari surdi. 29.11.2019. <https://daryo.uz/2019/11/29/shavkat-mirziyoyev-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-uchrashuvida-muhim-tashabbuslarni-ilgari-surdi/>

³ O'zbekiston Prezidenti Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvida nutq so'zladi. 06.08.2021. <https://president.uz/oz/lists/view/4530>

⁴ O'rta Osiyo davlatlari rahbarlarining uchinchi Maslahat uchrashuvida Turkmanistonda bo'lib o'tdi. 06.08.2021. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/uzb/avrsyadan/orta-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-uchinchi-maslahat-uchrashuvida-turkmanisto/610d445701a30a7df896503d>

sheriklik va o‘zaro aloqalarni rivojlantirishda eng muhim strategik mintaqa” ekanligini ta’kidlab o‘tadilar¹.

2022-yilning 21-iyulida Qirg‘izistonning Cho‘lpon-ota shahrida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining to‘rtinchi maslahat uchrashuvi o‘tkazildi. Uchrashuvda Qirg‘iziston Prezidenti Sadir Japarov, Qozog‘iston Prezidenti Qasim-Jomart Toqayev, Tojikiston Prezidenti Emomali Rahmon, Turkmaniston Prezidenti Serdar Berdimuhamedov va O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ishtirok etishdi².

Davlat rahbarlari mintaqaviy xavfsizlikka tahdidlarga birgalikda javob berishda Markaziy Osiyo davlatlarining o‘zaro hamkorligini kuchaytirish yuzasidan fikr almashadilar, mintaqada davlatlarining barqaror iqtisodiy o‘rinishini ta’minlash maqsadida hamkorlikni kengaytirish istiqbollari, shuningdek, Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi madaniy-gumanitar hamkorlikni yanada mustahkamlash masalalarini ham muhokama qildilar. Bundan tashqari, Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining navbatdagi Maslahat uchrashuvi doirasida mintaqada davlatlari o‘rtasida do‘stlik, yaxshi qo‘shnichilik va hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan hujjatlar imzolandi. O‘zbekiston, Qozog‘iston, Tojikiston, Turkmaniston va Qirg‘iziston Prezidentlari o‘z nutqlarida Maslahat uchrashuvlarning dolzarb ahamiyatini alohida qayd etib, mintaqada do‘stlik, yaxshi qo‘shnichilik va sheriklik munosabatlarini yanada mustahkamlashga qaratilgan qator tashabbuslarni ilgari surdilar³.

2023-yilning 14-sentyabr kuni Dushanbe shahrida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining beshinchi maslahat uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. Emomali Rahmon raisligida o‘tgan sammitda Qozog‘iston prezidenti Qasim-Jomart Toqayev, Qirg‘iziston prezidenti Sadir Japarov, Turkmaniston prezidenti Serdar Berdimuhamedov, O‘zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev, faxriy mehmon sifatida Ozarbayjon prezidenti Ilhom Aliyev hamda BMT bosh kotibining maxsus vakili – Markaziy Osiyo uchun preventiv diplomatiya bo‘yicha mintaqaviy markaz rahbari Kaxa Imnadze ham qatnashdilar⁴. Uchrashuv davomida mintaqadagi ko‘p qirrali hamkorlikni kengaytirish, siyosiy muloqotni rivojlantirish, savdo, investitsiyalar, transport, energetika, qishloq xo‘jaligi va ekologiya sohalarida qo‘shma dastur va loyihalarni ilgari surish, madaniy-gumanitar almashinuvni faollashtirish, xavfsizlik sohasidagi zamonaviy tahdid va xatarlarga qarshi chora ko‘rish masalalari ham muhokama qilindi.

¹ O‘rta Osiyo davlatlari rahbarlarining uchinchi Maslahat uchrashuvida Turkmanistonda bo‘lib o‘tdi. 06.08.2021. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/uzb/avasyadan/orta-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-uchinchi-maslahat-uchrashuvida-turkmanisto/610d445701a30a7df896503d>

² Markaziy Osiyo Prezidentlari bir davraga to‘plandi. 21.07.2022. <https://qalampir.uz/uz/news/markaziy-osiye-prezidentlari-bir-davraga-tulpandi-65279>

³ Qirg‘izistonda Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining 4-maslahat uchrashuvi bo‘lib o‘tdi. 21.07.2022. <https://uzreport.news/politics/qirg-izistonda-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-4-maslahat-uchrashuvi-bo-lib-o-t-di>

⁴ Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvida qator takliflar bildirdi. 14.09.2023. <https://daryo.uz/2023/09/14/ozbekiston-prezidenti-markaziy-osiyo-davlatlari-hamkorligi-istiqbollari-boyicha-qator-takliflarni-bildirdi>

Sammit yakunida Maslahat uchrashuvi yakunlari bo'yicha qo'shma bayonot, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston Respublikasi o'rtasida yoshlarga oid siyosatning umumiy yo'nalishlari to'g'risidagi bitim, Milliy muvofiqlashtiruvchilar kengashi to'g'risida nizom¹ kabi hujjatlar qabul qilindi.

2024-yilning 9-avgust kuni Ostona shahrida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining oltinchi Maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi. Qozog'iston Prezidenti Qasim-Jomart Toqayev raisligida o'tgan tadbirda Qirg'iziston Respublikasi Prezidenti Sadir Japarov, Tojikiston Prezidenti Emomali Rahmon, Turkmaniston Prezidenti Serdar Berdimuhamedov, shuningdek, faxriy mehmonlar: Ozarbayjon Prezidenti Ilhom Aliyev va BMTning Markaziy Osiyo uchun preventiv diplomatiya bo'yicha mintaqaviy markazi rahbari Kaxa Imnadzela qatnashdi².

Sammitda xalqaro subyektlikning mustahkamlanishi va mintaqaning yuqori jozibadorligi tufayli Markaziy Osiyo iqtisodiy faollik markaziga, Sharq va G'arb, Shimol va Janubni bog'lovchi transport-kommunikatsiya ko'prigiga aylanayotgani bildirildi. Muhim tashabbus va qarorlarning tizimli ravishda amalga oshirilishi natijasida mintaqamamlakatlarining yaqinlashuv jarayoni barqaror, izchil va ortga qaytmas tus olgani ham alohida qayd etildi³.

XXI asr insoniyat kutgan mustahkam tinchlikni olib kelmadi. Bugun dunyo har qachongidan murakkab, qaltis, voqealarning rivojlanishi ko'p jihatdan siyosatchilar, davlat boshliqlarining to'g'ri yo'l topa olishiga, o'zaro kelishishiga bog'liq bo'lib qoldi. XXI asr arboblari oldida dunyoda tinchlikni saqlab qolishdek ulkan vazifa turibdi. Zotan, insoniyatni XX asrda ikki marta jahon urushiga olib kelgan, millionlab kishilarning hayotiga zomin bo'lgan siyosiy xatolardan XXI asrni asrab qolish ko'p jihatdan ularning siyosiy mahoratiga, insoniyat oldidagi majburiyatini his qilish qobiliyatiga bog'liq.

Davr taqozosiga ko'ra, barchaning va har bir tomonning manfaatlariga javob beradigan xalqaro hamkorlikni ko'p tomonlama institutlarsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Ushbu institutlar faoliyatidagi muayyan kamchiliklarga qaramasdan, ular lokal va global miqyosda davlatlararo hamkorlikning eng muhim vositasi bo'lib xizmat qilishda davom etmoqda. Xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar mamlakatlar o'rtasidagi turli kelishmovchiliklarni yengib o'tish, o'zaro anglashuvni mustahkamlash, siyosiy va iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish, savdo-sotiqni kengaytirish hamda madaniy-gumanitar hamkorlikni rag'batlantirishga yordamdir.

¹ Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo rahbarlarining maslahat uchrashuvida qator takliflarni ilgari surdi. 14.09.2023. <https://kun.uz/news/2023/09/14/shavkat-mirziyoyev-markaziy-osiyo-rahbarlarining-maslahat-uchrashuvida-qator-takliflarni-ilgari-surdi?q=%2Fuz%2Fnews%2F2023%2F09%2F14%2Fshavkat-mirziyoyev-markaziy-osiyo-rahbarlarining-maslahat-uchrashuvida-qator-takliflarni-ilgari-surdi>

² Prezident Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining oltinchi Maslahat uchrashuvida ishtirok etdi. 09.08.2024. <https://anhor.uz/uzl/news/prezident-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-oltinchi-maslahat/>

³ Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Faxriy nishoni bilan taqdirlandi. 09.08.2024. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/08/09/faxriy-nishon/>

Ko‘p taraflama faoliyatga asoslangan yosh tuzilmalardan biri – Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvi aynan mana shunday maqsad va vazifalarni ko‘zlamogda. Tashkilot madaniy-sivilizatsion qarashlari bir, o‘z tashqi siyosiy yo‘nalishlari va milliy taraqqiyot modellariga ega mamlakatlarni birlashtirgan o‘ziga xos davlatlararo tuzilmadir.

Bugungi kunda Markaziy Osiyo mintaqasi geosiyosiy jihatdan muhim nuqtaga aylanib bormogda. Beshta respublika o‘zaro qardoshlik aloqalari vositasida yangi davrda yanada ildamroq rivojlanishga intilishmogda. Tashkilot muvaffaqiyatining kaliti ko‘p qirrali hamkorlik va ochiqlik ekanligi barchaga ayon. Shu bois tuzilma ochiq muloqot, keng mintaqaviy hamkorlik uchun qulay platforma sifatida namoyon bo‘lmogda. Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining raislikda amalga oshirgan ishlari Tuzilma faoliyatini aniq va samarali, yangi va muhim loyihalar bilan boyitmogdalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Тожубаев А. Россия и Центральная Азия // Международная жизнь. 1999. – №3. – С. 101.
2. Арифханов Ш. Центральная Азия: региональная интеграция и безопасность. – Ташкент: Академ-Хизмат, 2007. – С. 63.
3. Жўраев. С. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсати ва дипломатияси. – Тошкент: Академия, 2007. – С. 91.
4. Алимов Р. М. Центральная Азия: общность интересов. – Тошкент: Шарк, 2005. – С. 28.
5. Batalova A. The objectives of the Organization of Turkic States, Russia and China are not at odds. BRIQ Belt & Road Initiative Quarterly, 4(3), 62-67.
6. Алимов Р.М., Арифханов Ш.Р. и др. Центральная Азия: геоэкономика, геополитика, безопасность. – Ташкент: Шарк, 2002. –С. 108.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Samarqand shahrida o‘tgan “Markaziy Osiyo: yagona tarix va umumiy kelajak, barqaror rivojlanish va taraqqiyot yo‘lidagi hamkorlik” mavzusidagi xalqaro konferensiyada so‘zlagan nutqi. 10.11.2017. <https://president.uz/oz/lists/view/1227>
8. Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining Birinchi maslahat uchrashuvi. 16.03.2018. <https://kknews.uz/oz/12563.html>
9. Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining birinchi maslahat uchrashuvi. 16.03.2018. <https://old.uzavtoyul.uz/uz/post/markaziy-osiyo-davlat-rahbarlarining-birinchi-maslahat-uchrashuvi.html>
10. Toshkentda Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining ikkinchi Maslahat uchrashuvi bo‘lib o‘tadi. 22.11.2019. <https://president.uz/oz/3093>
11. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Toshkent uchrashuvi yakunlandi. Shavkat Mirziyoyev hamkasblarini shaxsan kuzatib qo‘ydi. 29.11.2019. <https://kun.uz/96084529?q=%2F96084529#!>
12. Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining navbatdagi Maslahat uchrashuvi Qirg‘izistonda o‘tkaziladi. 29.11.2019. <https://kun.uz/news/2019/11/29/markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining->

navbatdagi-maslahat-uchrashuvi-kelgusi-yili-qirgizistonda-otkaziladi

13. Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining uchrashuvida muhim tashabbuslarni ilgari surdi. 29.11.2019. <https://daryo.uz/2019/11/29/shavkat-mirziyoyev-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-uchrashuvida-muhim-tashabbuslarni-ilgari-surdi/>

14. O'zbekiston Prezidenti Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvida nutq so'zladi. 06.08.2021. <https://president.uz/oz/lists/view/4530>

15. O'rta Osiyo davlatlari rahbarlarining uchinchi Maslahat uchrashuvida Turkmanistonda bo'lib o'tdi. 06.08.2021. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/uzb/avrasyadan/orta-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-uchinchi-maslahat-uchrashuvida-turkmanisto/610d445701a30a7df896503d>

16. O'rta Osiyo davlatlari rahbarlarining uchinchi Maslahat uchrashuvida Turkmanistonda bo'lib o'tdi. 06.08.2021. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/uzb/avrasyadan/orta-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-uchinchi-maslahat-uchrashuvida-turkmanisto/610d445701a30a7df896503d>

17. Markaziy Osiyo Prezidentlari bir davraga to'plandi. 21.07.2022. <https://qalampir.uz/uz/news/markaziy-osiye-prezidentlari-bir-davraga-tulpandi-65279>

18. Qirg'izistonda Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining 4-maslahat uchrashuvi bo'lib o'tdi. 21.07.2022. <https://uzreport.news/politics/qirg-izistonda-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-4-maslahat-uchrashuvi-bo-lib-o-tdi>

19. Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuvida qator takliflar bildirdi. 14.09.2023. <https://daryo.uz/2023/09/14/ozbekiston-prezidenti-markaziy-osiyo-davlatlari-hamkorligi-istiqbollari-boyicha-qator-takliflarni-bildirdi>

20. Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo rahbarlarining maslahat uchrashuvida qator takliflarni ilgari surdi. 14.09.2023. <https://kun.uz/news/2023/09/14/shavkat-mirziyoyev-markaziy-osiyo-rahbarlarining-maslahat-uchrashuvida-qator-takliflarni-ilgari-surdi?q=%2Fuz%2Fnews%2F2023%2F09%2F14%2Fshavkat-mirziyoyev-markaziy-osiyo-rahbarlarining-maslahat-uchrashuvida-qator-takliflarni-ilgari-surdi>

21. Prezident Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining oltinchi Maslahat uchrashuvida ishtirok etdi. 09.08.2024. <https://anhor.uz/uzl/news/prezident-markaziy-osiyo-davlatlari-rahbarlarining-oltinchi-maslahat/>

22. Shavkat Mirziyoyev Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Faxriy nishoni bilan taqdirlandi. 09.08.2024. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/08/09/faxriy-nishon/>

AFG‘ONISTONDAGI SIYOSIY JARAYONLARGA TA’SIR QILUVCHI OMILLARNING MARKAZIY OSIYO TRANSPORT TIZIMI RIVOJIDAGI AHAMIYATI

No‘monxon MELIYEV
Toshkent kimyo texnologiyalari instituti
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Afg‘onistondagi o‘zgaruvchan siyosiy jarayonlar Markaziy Osiyo transport tizimining to‘liq salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun asosiy muammo bo‘lib qolmoqda. Markaziy Osiyo davlatlari Afg‘onistonni diplomatik va iqtisodiy jihatdan mintaqaviy munosabatlarga jalb qilish harakatlari nafaqat siyosiy barqarorlikni ta‘minlashda balki mintaqadagi transport landshaftini shakllantirishda ijobiy ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunga kelib O‘zbekiston va mintaqaning boshqa davlatlari tomonidan Afg‘onistonni mintaqaning ajralmas bir qismi sifatida ko‘rishi ularning Afg‘onistonda tinchlik va barqarorlik o‘rnatilishidan qanchalar manfaatdor ekanligini, bu Afg‘onistonning o‘zi uchun ham suv va havodek zarur ekanligini anglatadi. Markaziy Osiyodagi transport tizimi rivojlanishiga Afg‘onistondagi siyosiy jarayonlarning ta‘sirini o‘rganish va tahlil qilish davomida biz shuni tushunmoqdamizki Afg‘onistondagi siyosiy jarayonlarga tashqi ta‘sirning mavjudligi ushbu davlat siyosiy qarorlariga kuchli ta‘sir qiladi.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo, transport tizimi, xavfsizlik, integratsiya, strategiya, ichki omil, tashqi omil, Buyuk shaxmat taxtasi, geosiyosat, geoiqtisodiyot.

Afg‘onistondagi beqaror siyosiy jarayonlar yagona va barqaror Markaziy Osiyo transport tizimini rivojlantirish yo‘lida to‘siqlar yaratgan bo‘lsa-da, mintaqaviy hamkorlik va muqobil transport yo‘laklarini izlashga ham turtki bo‘ldi. Afg‘onistondagi o‘zgaruvchan siyosiy jarayonlar Markaziy Osiyo transport tizimining to‘liq salohiyatini ro‘yobga chiqarish uchun asosiy muammo bo‘lib qolmoqda. Markaziy Osiyo davlatlari Afg‘onistonni diplomatik va iqtisodiy jihatdan mintaqaviy munosabatlarga jalb qilish harakatlari nafaqat siyosiy barqarorlikni ta‘minlashda balki mintaqadagi transport landshaftini shakllantirishda ijobiy ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi dunyoning siyosiy sahnasida voqealar rivoji shu qadar shiddat bilan rivojlanib bormoqdaki, bir muammoning asl mohiyatini tushunib yetguncha ikkinchisi paydo bo‘lmoqda. Achinarli jihati shundaki bunday muammolarning yechimi diplomatiya yoki muzokaralar stoliga o‘tirish yo‘li bilan emas balki harbiy imkoniyatlardan foydalangan holda hal qilishga urinish holatlari ham odatiy tus olmoqda. Bugungi kunda biz global kuchlarning va katta davlatlarning jahon tartiboti maydonida ta‘sir doiralarining o‘zgarib borayotganiga guvoh bo‘lmoqdamiz. Tabiiyki bunda o‘rta va kichik davlatlar amaliyot maydoni vazifasini o‘tab berishga majbur bo‘lib qolmoqda. Shuni anglash mumkinki global tartibotning o‘zgarish holatiga yuz tutishi endi rivojlanayotgan davlatlardan ko‘p tomonlama va pragmatik siyosat olib borishni, qaror qabul qilishda yetti o‘lchab bir kesishni talab qilmoqda. Yaqin

Sharq yoki Ukrainada bo'layotgan harbiy-siyosiy jarayonlar Markaziy Osiyoda bo'lmasligiga hech kim kafolat bera olmaydi. Bu esa mintaqamamlakatlari tomonidan avvalo mintaqaviy manfaatlarni uyg'unlashtirishni keyin esa birgalikda harakat qilishni talab etadi.

Yevrosiyo mintaqasidagi doimiy faol bo'lib turuvchi siyosiy jarayonlar dunyo yetakchi davlatlarining ta'siri ostida yoki ichki munosabatlar doirasida aktual ahamiyat kasb etib turadi. Mintaqadagi bunday jarayonlar dunyoning ko'plab siyosatshunoslari A.Humboldt¹, J.Makkarti², A.Kazansev³, M.Makkoli⁴, Z.Bjezenskiy⁵ va boshqalar tomonidan o'rganilgan va tahlil qilingan. Huddi shunday taniqli siyosatshunoslardan biri AQSHning sobiq prezidenti Jimmi Karterning Milliy xavfsizlik masalalari bo'yicha maslahatchisi Z.Bjezenskiy edi. U o'zining "Великая шахматная доска" asarida Amerika geosiyosatining tub sabablarini, Yevrosiyo ustidan nazorat o'tkazish uchun qarama qarshi lagerlar o'rtasida olib borilayotgan geosiyosiy kurashning xususiyatlarini tavsiflab berdi. Z.Bjezenskiy xalqaro munosabatlarning realistik maktabi tarafdorlaridan biri o'laroq Amerikadunyo hukmronligiga da'vogarlik qilishga intilsa, Yevrosiyo ustidan nazorat qilishi zarur, degan tezisini doimo qo'llab quvvatlab keldi⁶. Shuni tushunish kerakki Yevrosiyo ustidan nazorat o'rnatishda esa Markaziy Osiyo mintaqasi muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston esa mintaqaning qoq o'rtasida joylashgan. Uning olib borayotgan tashqi siyosati mintaqageosiyosatini belgilab olishda muhim o'rin tutadi. Bugungi kunga kelib O'zbekiston va mintaqaning boshqa davlatlari tomonidan Afg'onistonni mintaqaning ajralmas bir qismi sifatida ko'rishi ularning Afg'onistonda tinchlik va barqarorlik o'rnatilishidan qanchalar manfaatdor ekanligini, bu Afg'onistonning o'zi uchun ham suv va havodek zarur ekanligini anglatadi. Yana bir jihatni yoddan chiqarmaslik kerakki, bugungi kunda mintaqao'z imkoniyatlaridan kengroq foydalanishi tashqi ta'sir omillarini biroz bo'lsada yumshatishga xizmat qiladi. Chunki, tashqi ta'sir kuchlari o'zlarining nisbatan yuqori turadigan imkoniyatlarini taklif qilishi mintaqataraqqiyotini emas, ko'proq ularning manfaatlarini ifodalaydi.

Markaziy Osiyodagi transport tizimi rivojlanishiga Afg'onistondagi siyosiy jarayonlarning ta'sirini o'rganish va tahlil qilish davomida biz shuni tushunmoqdamizki Afg'onistondagi siyosiy jarayonlarga tashqi ta'sirning

¹ Humboldt A. Asie centrale. Recherches sur les chaines de montagnes et la climatologie compare. – Paris, 1843.

² McCarty J. The Enduring Heart of Central Asia: A Study To Understand Afghanistan's Survival. A Dissertation Presented to the Faculty of the Faculty of The Graduate College at the University of Nebraska In Partial Fulfillment of Requirements For the Degree of Doctor of Philosophy, 2018.

³ Казанцев А.А. "Большая игра" с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. – М.: МГИМО, 2008.

⁴ Mc Maculey M. Afghanistan and Central Asia. A Modern History. Pearson Education Limited 2002.

⁵ Збигнев Бжезинский. Великая шахматная доска. (перевод с английской О.Уральской). – Москва.: Издательство АСТ, 2019.

⁶ Z.Bjezenskiy. Buyuk shaxmat taxtasi. Ingliz tilidan "Sharqshunos tahlilchilar" tarjimai. – T.: Tirilish, 2022. 304 bet.

mavjudligi ushbu davlat siyosiy qarorlariga kuchli ta'sir qiladi. Biz Afg'onistondagi siyosiy jarayonlarga ta'sir etuvchi bir necha omillarini ko'rib chiqishimiz mumkin.

Tolibon omili – 2021 yil avgust oyida Afg'onistonning Tolibon tomonidan qayta egallanishi Afg'onistonning ichki va tashqi siyosatiga o'zining ulkan ta'sirini o'tkazdi. Bugungi kunda Tolibon davlatning de-fakto hukumati sifatida faoliyat yuritmoqda. Uning hukumatni shariat qoidalari asosida boshqarishga o'tishi ichki va tashqi siyosiy jarayonlarda o'zining salbiy ahamiyatini aks ettirdi. Ularning BMT, g'arb mamlakatlari va ko'plab davlatlar tomonidan tan olinmaganligi ham ko'p masalalarda muammoligicha qolmoqda. Qolaversa oldindan aytilgan inklyuziv hukumatni tashkil qilinmaganligi ham tan olinish masalasini ortga surib kelmoqda. Bu iqtisodiy sanksiyalar ortishi va xalqaro yordamning kamayishiga olib kelib, iqtisodiy donor tashkilotlarning mamlakatdan chiqib ketishiga sabab bo'ldi. Tolibon hokimiyatga kelishi mamlakatdagi nizolarni kamaytirmadi. Aksincha, davlatda bir nechta guruhlar o'rtasida kurashlar da'vom etayotgani mamlakat xavfsizligini barqarorlashtirishga imkon bermayapti. Tolibonning hokimiyatga egalik qilib turishi xalqaro jihatdan e'tirof etilishga, shuningdek ichki ziddiyatlarning bartaraf etilishiga bog'liq bo'lib qolmoqda.

Pokiston omili – Pokistonning Afg'onistondagi siyosiy jarayonlarga aloqadorligi uning geografik joylashuvidan kelib chiqib muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ikki davlat uzoq chegara hududiga ega bo'lib, tarixan ular o'zaro aloqalar va qarama qarshiliklarga ega. Qolaversa 90-yillarda Tolibonning Pokiston tomonidan qo'llab quvvatlanishi uning Afg'onistondagi ichki nizolarni o'z manfaatlari uchun bir vosita sifatida ko'rganini va Tolibondan mintaqada o'z ta'sir doiralarini kengaytirish uchun foydalanganligini ko'rsatadi. Biroq bugunga kelib Pokiston va Tolibon o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishi Pokistonning ko'proq Afg'onistonda siyosiy barqarorlikni ta'minlanishini istashini ko'rsatmoqda. Bu ular o'rtasida aynan chegara hududlarda turli xil jangarilar va tashkilotlar faoliyat yuritayotgani bilan izohlanadi. Pokiston Afg'onistonni regional geosiyosatida o'z strategik manfaatlarini amalga oshirishda foydalanishga intilmoqda. Pokistonning Hindiston bilan raqobati Afg'onistondagi har qanday Hindiston ta'sirini kamaytirishga intilishiga olib kelmoqda va bu o'zaro siyosiy aloqalarni murakkablashtirmoqda.

Eron omili – Eronning Afg'onistondagi siyosiy jarayonlarga ta'siri juda katta va ko'p jihatdan kompleks ahamiyat kasb etadi. Afg'oniston va Eronning tarixiy, madaniy va diniy aloqalari, shuningdek, mintaqaviy geosiyosat va xavfsizlik masalalari Eronning Afg'onistondagi siyosiy jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Afg'onistonda ham xuddi Eron kabi shia musulmonlarining mavjudligi Eronning Afg'onistondagi siyosiy ta'sirini kuchaytiradi. Chunki Eron shia musulmonlarini himoya qilishni o'z mintaqaviy va tashqi siyosatining bir qismi sifatida ko'radi. Shuningdek, Tolibon 1996-2001 yillarda hokimiyatga kelganda Eron bilan bir qancha jiddiy ziddiyatlar kelib chiqqan edi. Eron o'shanda Tolibonni o'z dushmani sifatida ko'rib unga qarshi bo'lgan qurolli guruhlarini qo'llab quvvatlagan edi. Bugun esa Eron mintaqada muvozanatning buzilishini

istamaydi va Tolibonni o'z "nazorati ostida" ko'rishga intiladi, shuning uchun o'zaro pragmatik hamkorlik qilishni istaydi. Biroq ba'zi geosiyosiy ahamiyat kasb etuvchi masalalar borki bu ular o'rtasidagi ziddiyatni vaqti vaqti bilan olovlatib turadi. Eron shuni tushunadiki Afg'onistondagi ichki ziddiyatlarning kuchayishi uning ham ijtimoiy ham iqtisodiy muammolarini kuchaytirishi mumkin, qolaversa hanuzgacha kuchli sanksiyalar ta'siri ostida qolayotgan davlat uchun Afg'oniston bilan vujudga kelishi mumkin bo'lgan yangi muammo kerak emas albatta. Eronning Afg'onistondagi siyosiy ta'siri uning mintaqaviy va xalqaro aloqalariga bog'liq. Shu sababli ham Eron bugungi kunga kelib Afg'onistonda siyosiy barqarorlik ta'minlanishidan manfaatdor hisoblanadi.

AQSH omili – AQShning Afg'onistondagi siyosiy jarayonlarga ta'siri mamlakatning siyosati, iqtisodiyoti va xavfsizligiga katta ta'sir ko'rsatgan. Afg'onistonga AQSH ning uzoq muddat bo'lishi (20 yil) mamlakatning siyosiy jarayonlarini, hukumat shakllanishi va iqtisodiy rivojlanishini belgilab berdi. AQSHning Afg'onistondagi siyosiy ishtirokining bir qismi mamlakatda yangi, demokratik tuzum o'rnatish edi. AQSH Afg'onistonda parlament va prezidentlik saylovlarini tashkil qilish orqali demokratik tizimni rivojlantirishga harakat qildi. Biroq, ushbu jarayonda AQSH oldida bir qancha korrupsiya, hukumatning zaifligi, ekstremistik guruhlar, xalqning siyosiy ishonchsizligi kabi muammolar turardi. AQSHning 2021 yilda Afg'onistonni tark etishi Tolibonning qayta hokimiyatga kelishiga zamin yaratdi. Bu esa mintaqada siyosiy va xavfsizlik vaziyatlarini o'zgartirdi. Shuningdek, bu jarayon Afg'onistonning Pokiston, Eron va Xitoy kabi mintaqaviy kuchlar bilan munosabatlarini o'zgarishiga olib keldi.

Xitoy omili – Xitoy boshqalarga qaraganda Afg'onistonda o'ziga xos ahamiyat kasb etishni ya'ni iqtisodiy rivojlanishda muhim rol o'ynashni xohlaydi. 2010-yillardan boshlab, Xitoy Afg'onistonga ko'plab investitsiyalar kiritib boshladi, ayniqsa, Xitoyning "Bir kamar, bir yo'l" tashabbusi doirasida Afg'onistonni mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish uchun muhim tranzit maydoni sifatida ko'radi. Afg'onistonning mintaqaviy tranzit markazi bo'lishi Xitoyning Markaziy Osiyo va Yaqin Sharqdagi iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishga yordam beradi. Xitoy Afg'onistondan mineral resurslarni, jumladan, mis, ko'mir, litiy va boshqa tabiiy boyliklarni o'zlashtirishni maqsad qilgan. Xitoy bugungi kunga kelib Afg'onistonning temir hamda avtomobil yo'llariga, energetika tarmoqlariga sarmoyalar kiritmoqda. Afg'onistonning tabiiy resurslari va mintaqaviy aloqalari Xitoy uchun muhim iqtisodiy imkoniyatlar yaratadi. Qolaversa Xitoy Afg'onistonning shimoliy hududlarida faoliyat yuritayotgan terrorchi guruhlar, jumladan, uyg'ur separatistlarining mintaqadagi ta'sirini kamaytirishga harakat qilmoqda. Xitoy uchun Afg'onistonning xavfsizligi, o'zining chegara xavfsizligi, mintaqada joylashgan iqtisodiy loyihalarning muvaffaqiyati uchun muhimdir. Bu esa Xitoyning mintaqaviy ta'sirini oshirishga yordam beradi. Xitoy Afg'onistonning Pokiston va Eron bilan aloqalarini kuzatib boradi, chunki bu davlatlar Xitoyning iqtisodiy va xavfsizlik manfaatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Afg'onistonning global iqtisodiy hamkorlikka jalb qilinishi, Xitoyning xalqaro maydondagi o'rnini mustahkamlashga yordam beradi. Afg'onistonda Xitoyning ta'siri faqat iqtisodiy yordam va investitsiyalar bilan cheklanmaydi.

Xitoy Afg'onistonga o'zining sarmoya kiritish va iqtisodiy integratsiya dasturlarini taklif qiladi. Afg'oniston uchun bu, xalqaro sanksiyalarni chetlab o'tish, infratuzilma rivojlanishi va yangi ish o'rinlari yaratishda yordam berishi mumkin. Xitoy, shuningdek, Afg'onistonni Xitoyga va boshqa Markaziy Osiyo davlatlariga bog'laydigan tranzit yo'llari qurish uchun o'z resurslarini yo'naltirishga tayyor.

Rossiya omili – Rossiyaning Afg'onistondagi siyosiy jarayonlarga ta'siri mintaqaviy xavfsizlik, geosiyosat va iqtisodiy manfaatlar bilan bog'liq. Tolibonning 2021-yilda hokimiyat tepasiga kelishi, Rossiyaning Afg'onistondagi siyosatini qaytadan ko'rib chiqishga olib keldi. Dastlab Tolibonni hukumatni ag'dargan va radikal siyosat olib boruvchi guruh sifatida ko'rgan bo'lsa-da, hozirda u bilan o'zaro hamkorlik aloqalari olib bormoqda. Rossiya Tolibonni hukumat sifatida tan olmasa-da, Afg'onistondagi barqarorlikni ta'minlashda yetakchi kuch sifatida ko'radi. Tolibon bilan olib borilayotgan diplomatik aloqalar orqali mintaqaviy tahdidlarni kamaytirishga va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashga intiladi. Rossiya Afg'onistondagi xavfsizlikni ta'minlashda SHHT va KXHT bilan faol aloqalar olib boradi. Bu tashkilotlar Afg'onistondagi jarayonlarni barqarorlashtirishda Rossiyaning muhim diplomatik vositalari hisoblanadi. Rossiya shuningdek, Afg'onistonni o'zining Markaziy Osiyodagi iqtisodiy doirasiga jalb qilishni istaydi, chunki Afg'oniston bu mintaqadagi tranzit yo'llari va iqtisodiy markazlarga qo'shimcha imkoniyat bo'lishi mumkin. Rossiya AQSH va NATOning Afg'onistondan chiqib ketganidan so'ng bu mintaqada o'z ta'sirini kuchaytirishni istagan edi, biroq Ukraina bilan bo'layotgan urush jarayonlari bu masalani rivojlanishiga to'sqinlik qilib turmoqda. Rossiya Afg'onistondagi manfaatlarini avvalo uning siyosiy tizimini stabilizatsiya qilishda va barqaror hukumatni shakllantirishga yordam berishda ko'radi.

Markaziy Osiyo omili – Markaziy Osiyo davlatlarining mintaqaviy xavfsizlik, iqtisodiy hamda siyosiy aloqalarda Afg'oniston bilan chambarchas bog'liqligi uning Afg'onistondagi siyosiy jarayonlarga bevosita bog'liqligini ko'rsatib turadi. Tolibonning hokimiyatga qaytishi va mintaqada turli ekstremistik guruhlarining faollashuvi Markaziy Osiyo davlatlarining xavfsizlik masalalariga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Markaziy Osiyoning Afg'oniston bilan chegaradosh bo'lgan davlatlari undagi ekstremizm va terrorizmni, narkotik moddalar savdosini o'zlarining xavfsizligiga jiddiy tahdid sifatida ko'radi. Markaziy Osiyo davlatlari Afg'onistondagi siyosiy jarayonlarga o'z ta'sirini diplomatik vositalardan foydalangan holatda kuchaytirmoqda. Xususan O'zbekiston bu masalada juda faol. Uning Afg'onistonga qaratilgan siyosati ko'proq pragmatik yondashuvga asoslanadi va Afg'onistonning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan. Bugun Afg'onistondagi beqarorlikni kamaytirish uchun O'zbekiston Tolibon bilan faol diplomatik hamkorlik olib borishga intilmoqda. Markaziy Osiyo davlatlari uchun Afg'oniston iqtisodiy aloqalar va tranzit yo'llari nuqtai nazaridan juda muhim. Afg'oniston orqali Pokistonga chiqish uchun alternativ yo'l ochiladi, o'z navbatida bu Markaziy Osiyo iqtisodiyoti uchun katta ahamiyatga ega.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki Afgʻonistondagi siyosiy jarayonlar bir necha mintaqaviy va global kuchlarning taʼsiri ostida shakllanmoqda. Tolibon, AQSH, Pokiston, Xitoy, Eron, Rossiya va Markaziy Osiyo davlatlari Afgʻonistonning ichki siyosati, xavfsizlik holati va iqtisodiy rivojlanishiga har xil darajada taʼsir koʻrsatmoqda. Ushbu davlatlar oʻz manfaatlarini himoya qilish uchun oʻz siyosiy yondashuvlarini ishlab chiqqan va Afgʻoniston bilan aloqalarini davom ettirmoqda. Afgʻonistonning siyosiy jarayonlari global va mintaqaviy taʼsirlarning murakkab tarmogʻiga bogʻliq. Tolibonning hokimiyatga qaytishi Afgʻonistonning kelajakdagi siyosiy yoʻnalishini belgilab beradi, lekin uning mintaqaviy va xalqaro hamjamiyat bilan aloqalari rivojlanishi hali ham noaniq. AQSH va Rossiya kabi global qudratlar, Afgʻonistonning xavfsizligi va barqarorligini saqlashda oʻz siyosatlarini davom ettirgan boʻlsa-da, ularning taʼsiri sezilarli darajada kamaygan. Pokiston, Xitoy, Eron va Markaziy Osiyo davlatlari esa Afgʻonistonning mintaqaviy xavfsizlik va iqtisodiy holatiga taʼsir qilishga intilishmoqda, bu ularning siyosiy va iqtisodiy manfaatlariga mos keladi. Afgʻonistonning kelajagi uning ichki siyosatining barqarorligi, xalqaro hamjamiyat bilan aloqalari va mintaqaviy hamkorlikka bogʻliq. Afgʻonistondagi siyosiy jarayonlarning barqarorlashuvini yuqorida nomlari keltirilgan davlatlarning barchasi birdek istashi bir qaraganda muammoni hal qilishda ijobiy ahamiyat kasb etadigandek koʻrsatsa-da, ularning bu yoʻlda oʻz geosiyosiy maqsadlarini birinchi oʻringa qoʻyishi masalani amalda yanada chigallashuviga xizmat qilmoqda. Demakki Afgʻonistondagi siyosiy jarayonlar XXI asrda jahon siyosiy sahnasida dolzarbligicha saqlanib qolishi ehtimoli mavjud. Bu muammoning yagona yechimi ushbu davlatda yagona siyosiy kuchning qaror topishi va uning qanday siyosat olib borishiga bogʻliq deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Oʻzbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutqi. <https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyeev-bmt-bosh-assambleyasi-20-09-2017>
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Afgʻoniston boʻyicha “Tinchlik jarayoni, xavfsizlik sohasida hamkorlik va mintaqaviy sheriklik” mavzusida oʻtkazilgan xalqaro konferensiyadagi nutqi. <https://www.un.int/uzbekistan/fr/news/%C2%ABtinchlik-jarayoni-xavfsizlik-sohasida-hamkorlik-va-mintaqaviy-sheriklik%C2%BB-mavzuida-afg%E2%80%98oniston>
3. Karimov I. Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: “Oʻzbekiston”, 2003. 304 b.
4. Safoyev S.S Markaziy Osiyoning geosiyosati. – T.: “Patent press”, 2005. 160 b.
5. Sirojov O.O. Markaziy mintaqasida hmkorlik jarayonlari. – T.: Oʻzbekiston, diss. avtoref. Toshkent, 2018.
6. Qodirov I. Oʻzbekiston Respublikasi transport diplomatiyasi: muammolar va ularning yechimlari. Siyosiy fan.nom. ... diss. avtoref. Toshkent, 2005.

7. Zohidov A.A. Markaziy Osiyo transport tizimini samarali boshqarish mexanizmini takomillashtirish. – T.: O‘zbekiston, diss. avtoref. Toshkent, 2018.

YEVROPA ITTIFOQI INETGRATSION TUZILMASINING MAFKURAVIY ASOSLARI

Kamola ESANOVA

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

Xalqaro munosabatlar yo‘nalishi

1- kurs magistranti

Ilmiy rahbar: S.f.d., dotsent G. Muminova

Annotatsiya: Yevropa Ittifoqining (YI) mafkuraviy asoslari uning yaratilishidan boshlab shakllangan siyosiy, iqtisodiy va madaniy qadriyatlar majmuasidir. Bu asoslar YI ning barqarorligi, birdamligi va taraqqiyotiga xizmat qiladi. Mazkur maqolada Yevropa ittifoqi (YI) integratsiyasining nazariy-konseptual asoslari o‘rganilgan. Yevropani birlashtirish jarayoni tarixiy, siyosiy va iqtisodiy omillar nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilib, integratsiyaga ta’sir ko‘rsatgan asosiy mafkuralar – yevropeizm, katolitsizm, federalizm, keynsianizm va multikulturalizm o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: Yevropa Ittifoqi, integratsiya, yevropeizm, federalizm, katolitsizm, keynsianizm, multikulturalizm, iqtisodiy hamkorlik, siyosiy birlik.

So‘nggi yillarda jahon sahnasida xalqaro munosabatlar tendensiyasi rivoji shuni ko‘rsatmoqdaki, bugungi kunda global raqobatdan chetda turish, turli xalqaro tahdidlardan saqlanish faqatgina integratsiyalashuv doirasidagina kechishi mumkin. Shu jihatdan, fikrimcha hozirgi paytda turli integratsion birlashmalarning xalqaro munosabatlarda dadil faoliyat yuritishi ham ana shu sababdandir,, Ular xalqaro munosabatlar aktorlari orasidan eng progressiv va institutsional jihatdan ancha puxta shakllangani — bu albatta Yevropa Ittifoqi bo‘lib, uni Yevropadagi integratsion jarayonlarning institutsional tuzilmasi va dunyodagi integratsion tashkilotlarning eng oliy shakli deyishimiz mumkin.

Yevropa Ittifoqi hozirgi kunda turli tarix, madaniyat, iqtisodiy tuzilma va tashqi siyosat manfaatlariga ega bo‘lgan yigirma yettita davlatning ittifoqidir. (Buyuk Britaniya 2020-yil 31-yanvarda a’zolikdan chiqqan). Ta’kidlash lozimki, aynan Yevropadagi integratsion jarayonlarning rivojlanishi jahonning boshqa davlatlari o‘rtasidagi turli integratsion guruhlar, tashkilotlar, tuzilmalarning shakllanishi va tashkil topishiga turtki bo‘ldi. Shu jihatdan Yevropani integratsiyaning vatani deb atash mumkin.

Yevropa Ittifoqining tashkil etilishi XX asrning eng muhim voqealaridan biri bo‘lib, Yevropa jamiyati hayotida tub o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. Yevropa Ittifoqi yagona siyosiy, iqtisodiy, harbiy tuzilma sifatida shakllanganiga qadar murakkab yo‘lni bosib o‘tdi. Hozirgi Yevropa Ittifoqi tarixi o‘rganilganda aksariyat tadqiqotchilar uni XX asrning 50-yillari yoki ikkinchi jahon urushidan keyingi davrdagi voqealar bilan bog‘laydilar. Ammo Yevropani yagona “bir

bayroq” ostida birlashtirish g‘oyasi ancha oldin paydo bo‘lgan. Tarixiy nuqtai nazardan tahlil etilganda Yevropani birlashtirish g‘oyasini beshta muhim mafkuralar bilan bog‘lash mumkin. Bular:

- Yevropeizm;
- Katolitsizm;
- Federalizm;
- Keynesianizm;
- Multikulturalizm¹

Bularning har biri u yoki bu bosqichda yuksalishi integratsiyaning pragmatik vazifalari, shakllanishi va rivojlanishiga hissa qo‘shgan va zaruriy bosqich vazifasini bajargan. Yuqoridagi mafkuralarga asoslanib Yevropa integratsiyasining siyosiy, diniy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy omillari mavjudligini ta’kidlash zarur. Yevropa birlashish g‘oyasi tarixiy jarayonda turli mafkuralarning o‘zaro ta’siri va sintezi asosida shakllangan. Quyida ushbu beshta mafkuraning o‘ziga xos xususiyatlari va ularning Yevropa integratsiyasi rivojidagi o‘rni batafsil tahlil qilingan:

Tarixan integratsiyaning birinchi mafkurasi “**Yevropeizm**” (yevropachilik) — o‘tmish va kelajakning umumiyligi hamda G‘arbiy Yevropa xalqlarining madaniy ustunligi g‘oyasi bo‘lgan. Bu yerda siyosiy integratsiya ko‘rinishi bo‘lib, u milliy, ommaviy va siyosiy madaniyat sohasidagi umumiy qadriyatlar va yagona jamoaga daxldorlik hissi darajasini ko‘rsatadi². Yevropeizm — Yevropani yagona tarixiy, madaniy va siyosiy makon sifatida ko‘rish g‘oyasi. Bu mafkura Yevropa xalqlarining umumiy qadriyatlari va ularning integratsiyalashuvini rag‘batlantiradi. Yevropeizmning ildizlari Uyg‘onish davri va Ma’rifatparvarlik davriga borib taqaladi. Napoleon Bonapart davrida ham Yevropani birlashtirishga urinishlar bo‘lgan.

Asosiy tamoyillari:

- Yevropa madaniyatining umumiyligi va birligi g‘oyasi;
- Demokratik qadriyatlar va inson huquqlariga sadoqat;
- Siyosiy va iqtisodiy hamkorlik orqali umumiy farovonlikka erishish.

O‘rta asrlarda Yevropada katoliklikning hayotni barcha jabhalarida hukmron bo‘lganligi va ushbu mintaqada kuch bilan teokratik Yevropa davlatini barpo etishga urinishi “**Katolitsizm**” mafkurasining ko‘rinishi bo‘lgan. **Katolitsizm** – Rim-katolik cherkovi va uning ta’limotlari asosida shakllangan mafkura bo‘lib, Yevropani diniy birlik asosida birlashtirishni maqsad qilgan. O‘rta asrlarda Yevropa davlatlari Rim Papasi rahbarligida yagona diniy hudud sifatida qaralgan. Muqaddas Rim imperiyasi diniy birlik asosida boshqarilgan. Reformatsiya va diniy urushlardan so‘ng Yevropa diniy jihatdan bo‘lingan, biroq katolikning mutlaq ta’siri davom etgan.

Asosiy tamoyillari:

¹ Байков А. А. Идеологический компонент в эволюции Евросоюза. – Полис. Политические исследования. 2013. № 1. стр. 130-141

² Abduraxmonov, F. (2023). Yevropa Ittifoqining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 1(9).

- Yevropa davlatlarini nasroniylik (xususan, katolitsizm) atrofida birlashtirish;

- Ma'naviy qadriyatlar va axloqiy birlikni ta'minlash;
- Cherkov va davlat o'rtasidagi o'zaro hamkorlik.

Zamonaviy Yevropa integratsiyasini tavsiflashda 1920-yillardagi **federalizm** mafkurasi asosiy Yevropani birlashtirish g'oyasi hisoblanadi. 1920-30-yillarda Panyevropa harakati tarafdorlari Rixard Kudenxov-Kalergi va Aristid Briand federalizm g'oyasini ilgari suradilar. Rixard Kudenxov-Kalergi o'zining "Panyevropa manifesti"¹da barcha Yevropaning demokratik davlatlarini birlashtirishga chaqirib, bojxona chegaralarini yo'q qilish, tovarlarning erkin harakatini yo'lga qo'yish, urushlarning oldini olish uchun hakamlilik mexanizmini yaratishni taklif etadi. Davlat va huquq nazariyasiga ko'ra davlatlarning shartnoma va qonuniy tartibga solingan birlashuvini ta'sis etishga asoslangan ittifoqi **federatsiya** deb ataladi. Federalizm davlat hokimiyatini ikki darajada — federal markaz va unga tobe bo'lgan subyektlar asosida amalga oshirishni nazarda tutadi. Tarixan federalizm subyektlar o'rtasida kompromissni anglatib, unga ko'ra doimiy shartnoma mavjud bo'lishligini hamda ushbu hujjat asosida subyektlar muayyan funksiyalarni bajarishni federal markazga berishlari va ayni bir paytda sezilarli mustaqillikka ega bo'lishlarini bildiradi. Federalizm ko'pincha mafkura sifatida tavsiflanadi. Federatsiya, o'z navbatida, hokimiyatni tashkil etishning ma'lum tamoyillariga asoslangan hududiy tuzilmani anglatadi. Shuning uchun federalizm juda keng tushunchadir. Integratsiyaning boshqa nazariyalari orasida aynan federalizm Yevropani siyosiy birlashtirish harakatiga g'oyaviy asos bo'lgan. Umuman olganda, federalizm konsepsiyasi integratsiyaning strategik maqsadini, ya'ni davlatlardan yuqori turuvchi hokimiyatni tashkil etilishini va u hokimiyatlar bo'linishi tamoyiliga ko'ra boshqarilishini o'rtaga tashlaydi. Tegishli davlatlardan yuqori turuvchi siyosiy institutlar tashkil etiladi va qatnashuvchi davlatlar muayyan suverenitetlarining bir qismini ularga o'tkazadilar². **Federalizm** – Yevropa davlatlarini siyosiy jihatdan birlashtirish va ularni yagona federativ tuzilma ostida boshqarish g'oyasidir. XIX asrda Yevropada federativ boshqaruvga asoslangan loyihalar ilgari surilgan. Ikkinchi jahon urushidan keyin Yevropa davlatlari urushlarning oldini olish maqsadida iqtisodiy va siyosiy federatsiyalashuvni boshlagan. Bugungi kunda Yevropa Ittifoqi qisman federal tizim elementlariga ega.

Asosiy tamoyillari:

- Milliy davlatlar o'rtasidagi chegaralarni yumshatish;
- Barcha a'zo davlatlar uchun umumiy qonunchilik va boshqaruv tizimini yaratish;
- Demokratik boshqaruv asosida siyosiy birlikka erishish.

¹https://www.researchgate.net/publication/368312325_Origins_of_the_PanEuropean_Movement_and_Modern_Challenges_for_the_University_Community

² Abduraxmonov, F. (2023). Yevropa Ittifoqining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 9-bet.

Keynsianizm iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning makroiqtisodiy nazariyasi bo'lib, uning paydo bo'lishi ingliz iqtisodchisi J. M. Keynes nomi bilan bog'liq. Ushbu nazariya Buyuk depressiya, inqiroz davrida jahon iqtisodiyotida yuzaga kelgan iqtisodiy vaziyat tahlili natijasida shakllangan. Keynes o'zining "Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" (1936) kitobida davlatning iqtisodiyotga aralashuvi g'oyasini asoslab bergan. Bunda bozor iqtisodiyoti munosabatlari tizimi mukammal emasligi va shu sababli mamlakatda maksimal darajada bandlikni va iqtisodiy o'sishni ta'minlash faqat davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi orqali yuz berishi mumkinligi asoslanadi. Umuman olganda "aralash iqtisodiyot" g'oyasi ilgari suriladi. Shuningdek, Keynes o'z asarida davlat fiskal va pul-kredit siyosati orqali jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishi va bu orqali aholi bandligini ta'minlashi zarurligini ta'kidlaydi. Ta'kidlash lozimki, Keynsning g'oyalari ikkinchi jahon urushidan keyin asosiy rolni o'ynadi ***Yevropa iqtisodiyotini Ikkinchi jahon urushidan keyingi qayta tiklanishi, 1950-60-yillardagi gurrakab rivojlanishida keynsianizm amaliy qo'llanma vazifasini o'tagan.*** Keynes nazariyasi iqtisodiy jarayonlarda davlatning faol aralashuvini ma'qullaydi. Keynes integratsiya masalasida asosiy e'tiborni mintaqaviy integratsion tuzilmalar tarkibida tuziladigan siyosiy institutsional mexanizmlarga qaratadi¹. **Keynsianizm** –iqtisodiy mafkura bo'lib, davlatning iqtisodiyotdagi faol ishtirokini qo'llab-quvvatlaydi. XX asrning 30-yillarida Buyuk Depressiya davrida Keynes davlat iqtisodiyotga aralashmasa, inqirozlar chuqurlashishini ta'kidlagan. Ikkinchi jahon urushidan keyin G'arbiy Yevropa davlatlari iqtisodiy tiklanish uchun Keynsian tamoyillaridan foydalangan. Yevropa Ittifoqining iqtisodiy siyosati ham qisman Keynsianizm ta'sirida shakllangan.

Asosiy tamoyillari:

- Davlat iqtisodiyotga faol aralashishi lozim;
- Ishsizlik va iqtisodiy inqirozlarni oldini olish uchun davlat xarajatlari oshirilishi kerak;
- Iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun ijtimoiy dasturlarni rivojlantirish zarur.

Yevropa integratsiyasining ijtimoiy va madaniy omillarida **multikulturalizm** mafkurasi ham muhim bo'lgan. "Multikulturalizm" atama sifatida ilk bor 1960-yilda Kanadada ishlatila boshlangan. Bu mamlakatdagi ingliz va fransuz madaniyati va tili qarama-qarshiligi natijasida murakkablikka sabab bo'layotgan vaziyatni tartibga solish jarayonida qo'llanilgan. Keyinchalik ayrim davlatlar oliy ta'lim dargohlarida multikulturalizm alohida fan sifatida o'qitila boshlandi hamda ilmiy-siyosiy tomondan e'tirof etildi. Ikkinchi jahon urushidan keyin Yevropa iqtisodiyotini tiklashda ayrim Yevropa davlatlarining ilgari koloniyasi hisoblangan davlatlaridan ishchi kuchi migratsiyasi oqimi ko'payib bordi. Ular bilan mahalliy aholi o'rtasida diniy, madaniy farqlar mavjudligi hamda migrantlarning jamiyatga integratsiyalashuvi qiyin kechganligi

¹ Abduraxmonov F. (2023). Yevropa Ittifoqining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 10-bet.

bilan bog'liq jarayonlar ayrim holatlarda nizolarni keltirib chiqargan yoki tushunmovchiliklarni yuzaga keltirgan. Bunga javoban multikulturalizm g'oyasi o'rta tashlandi. Uning asosiy mohiyati immigrantlarning (etnos, xalq) mavjud yerlik aholiga nisbatan o'z milliy madaniyatlarini ham tatbiq etishga intilishlarini bildiradi. Agar an'anaviy Yevropa liberal mafkurasi alohida fuqarolarning teng huquqliklarini himoya qilish g'oyasiga asoslangan bo'lsa, multikulturalizm oldinga qadam tashlab, bu huquqni jamoaviy shaxslarga – ma'lum madaniyatlar vakillariga ham beradi. Shuning uchun, qaysidir ma'noda multikulturalizm – bu demokratiya yoki globallashuv sharoitida madaniy qadriyatlar tengligini ifodaladi. Ta'kidlash joizki, mazkur mafkura asta-sekinlik bilan amalga tatbiq etilishi barobarida ayrim paytlarda davlatlarda ko'zlangan samarani bermadi. Hozirgi kunda multikulturalizm g'oya, yo'nalish sifatida amalda kam e'tirof etilmoqda. Tolerantlik yoki bag'rikenglik, boshqa madaniyatlarga hurmat, ularni e'tirof etish, uyg'unlikda umrguzaronlik qilish insonlar o'rtasida integratsiyalashuvning ijobiy tomoni hisoblanadi. **Multikulturalizm** – Yevropada turli madaniyatlarga mansub insonlarning birgalikda tinch va totuv yashashini targ'ib qiluvchi mafkura. XX asrning ikkinchi yarmida Yevropaga ko'plab muhojirlar kelishi natijasida multikulturalizm tushunchasi dolzarb bo'ldi. Yevropa davlatlari muhojirlar va mahalliy aholi o'rtasidagi ijtimoiy integratsiyani ta'minlash uchun ushbu mafkurani qo'llab-quvvatlagan. XXI asrda multikulturalizm bo'yicha turli qarashlar mavjud bo'lib, ba'zi davlatlar uni qo'llab-quvvatlasa, boshqalari esa migratsiya siyosatini cheklashga harakat qilmoqda.

Asosiy tamoyillari:

- Turli madaniy guruhlarining teng huquqliligini ta'minlash;
- Migratsiya jarayonlarini qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy integratsiyani kuchaytirish;
- Etnik va diniy xilma-xillikni ijtimoiy boylik sifatida qabul qilish.

Xulosa sifatida, Yevropa Ittifoqi integratsion tuzilma sifatida jahon siyosiy va iqtisodiy tarixida muhim hodisa bo'lib, uning shakllanishi turli mafkuralar va nazariyalar ta'sirida kechgan. Bu mafkuralar Yevropa integratsiyasining asosiy omillari sifatida namoyon bo'lgan.

Yevropeizm Yevropa xalqlarining umumiy madaniy va tarixiy merosiga asoslanib, ularning birligini ta'minlashni maqsad qilgan. Katolitsizm esa diniy birlik tamoyiliga asoslangan holda, Yevropa davlatlarini Rim-katolik cherkovi atrofida birlashtirishga intilgan. Federalizm Yevropa davlatlarini siyosiy jihatdan yaqinlashtirish va yagona boshqaruv tizimini yaratish g'oyasini ilgari surgan. Keynsianizm iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish orqali integratsiyani rag'batlantirishga urg'u bergan. Multikulturalizm esa Yevropa xalqlarining madaniy xilma-xilligini e'tirof etib, bag'rikenglik va ijtimoiy integratsiyani mustahkamlashga yo'naltirilgan.

Umuman olganda, Yevropa Ittifoqi zamonaviy integratsion jarayonlarning eng muvaffaqiyatli namunalaridan biri bo'lib, u turli mafkuralarning sintezidan hosil bo'lgan murakkab va institusional tuzilmaga ega puxta tizimdir. Ushbu

ittifoq nafaqat iqtisodiy va siyosiy hamkorlik platformasi, balki madaniy va ijtimoiy hamkorlik maydoni sifatida ham namoyon bo‘lib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Байков А. А. Идеологический компонент в эволюции Евросоюза. – Полис. Политические исследования. 2013. № 1. стр. 130-141.
2. Abduraxmonov, F. (2023). Yevropa Ittifoqining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*, 1(9).
3. https://www.researchgate.net/publication/368312325_Origins_of_the_PanEuropean_Movement_and_Modern_Challenges_for_the_University_Community.
4. Семак Е. А. Международная экономическая интеграция: Учебное пособие. – М.: БГУ, 2012.
5. . Борко Ю. Европейский союз: углубление и расширение интеграции. – М.: “МЭиМО”, №8, 2000.
6. Буторина О. В. Европейская интеграция: учебник. М.:Деловая литература, 2011.

MINTAQAVIY INTEGRATSIYA – XAVFSIZLIK KAFOLATI

Oybek G‘AYBULLAYEV
TKTI tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyo davlatlari xavfsizligini ta’minlashda mintaqaviy integratsiyaning o‘rni va ahamiyati tahlil etiladi. Mintaqaviy hamkorlikning ikki va ko‘p tomonlama shakllari hamda ushbu jarayonning eng yuqori bosqichi bo‘lgan integratsiya mexanizmlari keng yoritilgan. Mintaqaviy integratsiya mintaqada mavjud umumiy muammolarni bir davlat doirasida hal etishning imkonsizligi sababli obyektiv zarurat sifatida qaraladi. Xususan, xavfsizlikni mustahkamlash, iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qiluvchi qo‘shma loyihalarni amalga oshirish hamda mintaqaviy miqyosdagi tahdidlarga qarshi kompleks yondashuv ishlab chiqish nuqtai nazaridan integratsiyaning dolzarbligi asoslanadi. Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun mintaqaviy integratsiya xavfsizlik va barqaror rivojlanishni ta’minlovchi muhim vosita sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: xavfsizlik, integratsiya, realizm, liberalizm, transformatsiya, globallashtirish, hamkorlik, Markaziy Osiyo, mintaqaviy integratsiya.

Bugun biz jahon siyosiy tartiboti uchun jiddiy, shu bilan bir qatorda qizg‘in kurash ketayotganligiga guvoh bo‘lmoqdamiz. O‘zaro geosiyosiy raqobatning ko‘rinishlari va shakli nisbatan barqaror dunyo tartiboti shakllangan o‘tgan asrdagidan keskin farq qilmoqda. Natijada xalqaro munosabatlarning subyektivi hisoblanmish davlatlarning eng oliy maqsadi sanalgan xavfsizlikni ta’minlash va

bu orqali barqaror taraqqiyotga erishish yo‘llari borasidagi qarashlar keskin transformatsiyaga¹ uchramoqda.

An’anaviy qarashlarga ko‘ra xavfsizlik tushunchasini chuqur anglashning ikkita maktabini alohida ko‘rsatish lozim:

1.Realizm maktabi.

2.Liberalizm maktabi.²

Realizm namoyondalari xavfsizlik tushunchasini kuch bilan bog‘lashadi. Ularning fikricha, aynan kuch xavfsizlikning zahirini tashkil etadi. Sovuq urushning tugashi va globallashuv³ jarayonining tezlashib ketishi natijasida realizm shubha ostiga qoldi. Realizmning markaziy nuqtalari hisoblanmish kuch-qudrat, hokimiyat, manfaatdorlik va davlat kabi asosiy tushunchalar tizimdagi o‘zgarishlarni ochiq qayd etolmadi.

Liberalizm maktabi esa realizm namoyondalari kabi xavfsizlikni kuch bilan emas, balki hamkorlik orqali ta’minlash mumkin degan qarashni ilgari suradilar. Shuningdek ular xavfsizlikni ta’minlash davlatning yakka o‘zi bilan emas, balki uning bir necha tuzilmalarga birlashishi bilan amalga oshadi.

Kuch davlatlarga ustunlik berishini inkor etmagan holda aytmoqchimizki, u doim xavfsizlik kafolati bo‘la olmaydi, muammolarni hal qilish uchun uning o‘zi yetarli emas. Agar kuch hal qiluvchi vosita bo‘lganda edi AQSh-Vyetnam urushi va Rossiya Federatsiyasining Ukrainadagi maxsus operatsiyasi natijalari tamomila boshqacha bo‘lgan bo‘lardi.

Hamkorlik orqali xavfsizlikni ta’minlash mumkin deb hisoblovchi liberalizm tarafdorlarining qarashlari ham kamchiliklardan holi emas. Hamkorlikning keng qamrovli tushuncha. Uning darajalari bor. Aynan qaysi darajadagi hamkorlik xavfsizlikni ta’minlaydi degan masala o‘rtaga tashlanganida masalaning mohiyati oydinlashadi. 2020-yil sentyabr-noyabr oylarida bo‘lib o‘tgan harbiy harakatlar natijasida Armaniston o‘z hududining bir qismini yo‘qotdi. Vaholanki u KXShTning a’zosi edi. 2024-yilda Ukraina armiyasi Rossiya Federatsiyasining Kursk viloyatiga bostirib kirdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin ilk bor (sobiq SSSR) Rossiya Federatsiyasi hududiga dushman armiyasi bostirib kirdi. Rossiya Federatsiya ham yuqorida nomi zikr etilgan tashkilotning faol a’zolaridan biri edi.

O‘zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev ta’biri bilan aytganda – “Xalqaro hamkorlikning universal prinsip va normalarga asoslangan tizimi izdan chiqib borayotgani bugungi kun haqiqatidir. Buning asosiy sabablaridan biri – global darajada davlatlar o‘rtasidagi o‘zaro ishonchning chuqur tanazzulga yuz tutayotgani bilan bog‘liq. Bu esa o‘z navbatida geosiyosiy qarama-qarshiliklarga rag‘bat berib, “bloklarga mansublik” stereotiplarining

¹ **Transformatsiya** (inglizcha: *transformation*) so‘zi umumiy ma’noda **o‘zgarish, aylanish, qayta shakllanish** degan ma’noni anglatadi.

² Bo‘ronov S, Azimov H. Sharq mamlakatlarida xavfsizlik muammolari va mojarolar. “EFFEKT-D” nashriyoti. T.:– 2023. – B.12-15.

³ **“Globallashuv”** tushunchasi, aslida, **“globalizatsiya”** (inglizcha: *globalization*) so‘zining o‘zbekcha talqinidir. Bu atama zamonaviy dunyoda davlatlar, iqtisodiyotlar, madaniyatlar, texnologiyalar va jamiyatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning kuchayishini anglatadi.

qayta tug‘ilish xavfini yuzaga keltirmoqda. Davlatlar o‘rtasidagi bunday o‘zaro ishonchsizlik jarayoni jahon iqtisodiyotining avvalgi taraqqiyot yo‘liga qaytishini va global ta‘minot zanjirlarining tiklanishini murakkablashtirmoqda. Dunyoning turli nuqtalarida davom etayotgan qurolli mojarolar savdo va investitsiya oqimlarini izdan chiqarib, oziq-ovqat va energetika xavfsizligini ta‘minlash borasidagi muammolarini yanada keskinlashtirmoqda. Shu bilan bir qatorda, global iqlim o‘zgarishi, tabiiy boyliklar va suv resurslari tanqisligining ortishi, bioxilma-xillikka putur yetishi hamda xavfli yuqumli kasalliklar tarqalishi jamiyatlarimizning zaif tomonlarini yanada yaqqolroq ko‘rsatib bermoqda. Bu muammolar insoniyat taqdiriga bevosita daxldor bo‘lgan mushtarak qadriyat va ne‘matlarning yemirilishiga olib kelib, odamlar hayoti va faoliyatiga tahdid solmoqda, ularning daromad manbalarini qisqartirmoqda. Bunday murakkab sharoitda bir haqiqat aniq: hech bir mamlakat yolg‘iz holda ushbu global xavf-xatarlarni chetlab o‘tish yoki bartaraf etishga qodir emas”.¹

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqsak, butun dunyoda global va mintaqaviy darajada o‘zgarishlar sodir bo‘layotgan bugungi murakkab bir sharoitda Markaziy Osiyo mintaqasi davlatlarining mavqeyini saqlab qolish va kelajak taraqqiyotini ta‘minlash yagona mintaqaviy integratsiyalashuv asosida hal etilishi mumkin.² Shu o‘rinda liberal qarashlarning asosi bo‘lgan hamkorlik tushunchasi va xavfsizlikni ta‘minlash yo‘lida biz taklif qilayotgan integratsiya tushunchasiga izoh berish o‘rinlidir.

“Hamkorlik” tushunchasi ijtimoiy-falsafiy lug‘atlarda turlicha talqin qilinadi. Hamkorlik – maqsad va manfaatlar to‘g‘ri kelganda ikki va undan ortiq tomon o‘rtasidagi ijobiy ham faoliyat hisoblanadi.³ Bunda hamkorlikda maqsad va manfaat omili qayd etilgani holda, uning faqat ijobiy faoliyat deya ta’kidlanadi. Vaholanki hamkorlik salbiy maqsadlar yo‘lida ham amalga oshirilishi mumkin. Boshqa bir ta’rifda esa, “hamkorlik – muzokara, kelishuv va unga amal qilishdan iborat yaxlit jarayon”⁴ deya keltirilgan. O‘zbekistonlik professor O.O.Sirojov “hamkorlik – obyektiv zaruriyat natijasida ma’lum bir mintaqada davlatlarining tenglik, ixtiyoriylik, umummilliy manfaatlarining uyg‘unlashuvi asosida birgalikdagi faoliyati”⁵ deya nisbatan mukammal ta’rif beradi. Yuqoridagilardan kelib chiqadiki, hamkorlik ma’lum bir mintaqada yuza berishi, unda ishtirok etuvchi tomonlarining har biri uchun manfaatli bo‘lishi, tomonlar uchun ixtiyoriy bo‘lishi kerak. Hamkorlikni davlatlar misolida olsak, ular vujudga kelganidan

¹ Mirziyoyev, SH. M. (2022, Sentabr 12). Shanxay hamkorlik tashkilotining Samarqand sammiti: o‘zaro bog‘liqlikdagi dunyoda muloqot va hamkorlik. Retrieved from president.uz: <https://president.uz/oz/lists/view/5495>

² Ko‘charov Ch. Markaziy Osiyoning mintaqaviy integratsion jarayonlari muammolari. O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi “Fan” nashriyoti. T.: — 2008. – B.5

³ Gufo.me — словари и энциклопедии

⁴ Цыганков П.А. Политическая социология международных отношений. Содержание и формы международного сотрудничества. http://society.polbu.ru/tsygankov_sociology/ch41_all.html.

⁵ Sirojov O.O. Markaziy Osiyo mintaqasida hamkorlik jarayonlari. “O‘zbekiston” NMIU. T.: 2016. – B. 17

buyon u yoki bu ko‘rinishda hamkorlik qilib kelishgan. Hamkorlikda asosiy e’tibor milliy manfaatlarga qaratiladi, davrning xususiyati, u yuzaga keltiradigan muammolar nuqtai nazaridan yondashiladi. Davlat hamkorlikdan manfaatdor bo‘lsa, albatta unda ishtirok etadi. Endi integratsiya haqida to‘xtalamiz.

Integratsiya jipslashish, birlashish hisoblanadi. U jarayon sifatida bir qancha qismlarga bo‘linadi (davlatlararo, mintaqaviy, global va h.k). Mintaqaviy integratsiya bu — ma’lum bir mintaqa davlatlarining tenglik, o‘zaro xohish-istak asosida mintaqaviy yaxlitlikni vujudga keltirishga qaratilgan jarayon.¹ Integratsiyada asosan kelajakdagi samara ustuvorlik qiladi. Shuningdek, mintaqaviy hamkorlik va mintaqaviy integratsiya uzviy bog‘liq. Bu ikki jarayon uchun davlatlarning taraqqiyot darajalari, siyosiy tuzumning yaqinligi muhim ahamiyatga ega.² Bunday omillar bo‘lmasa, ikki jarayon ham samara bermaydi. Deylik, Yaponiya va Shimoliy Koreya geografik nuqtai nazardan bir mintaqada joylashgan joylashgan, bunda makon omili mavjud bo‘lsa-da, ularning siyosiy tuzumlari va iqtisodiy darajalaridagi farq jarayonning amalga oshishiga to‘sqinlik qiladi.

Mintaqaviy integratsiya hamkorlikning institutsiallasuvi hamdir. Hamkorlik uchun esa institutsionallasuv shart emas. Shunga qaramay har qanday integratsion jarayonlarning ibtidosi aynan hamkorlikdan boshlanadi. Mintaqaviy hamkorlik natijasida integratsiya jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi. Davlatlar o‘rtasidagi hamkorlik aloqalarini quyidagi turlarga bo‘lish lozim:

1. Ikki tomonlama hamkorlik
2. Ko‘ptomonlama hamkorlik
3. Mintaqaviy integratsiyani shakllanishi

Yuqoridagilarning har biri o‘z ichida shakllanish, rivojlanish kabi bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Ikki tomonlama hamkorlik rivojlanib, ko‘p tomonlama hamkor, uning yuqori bosqichida esa mintaqaviy integratsiya shakllanadi.

Mintaqaviy integratsiyaning asosiy tamoyillari – o‘zaro ishonch, tenglik va umummanfaatdorlik hisoblanib, bu tamoyillar aynan ko‘p tomonlama hamkorlik natijasida ortadi. O‘z navbatida, bu hamkorlik samara beradi va uni rivojlantirishga ehtiyoj kuchaya boradi. Buni jamiyat ham, hukumat ham his qila boshlaydi.. Chunki Bundan tashqari, mintaqaviy integratsiya uchun ko‘lam va jabhalar ham muhim. Ya’ni turli sohalar, turli toifa vakillari kesimidagi integratsiya shakllanishi kerak. Bu esa ko‘p tomonlama hamkorlik zaminida yuzaga keladi.

Markaziy Osiyo mintaqasi uchun mintaqaviy integratsiyani shakllantirish va rivojlantirish obyektiv zaruriyat ekanligini quyidagi omillar bilan asoslashimiz mumkin:

¹ <https://yuz.uz/uz/news/markaziy-osiyo-integratsiyasi-mintaqaning-ozaro-bogliqligi-bizganima-beradi>

² Sirojov O.O. Markaziy Osiyo mintaqasida hamkorlik jarayonlari. “O‘zbekiston” NMIU. T.: 2016. – B. 24

Birinchidan, mintaqaviy integratsiya vositasida xavfsizlikni mustahkamlash mumkin. Dunyoning strategik muhim nuqtalarida kuch markazlarining manfaatlari to‘nashgan, mintaqaviy urushlar kuchaygan, xalqaro huquqning hisoblangan suverenitet daxlsizligi va davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik kabi asosiy tamoyillari ularni nazorat qiluvchilar tomonidan buzilayotgan bir sharoitda kuchlarni birlashtirish ushbu tahdidlardan himoyalaniishning eng samarali yo‘li hisoblanadi.

Ikkinchidan, mintaqaviy muammolar kun sayin keskinlashmoqda. Markaziy Osiyo mintaqasida shu kungacha birgina suv masalasida asosiy muammo Orol dengizi bilan bog‘liq edi. Bugungi kunga kelib Qo‘sh tepa kanali, Sarez ko‘li muammolari ham qo‘shildi.. Ularni bir davlat darajasida hal etish imkonsiz. Bu holatda faqat birgalikda harakatgina yaxshi samara beradi.

Uchinchidan, mintaqaning iqtisodiy taraqqiyotiga xizmat qiladigan loyihalarni amaliyotga tatbiq etish uchun imkoniyatlarni birlashtirishning ayni vaqti. Masalan Energetika sohasida iste‘mol oshib borishi, energetik qaramlikni oldini olish, yangi iste‘molchilar (YeI, Hindiston) bilan hamkorlik aloqalarini tezroq amalga oshirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa o‘rnida shuni aytmoqchimizki, mintaqada davlatlari bugungi kunda o‘z oldilarida turgan dolzarb muammolarga faqatgina birgalikda, uchinchi tomonning aralashuvisiz yechim topishga harakat qilishlari lozim. Kuch va imkoniyatlarni birlashtirish nafaqat bugungi muammolarga yechim berishi, shu bilan birga kelajakda xavfsizlikka bo‘ladigan ehtimoliy tahdidlarning ham oldini olishi mumkin. Kuch va imkoniyatlarni birlashtirishning eng maqbul va sinalgan modeli esa mintaqaviy integratsiyadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev, SH. M. (2022, Sentabr 12). Shanxay hamkorlik tashkilotining Samarqand sammiti: o‘zaro bog‘liqlikdagi dunyoda muloqot va hamkorlik. Retrieved from president.uz: <https://president.uz/oz/lists/view/5495>
2. Bo‘ronov S, Azimov H. Sharq mamlakatlarida xavfsizlik muammolari va mojarolar. “EFFEKT-D” nashriyoti. T.:– 2023.
3. Ko‘charov Ch. Markaziy Osiyoning mintaqaviy integratsion jarayonlari muammolari. O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi “Fan” nashriyoti. T.: – 2008.
4. Sirojov O.O. Markaziy Osiyo mintaqasida hamkorlik jarayonlari. “O‘zbekiston” NMIU. T.: – 2016
5. Sirojov O., Nazirov M. Markaziy Osiyo davlatlari hamkorligining istiqbollari va imkoniyatlari. TTYS bosmaxonasi. T.: – 2021
- Цыганков П.А. Политическая социология международных отношений. Содержание и формы международного сотрудничества. http://society.polbu.ru/tsygankov_sociology/ch41_all.html.
6. <https://yuz.uz/uz/news/markaziy-osiyo-integratsiyasi-mintaqaning-ozaro-bogliqligi-bizga-nima-beradi>
7. Gufo.me — словари и энциклопедии

PEDAGOGIKA VA TA'LIM

MILLIY TARBIYANING ZAMONAVIY KONSEPTUAL ASOSLARI — TA'SIRCHAN PSIXOTEXNOLOGIYA SIFATIDA

Inomjon ABDUJALILOV
TDSHU, Amaliy fanlar fakulteti,
Psixologiya ta'lim yo'nalishi 1-kurs magistranti
Ilmiy rahbar: DSc dotsent X. Jabborov

Annotatsiya: Mazkur maqolada milliy tarbiyaning zamonaviy konseptual asoslari — ta'sirchan psixotexnologiya sifatida o'rganilib, bunda asosan yoshlarda milliy tarbiya shakllanishiga xizmat qiladigan mahalliy va xorijiy konsepsiyalar hamda tarbiya masalasiga daxldor psixotexnologiyalar bilan tanishishingiz mumkin.

Kalit so'zlar: tarbiya, konsepsiya, psixotexnologiya, metod, fazilat, axloq, milliy tarbiya, milliy xarakter, g'oya, mafkura.

Bugungi yangi davr, globallashuv davri, ta'lim samaradorligini oshirishda inson omili, inson kapitali va inson resurslarini tadqiq qilishda, har tomonlama yondashuvlar mavjud. Biz mazkur masalada ta'limni rivojlantirishda ijobiy inson resurslaridan biri hisoblangan tarbiya masalasini ko'rib chiqmoqchimiz. Mazkur resurs barcha millatlarni kelajagi va taraqqiyoti uchun eng dolzarb inson resurslaridan biri hisoblanadi¹.

O'zbekistonda milliy tarbiyaning konseptual asoslarini ishlab chiqishdagi zaruratni bugungi kundagi globallashuvning tarbiya jarayoniga ta'sir masalasi tezlashtirdi nazarimizda.

Aslida O'zbekistonda milliy tarbiyaning konseptual asoslari chuqur ildizi va qadimiy tarixga borib taqaladi. Buni tadqiqotimiz birinchi bobida batafsil ko'rib chiqqanimizdek ko'plab sharq mutafakkirlarini asarlarida tarbiya jarayonini ko'tarilishi, komil inson, barkamol avlod orzulari va obrazlari misolida ham sezish mumkin.

Bu masalaga dastlab O'zбекистон Respublikasining 1992 yil keyin 1997 yildagi "Ta'lim to'g'risidagi" qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da so'ngra 2020 yildagi "Ta'lim to'g'risidagi" qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 28 iyuldagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi PQ-3160-sonli, 2019 yil 3 maydagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4307-son va 2021 yil 26 martdagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-5040 qarorlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31 dekabr 1059-sonli "Uzluksiz ma'naviy tarbiya

¹ M. Quronov. Milliy tarbiya. Monografiya. T.: 2004. B.210

konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari” to‘g‘risida Qarorida o‘z aksini topib takomilashib bordi.

O‘zbekistonda milliy tarbiyaning konseptual asoslarini mustahkamlashda ikki bosqichni nazarda tutish maqsadga muvofiq. Jumladan, Birinchi bosqich milliy tarbiyamiz tarixiy takomilidan kelib chiquvchi shaxs xulq-atvorining asosiy tarkibiy jihatlari – imon, ilm, mas’uliyat, mehr tuyg‘ularini shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, e‘tiqod tarbiyasidan boshlanadi. Ikkinchi bosqich tarbiyaning moddiy voqelikda akslanishi, ya’ni madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib, ko‘pincha ijtimoiy-psixologik va siyosat kesishuvida shakllanadigan murakkab tarbiya yo‘nalishlaridan iborat bo‘ladi”.

“Xo‘sh, bunday vaziyatda o‘smirimiz ongiga ijobiy milliy fazilatlarni singdirish, milliy o‘zlik, ya’ni ajdodlarimiz qoldirgan bebaho tarbiyaviy merosga yuksak hurmat tuyg‘ularini shakllantirish uchun nimalar qilish lozim?

Birinchidan, bugungi zamonaviy o‘smirni ta’lim-tarbiya tizimida o‘qitishning yangi, izchil va samarali usullarni joriy etilishi darkor. Ya’ni bugungi o‘smirni o‘quv faoliyatida ustuvor motivlar, o‘quv ustanovkalar, qiziqishlar vahakazo. Bunda Prezidentimiz Sh.Mirziyovning “Agar farzandimizga to‘g‘ri tarbiya bermasak, har kuni, har daqiqada uning yurish-turishi, kayfiyatidan ogoh bo‘lib turmasak, ularni ilm-u hunarga o‘rgatmasak, munosib ish topib bermasak, bu omonatni boy berib qo‘yishimiz hech gap emas” fikrlarini eslash juda o‘rinlidir. Qolaversa Prezidentimiz raisligida 2019 yil 23 avgust kuni xalq ta’limi tizimini rivojlantirish, pedagoglarning malakasi va jamiytdagi nufuzini oshirishga bag‘ishlangan videoselektor yig‘ilishida O‘zbekistonda milliy tarbiyaning konseptual asoslarini mustahkamlashga qaratilgan quyidagi fikrlarga e‘tiboringizni qaratmoqchiman, ya’ni Kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha mamlakatimizda Prezidentimiz tomonidan **6 ta** farmon va qaror, Vazirlar Mahkamasining **21 ta** qarori qabul qilinib, bu sohadagi islohotlarning huquqiy-me’yoriy asoslari mustahkamlandi. Ta’lim-tarbiya ishlarini samarali olib borishda erkak o‘qituvchilarning alohida o‘rni va ta’siri borligi hisobga olinib, ko‘rilgan aniq chora-tadbirlar natijasida xalq ta’limi tizimiga **12 ming 871** nafar erkak o‘qituvchi qaytdi. Pedagog xodimlar mehnatini rag‘batlantirish bo‘yicha oxirgi 3 yilda o‘qituvchilarning ish haqi o‘rtacha **2,5 barobar oshirildi**. Uzoq tumanlarga borib ishlayotgan pedagog kadrlarga **50 foizgacha qo‘shimcha** oylik ustamalar to‘lanmoqda. Ta’lim-tarbiya sohasida zamonaviy va oqilona tizim yaratish, o‘qitish metodlari, ta’lim standartlari, darslik va o‘quv qo‘llanmalarini yangilash zarurligi, bilim berishda ilg‘or xorijiy tajribalardan foydalanish, tarbiyada esa milliy an‘ana va qadriyatlarga suyanish muhimligi qayd etildi. Maktablardagi ma’naviy-tarbiyaviy ishlarni yangicha asosda tashkil etish, “Milliy g‘oya”, “Odobnoma”, “Dinlar tarixi”, “Vatan tuyg‘usi” kabi fanlarni birlashtirgan holda, yagona “Tarbiya” fanini joriy qilish zarurligi qayd etildi va maktablarda 1-11 sinflarga alohida “Tarbiya” fanini joriy etildi va mazkur darsliklarda o‘quvchilarni yoshi va psixologik xususiyatlarini inobatga holda tarbiya fazilatlarini singdirib boriladi.

Yuqoridagi vedoselektorda Prezidentimiz tomonidan maktabda ta'lim va tarbiyani uzluksizligi va tizimlilikini rivojlantirish biz uchun buyuk umummilliy maqsadga, umumxalq harakatiga aylanishi zarur"gi qayd qilib o'tildi.

O'zbekistonda milliy tarbiyaning konseptual asoslari bo'yicha navbatdagi ishlardan yana biri O'zbekiston Respublikasi Prezidentining joriy yil 29 apreldagi farmoniga muvofiq, Xalq ta'limi tizimini **2030**-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Unda o'quvchilarni tarbiyasi bo'yicha **48 ta maqsadli** ko'rsatkichlarga erishish bo'yicha aniq mexanizmlar belgilandi. Shuningdek, maktab, litsey yoki kollej uchun yangi bino qurish, uni zamonaviy asbob-anjomlar bilan jihozlash mumkin, ammo o'qitishda sifat o'zgarishlariga erishmasdan, yuksak malakali, kasbini joni dili bilan sevgan fidoyi muallimlarni tayyorlamasdan ko'zlangan maqsadlarga erishish qiyin. bizningcha pedagog kadrlar tayyorlash tizimining zamonaviy talablar asosida takomillashtirilishi ana shu maqsadga yo'naltirilishi lozim.

Ikkinchidan, farzandlar ta'lim-tarbiyasi borasida faqat o'quv yurtininggina emas, ota-ona, mahalla-ko'y va keng jamoatchilik mas'uliyati ham oshirilishi shart. Ayrim o'smirimizning aqidaparastlar ta'siriga berilayotgani, giyohvandlik va jinoyatchilik yo'lga kirib qolayotgani ta'lim-tarbiya jarayonida jiddiy nuqsonlar mavjudligi, o'quv yurti, ota-ona, keng jamoatchilik, saylovlar paytidagina jonlanib qoladigan siyosiy partiyalar, o'smir tarbiyasi uchun mas'ul bo'lgan tashkilotlar faoliyatidagi nomuvofiqlikdan, ular o'rtasida izchil va samarali hamorlik yaxshi yo'lga qo'yilmaganidan darak beradi. Bizningcha, tadbirbozlik va va'xzonlik amaliyotidan voz kechib, mamlakat miqyosida milliy g'oya konsepsiyasiga tayangan holda o'smir ta'lim-tarbiyasiga aloqador tashkilot va muassasalar faoliyatini uyg'unlashtirishni nazarda tutgan umummilliy harakat dasturining yaratilishi va hayotga tatbiq qilinishi yuqorida tilga olingan muammolarining hal etilishiga ko'maklashgan bo'lur edi.

Bizningcha O'zbekistonda milliy tarbiyaning konseptual asoslarini mustahkamlashda hayotga kirib kelgan g'oyalar ham juda muhim va ular quyidagilarni tashkil etadi. Jumladan, "Jamiyat – islohotlar tashabbuskori", "Xalq davlat organlariga emas, balki davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak", "Halollik vaksinasi", "Ma'naviyat bo'lmagan joyda hech qachon adolat bo'lmaydi!", "Inson manfaatlari hamma narsadan ulug'", "Xalq boy bo'lsa, davlat ham boy va qudratli bo'ladi", "Xalq bizdan rozi bo'lsa, ishimizda unum va baraka bo'ladi", "Adolat – qonun ustuvorligida", "Insonlarning dardu tashvishlarini o'ylab yashash – odamiylikning eng oliy mezonidir", "Biz buyuk tarix, buyuk davlat, buyuk madaniyat yaratgan xalqmiz", "Biz – hech qachon mehnatdan qochmaydigan, qiyinchilikdan qo'rqmaydigan, adolatni qadrlaydigan, azmu shijoatli, buyuk xalqmiz", "Inson qadri" kabi tamoyillarni amaliyotga tatbiq qilinayotganligi bilan izohlashimiz mumkin.

O'zbekistonda milliy tarbiyaning konseptual asoslari bo'yicha asosiy ishlardan yana biri O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlar to'g'risida"gi 1059-sonli qarorining chiqishi bo'lib, mazkur konsepsiya millat kelajagi, millat ma'naviy taraqqiyoti uchun bir

o'ziga hos tarixiy voqelik bo'ldi. Mazkur konsepsiya **8 ta bob** va ma'naviy tarbiyaning uzluksizligini ta'minlashga qaratilgan **61 ta** maqsadli va manzilli tadbirlar rejasidan iborat bo'lib, uning amalga oshirilishi **4 bosqichdan** iborat bo'ldi¹.

Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasining asosi milliy tarbiyamiz, Unsur Ul Maoliy Kaykovus, Yusuf Xos Hojib, Abu Rayhon Beruniy, Imom Buxoriy, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Abu Nasr Farobiy, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat kabi ulug' mutafakkirlarimizning ma'naviy-ilmiy merosiga asoslangan. Ayni vaqtda dunyoning rivojlangan davlatlari tajribasida sinovdan o'tgan zamonaviy tarbiya texnologiyalaridan foydalanish Konsepsiyaning zamon bilan hamnafasligiga xizmat qiladi.

“... hamma narsa tarbiyaga bog'liq. Tarbiya yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat yo falokat masalasidir”, degan edi milliy pedagogikamizning buyuk darg'asi Abdulla Avloniy. Konsepsiya ana shu hikmatga hamohang bo'lib, unda farzandlarimizda milliy yuksalishimiz uchun eng zarur fazilatlar: Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlilik, mas'uliyatlilik, bag'rikenglik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik bolalikdan boshlab bosqichma-bosqich rivojlantirib boriladi. Voyaga yetgan o'g'il-qizlarimiz mustaqil hayotga ana shu fazilatlar bilan kirib boradilar. Bu fazilatlar ularning o'zlarini ham, xalqimizni ham baxtli, farovon qiladi.

Uzluksiz ma'naviy tarbiya Konsepsiyasi o'zida dunyo pedagogik tajribasi va yutuqlarini mujassam etganligi alohida ta'kidlandi. Jumladan, Yevropa Ittifoqining tarbiyaviy tavsiyalari, AQSh tajribasidan shaxs erkinligi, tadbirkorlik, muvaffaqiyatga erishishga intilish, Janubiy Koreyada o'smir ongiga urf-odatlar, axloqiy ideallarni singdirish, Yaponiyaning “xarakterni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim”, Xitoyning yaxshilik, to'g'rilik, poklik, donolik va ishonchlilik kabi fazilatlarni tarbiyalashga qaratilgan pedagogik tajribalari o'rganilib, modifikatsiyalanib, amaliyotga tatbiq qilingan.

Konsepsiyada O'zbekistonda o'smir tarbiyasini zamonaviy asosda ilmiy-texnologik isloh qilish va uning ijtimoiy-psixologik omillari borasida olib borilayotgan ishlar va uni bugungi kun ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ilmiy asoslangan tayanch kompetensiyalar, fazilatlar asosida shakllantirish ishiga katta ahamiyat berilgan. Buning uchun oila, maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta, o'rta maxsus kasb-hunar, oliy ta'lim muassasalari, mahallalarning ijtimoiy-pedagogik hamkorlikni yangi darajaga ko'tariladi.

Konsepsiya oldiga qo'yilgan vazifalar:

ma'naviy-axloqiy tarbiyani baholashning ilmiy asoslangan indikatorlarini ishlab chiqish; bizningcha mazkur vazifada milliy tarbiya shakllanishiga xizmat qiladigan ijtimoiy-psixologik omillarni baholash xususiyatiga ega bo'lgan psixologik indikatorni ham amaliyotga tatbiq etish maqsadga muvofiq.

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 31 dekabrda “Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlar to'g'risida”gi 1059-sonli qarorih <https://lex.uz/docs/-4676839>

tarbiyaning homiladorlik davridan boshlanadigan, tadrijiylik va uzluksizlik tamoyillariga asoslangan metodikasini ishlab chiqish va hayotga tatbiq etish;

uzluksiz tarbiya tizimida milliy va zamonaviy pedagogikaning ilg'or yutuqlaridan samarali foydalanish;

tarbiyalanuvchilar bilan birga tarbiyachilarning ham bilimi va malakasini muntazam oshirib borish;

oila, ta'lim muassasalari va mahalla, shuningdek, ommaviy axborot vositalari va boshqa ijtimoiy tuzilmalar o'rtasida samarali hamkorlik mexanizmini yo'lga qo'yish;

ma'naviy tarbiyaning tadrijiy rivojlanish va uzluksizlik tamoyillariga asoslanishdan iborat.

“Uzluksiz ma'naviy tarbiya Konsepsiyasi” to'rt bosqichda amalga oshiriladi:

birinchi bosqich – oilalarda (ikki davr: *1-davr* – homila davri, *2-davr* – bola tug'ilganidan 3 yoshgacha bo'lgan davr);

ikkinchi bosqich – maktabgacha ta'lim 3-6 (7) yoshgacha bo'lgan davr;

uchinchi bosqich – umumiy o'rta ta'lim tizimida (ikki davr: *1-davr* – 7 (6)-10 yosh boshlang'ich sinf, *2-davr* – 11-17 yosh o'rta va yuqori sinflar);

to'rtinchi bosqich – ishlab chiqarishda faoliyat ko'rsatayotgan va band bo'lmagan o'smir, shuningdek, o'rta maxsus kasb-hunar, oliy ta'lim muassasalari tizimida (ikki davr: *1-davr* – o'rta maxsus kasb-hunar va oliy ta'lim bilan qamrab olinmagan, shuningdek, ishlab chiqarishda faoliyat ko'rsatayotgan va band bo'lmagan o'smir – 17-30 yosh, *2-davr* – o'rta maxsus kasb-hunar, oliy ta'lim muassasalarining o'quvchi-talabalari 15-22 (24) yosh).

Konsepsiya ijrosi uchun mas'ul vazirlik va idoralar:

- Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi huzurida Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini amalga oshirish jarayonini muvofiqlashtiruvchi **“Ma'naviy tarbiya”** respublika jamoatchilik kengashini tashkil etish.

- **“Uzluksiz ma'naviy tarbiya”** ruknida ota-onalar, pedagoglar, bolalar va o'smirlar uchun darsliklar, adabiyotlar, mediamahsulotlar, ilmiy-metodik majmuasini yaratish.

- Davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari va rejalari asosida o'quvchilarda yoshiga mos tayanch ma'naviy-axloqiy fazilatlar, kompetensiyalarni shakllantirish.

- I-XI sinflar uchun **“Tarbiya”** fanini joriy qilish.

- Umumta'lim muassasalarining **“Tarbiya”** fani o'qituvchilarini tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishning tashkiliy-huquqiy asoslarini yaratish hamda amalga oshirish.

- Ajdodlarimizning boy ma'naviy merosini axloqiy fazilatlar majmui bo'lgan milliy tarbiya an'analari, vositalari, shakllarini o'rganish maqsadida mamlakatimiz hududlariga etnopedagogik ekspeditsiyalarni tashkil etish. To'plangan tarbiyaviy meros asosida kitob va qo'llanmalar, ko'pjildli **“Milliy tarbiya ensiklopediyasi”**ni yaratish hamda chop etish.

- Jamiyatda milliy tarbiya an'analari, qadriyatlarini tiklashga qaratilgan fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarni tashkil etish;

- o'smirni oilaviy hayotga tayyorlash, ularga oiladagi nizoli holatlarni hal etishning huquqiy va pedagogik-psixologik asoslarini o'rgatish;

- o'smirda turli ma'naviy tahdidlarga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirishga qaratilgan profilaktik tadbirlarni tashkil etish va shu kabi **61 ta** Respublika va xalqaro miqyosidagi tadbirlarni samarali o'tkazish bo'yicha vazifalar belgilab qo'yilgan.

Konsepsiyada bunga tarbiyaga yangicha, tizimli yondashuv, tayanch fazilatlarni kafolatli loyihalashtirish va o'rgatishda oila, maktabgacha ta'lim muassasasi hamda umumiy o'rta ta'lim muassasalarining pedagogik imkoniyatlarini to'liq ishlatish va ular orasida ilmiy-metodik hamkorlikni yangi darajaga ko'tarish masalasi rejalashtirilgan.

Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasida tarbiya bolalar ta'limdan bo'sh vaqtida amalga oshiriladigan qo'shimcha yuklamaga – ikkinchi darajali ishga aylanib, buning oqibatida tarbiya uzuq-yuluq jarayon bo'lib kelganligi hamda jamiyatning pedagogik madaniyati pasayib, maktabgacha ta'lim, maktab pedagoglari, ota-onalarning tarbiyaga oid pedagogik-psixologik bilimlari zamon talablariga javob bermayotganligi kabi ijtimoiy oqibatlar qayd qilinib o'tiladi. Buning oqibatida yo'l qo'yilgan xatolardan eng ko'p tarqalgani – og'zaki tarbiya davom etayotganligi, ota-onalar, maktabgacha tarbiya muassasalari tarbiyachilari, maktab o'qituvchilari bolalarga Vatanga sadoqat, mas'uliyat, tadbirkorlik va boshqa fazilatlar nazariy ma'lumotlarga aylanib, bolalarning odatlariga aylanmayotganligi, ezgu fikr, ezgu so'z, ezgu amalga erishmayotganligi natijasida o'smirning Vatanga sadoqat, mas'uliyat, tadbirkorlik, mehr-oqibat haqida so'zlari bilan yoshiga mos amallari orasida tafovut namoyon bo'layotganligi qayd qilinadi.

O'zbekistonda milliy tarbiyaning konseptual asoslari bo'yicha juda ko'plab tadqiqotlarni ko'rib chiqdik va nazariy tahlil qildik. O'rganishlarimiz hozirga qadar aynan ijtimoiy psixologiyada tadqiqot predmeti sifatida o'smirda milliy tarbiya shakllanishining ijtimoiy psixologik omillarini o'rganmagan, mazkur masala bo'yicha maqsadli va manzilli tavsiyalar ishlab chiqilmaganligi aniqlandi va quyidagicha xulosalarni taqdim etishimiz mumkin¹:

- milliy tarbiya bo'yicha konsepsiyalarni joriy etilishi va amalda ishlashi joriy qilinishi uzluksiz milliy tarbiya jarayonining tizimli tashkil etilishiga, tarbiya sohasining ilg'or innovatsion texnologiyalar asosida takomillashuviga, o'smirning Vatanga sadoqat, tadbirkorlik, irodalilik, mafkuraviy immunitet, mehr-oqibatlilik, mas'uliyatlilik, bag'ri kenglik, huquqiy madaniyat, innovatsion fikrlash, mehnatsevarlik kabi tayanch kompetensiyalar bilan mustaqil hayotga kirib borishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi.

- oilalar, ta'lim muassasalari, mahallalar va korxonalarda mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish layoqatiga ega bo'lgan o'smirning ma'naviy kamol topishi

¹ Jabborov X.X. "O'smirda milliy tarbiya shakllanishining psixologik qonuniyatlari". Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.VOLUME 2 | ISSUE 1 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor. SJIF 2021: 5.423.

uchun zarur bo'lgan innovatsion ijtimoiy-pedagogik sog'lom va barqaror muhit yaratiladi.

- jamiyatda jinoyatchilik, ekstremizm, terrorizm, korrupsiya, firibgarlik, ko'zbo'yamachilik, yolg'onchilik, egotsentrizm, axloqiy buzuvchilik, oilaviy ajrimlar, mehr-oqibatning kamayishi, "ommaviy madaniyat"ga ko'r-ko'rona taqlid, loqaydlik, begonalashuv, o'zibo'larchilik, farzand tarbiyasida mas'uliyatsizlik, oilaviy qadriyatlar inqirozi, el-yurt taqdiriga befarqlik kabi illatlar keskin kamayadi. Band bo'lmagan o'smirning hayotda o'z o'rnini topishga, kelajakka bo'lgan ishonchi oshadi. Mamlakat dunyoda raqobatbardosh, boy inson kapitaliga ega bo'ladi.

- oila, ta'lim muassasalari, davlat tashkilotlari va nodavlat tashkilotlar, o'ta-onalarda boy milliy tarbiyaviy merosimiz to'g'risida bilimlar shakllanadi, ularni o'rganish, saqlash, targ'ib qilish, o'rgatish orqali milliy fazilatlarining avloddan-avlodga bezavol o'tib borishi ta'minlanadi.

- milliy tarbiya bo'yicha konsepsiyaning amalga oshirilishi jamiyatda axloqiy muhitning sog'lom va barqaror bo'lishiga salmoqli hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrda "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059-sonli qarori <https://lex.uz/docs/-4676839>

2.M. Quronov. Milliy tarbiya. Monografiya. T.: 2004. B.210

3.Jabborov X.X. "O'smirda milliy tarbiya shakllanishining psixologik qonuniyatlari". Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.VOLUME 2 | ISSUE 1 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor. SJIF 2021: 5.423.

PEDAGOGIK FAOLIYATDA KASBIY STRESS VA KASBIY SO'NISH XOLATLARINI TASHXISLASHNING PSIXOLOGIK TAHLILI

Madinabonu XOTAMOVA

TDSHU, Psixologiya yo'nalishi 1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: PhD katta o'qituvchi D. Botirova

Annotatsiya: Mazkur maqolada pedagoglarning kasblariga nisbatan faolligi va qiziqishini so'nishi mexanizmlariga e'tibor qaratilgan, shu bilan birga mazkur holatdagi shaxslarga qanday yordam berish yo'llariga to'xtalib o'tilgan. Pedagoglarda kasbiy so'nish jarayonining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini empirik jihatdan o'rganish hamda kasbiy so'nish profilaktikasi bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish iborat.

Kalit so'zlar: kasbiy so'nish, hissiy so'nish, kasbiy stress, kasbiy o'zlik, kasbiy "men" lik, kasbiy malaka, kasbiy hamkorlik, kasbiy layoqat.

Jahon ta'lim va ilmiy markazlari olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda kasbiy faoliyat bilan bog'liq ruhiy charchash holati muammosi ko'pincha, "yordam berish" turidagi kasblar vakillari bilan bevosita bog'liq ekanligini, ular orasida o'qituvchilar alohida o'rin tutishi qayd etiladi. Shunga ko'ra, o'qituvchilar faoliyatining umumiy psixologik xususiyatlari, masalan, yuqori darajadagi aks ettirish ta'sirining asosiy "vositasi" sifatidagi shaxslararo muloqot, o'zini o'zi boshqarishning yuqori darajasi va boshqalarda kasbiy so'nish jarayonining kelib chiqishiga olib kelishi hamda ruhiy charchash holatini keltirib chiqarishi o'rganilmoqda. Ammo, bu masalada ta'kidlash kerakki, hozirgi vaqtda kasbiy muvaffaqiyat sharoitida o'qituvchilarda ruhiy charchash holatining kelib chiqishi va genezisini o'rganish muammosi ishlab chiqilmagan, bu mazkur tadqiqotning dolzarbligi va maqsadini belgilaydi. O'zbekistonda hozirgi kunda ta'limni modernizatsiyalashga alohida e'tibor qaratilmoqda, uning asosiy maqsadi ta'lim sifatini oshirishdir. Ushbu muammoning mumkin bo'lgan yechimlari pedagogik jarayonga innovatsion texnologiyalarni faol joriy etish bilan tavsiflanadi.

Davom etayotgan o'zgarishlar sharoitida nafaqat o'qituvchining yuqori kasbiy mahoratiga (bilim, ko'nikma va malakalarga), balki uning shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirish darajasiga, psixologik barqarorligiga ham yuqori darajadagi talablarni qo'yadi. Shundan kelib chiqib, Respublikamizda keyingi yillarda turli ta'lim maskanlarida faoliyat olib borayotgan pedagog va professor-o'qituvchilarning ruhiy salomatligini ta'minlash, psixologiya sohasida kasb psixologiyasi bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash, o'qituvchilarning kasbiy shakllanishi uchun munosib shart-sharoitlarni yaratish, moddiy-texnik ta'minotini yaxshilash borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi. Xususan, ... "jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash" ustuvor vazifa etib belgilandi¹. Ta'lim tarbiya sohasidagi mazkur islohotlarning asosiy maqsadi, albatta barkamol shaxs tarbiyasi masalasi hisoblanadi va Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda "...jamiyat hayotini o'zgartirishga qaratilgan islohotlar avvalo ta'lim tizimidan boshlanganini ko'ramiz. Ta'lim va tarbiyaning asosi, poydevori bu – maktab. Maktabni maktab qiladigan kuch esa o'qituvchilardir"². Bu, o'qituvchilik kasbi egalari zimmasiga qator mas'uliyatli vazifalarni yuklash bilan bir qatorda, pedagog va professor o'qituvchilarning psixosotsial salomatligini saqlash, pedagogik jamoalarda sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni yaratish, pedagoglarda kasbiy so'nishning oldini olish, turli psixologik mexanizmlar asosida ularning stressga barqarorligini oshirish zaruratini tug'diradi.

Kuzatishlardan ma'lum bo'lishicha, psixologiyada kasbiy so'nish muammosiga nisbatan qiziqish yaqin davrlardan boshlab, e'tibor berila boshlandi. 20-asrning so'nggi o'n yilligidan boshlab, jamiyat va insoniyat

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 6 (766)-son, 2017.- B. 25- 150.

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni // <http://lex.uz>

hayotiga bozor munosabatlarining joriy etilishi hamda jamiyatda inson mehnatining faollashuvi mazkur muammoni ilmiy o'rganishga zaruriyatini keltirib chiqardi.

Yigirmanchi asrning 90-yillari oxirida ruhiy so'nish odam kasbiy faoliyatining turli sohalarida "emotsional so'nish sindromi" nomi ostida maishiy psixologiyada o'rganila boshlandi. Xususan, o'qituvchilar, psixologlar, shifokorlar, ijtimoiy xodimlarning mehnat faoliyati xususiyatlarini o'rganish orqali ushbu "yordamchi" kasblar vakillarining barchasida kasbiy psixologik so'nish xavfini oshiradigan stress omillarining mavjudligi bilan birlashganligi aniqlandi.

Pedagoglarda kasbiy so'nish jarayonining ijtimoiy psixologik xususiyatlarini D.Qarshiyeva "Pedagog shaxsida kasbiy stress namoyon bo'lishiga psixologik determenantlarning ta'siri"¹ nomli tadqiqotlarida pedagog shaxsida kasbiy stressning kelib chiqishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar va ularning o'qituvchilarda kasbiy so'nish jarayoniga ta'siri M.Kaplanova tomonidan "O'zbek maktablari o'qituvchisi shaxsining psixologik xususiyatlari"² nomli dissertatsiya ishida o'zbek maktabi o'qituvchilarining shaxsiy kasbiy sifatlarini shakllanishiga ta'sir etuvchi etnopsixologik, ijtimoiy omillarning o'rni Sh.G.Saparovning o'qituvchilarining shaxsiy-kasbiy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotida ta'kidlanishicha, ularning shakllanishi va rivojlanishi kasbiy faoliyatda amalga oshadi. Uning namoyon bo'lish darajasi va sifati o'qituvchilarning yoshi va ish staji bilan uzviy bog'liqdir. Shuningdek, muallif kasbiy xususiyatlarning rivojlanishida jins va kasbiy faoliyatning motivatsion asosi kabi omillarni ham ko'rsatadi. Shunga ko'ra, "Yutuqqa erishishga bo'lgan ehtiyojning yuqori darajasi tendensiyasi asosan 10 yilgacha stajga ega bo'lgan 30-35 yoshgacha o'qituvchilarda namoyon buladi. Keyin faoliyatda yutuqqa erishish ehtiyojining barqarorlashib borishi natijasida o'rtacha qiymatlar tenglashib boradi"³.

Pedagogik ishning aqliy zo'riqishni talab etishligi uning o'ziga xosligi bo'yicha N.V.Kuzmina,⁴ Yu. L. Lvova⁵, N.B. Moskvina⁶, A.S. Slastenin, V.E.Orel, A.A. Rukavishnikovlar uchta asosiy tarkibiy tarkibiy qismlarning: pedagogik faoliyat, pedagogik muloqot va o'qituvchi shaxsiyati xususiyatlari bilan bevosita bog'liqdir

¹ Qarshiyeva D.S. "Pedagog shaxsida kasbiy stress namoyon bo'lishiga psixologik determenantlarning ta'siri" psixol.f.d.dok.disser. T.: 2022 y..

² Kaplanova M. "O'zbek maktablari o'qituvchisi shaxsining psixologik xususiyatlari". Психологические особенности личности учителя узбекской школы. – Т.: 1993. – 26 б.

³ Kaplanova M. "O'zbek maktablari o'qituvchisi shaxsining psixologik xususiyatlari". Психологические особенности личности учителя узбекской школы. – Т.: 1993. – 26 б.

⁴ Mota A.I., Lopes J., Oliveira C. Burnout in Portuguese Teachers: Systematic Review // European Journal of Educational Research. 2021. Vol. 10. № 2. P. 693-703.

⁵ Львова Ю. Л. Социально-педагогические проблемы развития профессиональной и общественной активности учителей / Ю. Л. Львова. – Москва: Сфера, 2012. – 220 с

⁶ Mota A.I., Lopes J., Oliveira C. Burnout in Portuguese Teachers: Systematic Review // European Journal of Educational Research. 2021. Vol. 10. № 2. P. 693-703.

*Tadqiqotchilar E. Edelvich, A. Brodskiy so'nishni umidsizlik jarayoni kontekstida ko'rib chiqadilar. Kasbiy so'nishni o'rganish natijasida idealizm va quvvatni yo'qotish deb ta'riflanadi. Bunda ideal g'oyalar real vaziyatga to'g'ri kelmaydi, natijada inson o'zi xohlagan natijaga erisha olmaydi*¹.

Bundan tashqari, kasbiy so'nish jarayonini o'rganish bo'yicha yana bir nechta modellar mavjud. Masalan, A. Pines-Aronson modeli. Ushbu yondashuvda hissiy so'nish hissiyotlar bilan to'yingan voqealarda uzoq vaqt qolish tufayli kognitiv, jismoniy va hissiy charchoqning maxsus holati sifatida taqdim etiladi.

Quyidagi tavsiyalar to'g'ridan-to'g'ri kasbiy so'nishni boshdan kechirmayotgan o'qituvchilar va so'nishning birinchi bosqichidagi o'qituvchilarga tavsiya etilishi mumkin:

- hayotga ijobiy va yaxshi kayfiyatda munosabatda bo'lish;
- oqilona turmush tarzini olib borish;
- o'ziga ehtiyot bo'lish, tanani tinglashni o'rganish;
- ichki ovozni tinglash;
- o'zizga g'amxo'rlik qilish: sog'lom turmush tarzini olib borish, muloqot ehtiyojlarini qondirish;
- yetarlicha uxlash;
- o'zini sevish;
- o'zining qobiliyatiga ko'ra, ishni olish;
- ishda baxt yoki najot izlashni to'xtatish;
- boshqalar uchun yashashni to'xtatish, ya'ni ularning hayotini yashashni yig'ishtirish;
- o'zi uchun vaqt topish;
- o'zi uchun biror bir qiziqarli va sevimli mashg'ulotlar, qiziqarli kurslarni topish;
- vaqti-vaqti bilan hayotiga yangi narsalarni kiritish;
- ish bilan bog'liq tajribalardan chalg'itishni o'rganish;
- kun voqeliklarini ehtiyotkorlik bilan tushunishni o'rganish;
- biror kishiga yordam berishni yoki unga biror bir ish qilishni xohlashni o'ylab ko'rish: unga kerakmi? ehtimol buni uning o'zi hal qila oladimi?;
- hazil-huzul bilan yashashni o'rganish;
- iloji bo'lsa, hamma narsani o'z kuchi bilan qilish;
- sog'liqqa zarar bermasdan muvaffaqiyatsizlikdan omon qolishga harakat qilish;
- keraksiz raqobatdan saqlanish

*Pedagoglardagi kasbiy so'nish jarayonining o'rganish bo'yicha qator psixometrik metodikalarni o'tkazdik va ular quyidagicha empirik natijalarni qayd qildi. Empirik natijalar Styudent t-mezoni yordamida bir-biri bilan taqqoslandi, natijalar 1-jadvalga keltirilgan*².

¹ Edelvich E., Brodsky A. Stages of Disillusionment in the Helping Professions. N. Y., 1980. 252 p.

² Botirova D.B. Scientific and theoretigal basics of the process of professional characteristics of the process of professional withdrawal in educators. Вестник интегративной психологии. – Ярославл, 2023. №30 – С. 105-109

1-jadval

“Psixik so‘nish darajasini aniqlash” (MBI) so‘rovnomasi natijalari bo‘yicha korrelyatsiya ko‘rsatgichlari (n=193)

№	Shkalalar	1	2	3	4
1.	Psixoemotsional charchoq	1	0,427*	0,381**	0,788**
2.	Kasbiy faoliyatda shaxsiy yutuqlarning kamayishi (Reduksiya)		1	0,684	0,820**
3.	Kasbiy so‘nish			1	0,540**
4.	Depersonalizatsiya (shaxsning begonalashuvi)				1

Izoh: * $r \leq 0,05$; ** $r \leq 0,01$

Olingan natijalardan ko‘rinadiki, “Kasbiy faoliyatda shaxsiy yutuqlarning kamayishi” (Reduksiya) ($r=0,820$, $r \leq 0,05$) bilan “Psixoemotsional charchoq” shkalalari ($r=0,788$, $r \leq 0,01$), ko‘rsatgichlari o‘rtasida o‘zaro korrelyatsion moslik kuzatildi. “Kasbiy so‘nish” ($r=0,540$, $r \leq 0,01$) va “Depersonalizatsiya (shaxsning begonalashuvi)” shkalalari o‘rtasida esa manfiy ko‘rsatgichlar namoyon bo‘ldi. Ushbu holatlar Respondentlarda “Psixoemotsional charchoq” va “Kasbiy faoliyatda shaxsiy yutuqlarning kamayishi (Reduksiya)” shkalalari yuqori, “Kasbiy so‘nish” va Depersonalizatsiya (shaxsning begonalashuvi) nisbatan pastroq darajada ifodalanganligini ko‘rsatadi.

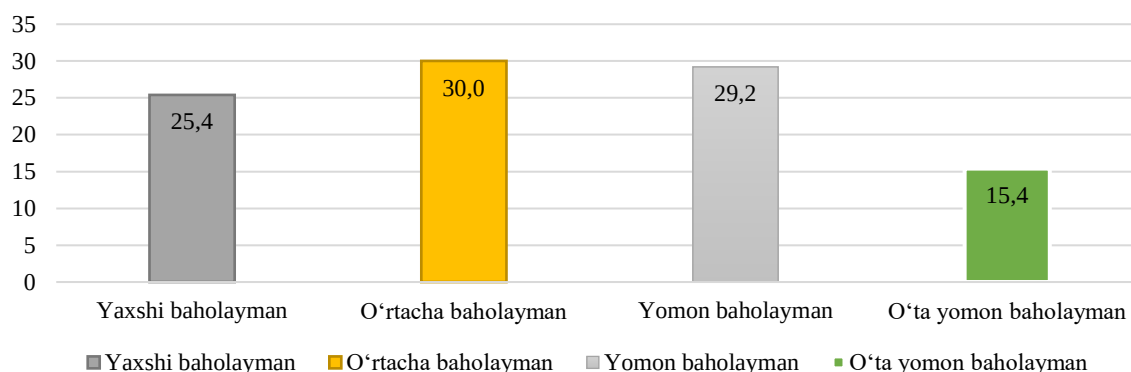
Tadqiqot ishimizda kasbiy so‘nish jarayonining ijtimoiy-psixologik omillarini o‘rganish maqsadida o‘zimiz tomonimizdan ishlab chiqilgan 20 savoldan iborat bo‘lgan “Pedagoglarda kasbiy so‘nishning ijtimoiy-psixologik omillari”ni o‘rganish bo‘yicha so‘rovnomadan (IPS) foydalandik¹.

So‘rovnomadan olingan natijalardan ma‘lum bo‘lishicha, pedagoglarda kasbiy so‘nish jarayonining kelib chiqishiga ta’sir etuvchi jamoadagi shaxslararo munosabatlardagi ziddiyatlar, jamiyatda o‘qituvchilik kasbi nufuzining pastligi, maoshning yetarli emasligi, jamoadagi muhitning nosog‘lomligi, jamoa faoliyatida adolatsizliklarning uchrab turishi, jamoadagi shaffoflikning yetarli emasligi, jamoa a’zolaridagi hamkorlikning yetarli emasligi, ish sharoiti, moddiy-maishiy imkoniyatlarning yaratilmaganligi, pedagogik faoliyatda ish yuklamasining yuqoriligi, o‘quvchilarning tarbiyasi, xulq-atvoridagi nuqsonlar kabi omillar tasdiqlandi.

Jumladan, “Jamoangizdagi shaxslararo munosabatlarni Siz qanday baholaysiz?” nomdagi savolga respondentlar 29,2% yomon baholayman, 30,0% o‘rtacha baholayman, 25,4 % yaxshi baholayman, 15,4% o‘ta yomon va baholayman degan javoblarni berishganligi aniqlandi.(2 rasm)

¹ Botirova D.B. Pedagoglarda kasbiy so‘nish jarayonining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari psixol.f.f.d. PhD.disser. T.: 2024 y

**“JAMOANGIZDAGI SHAXSLARARO
MUNOSABATLARNI SIZ QANDAY BAHOLAYSIZ?”
SAVOLIGA BERILGAN JAVOBLAR KO‘RSATGICHI
(N=193)**

Natijalarni empirik tahlil qiladigan bo‘lsak, “*Jamoangizdagi shaxslararo munosabatlarni Siz qanday baholaysiz?*” nomdagi savolga respondentlarning 29,2% “yomon baholayman”, 30,0% o‘rtacha baholayman, 25,4 % yaxshi baholayman, 15,4% o‘ta yomon baholayman degan javoblarni berishganligi aniqlandi. Oxirgi ko‘rsatgichlar, ya’ni, 25% “yaxshi” deb baholaganlar aslida kamchilikni tashkil etsa, 15,4 % “o‘ta yomon” deganlarning fikri ham e’tibortalab, chunki bu – jamoadagi shaxslararo munosabatlar aksariyatning talabiga javob bermaydi, ya’ni muhit yaxshi emas. To‘g‘ri har 4 nafar xodimning bittasi uchun munosabatlar ijobiy, lekin pedagogik jamoa uchun bu yetarli emas. Demak 29,2% shaxslararo munosabatni yomonligi o‘qituvchilar orasida kasbiy so‘nish jarayonini tezlashtiradi, degan xulosaga sabab bo‘ladi, ishga zo‘r-zo‘raki kelib ketish bora-bora kasbiy so‘nishga olib kelishi mumkin.

“Pedagoglarda kasbiy so‘nish jarayonining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari” mavzusida olib borilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalar ishlab chiqildi:

1. Ko‘pgina tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, psixik so‘nish ko‘proq “odam-odam” sohasidagi kasblar vakillariga xosdir, ularning ishi odamlar bilan intensiv, yaqin aloqada bo‘lish, hissiy haddan tashqari zo‘riqish (shifokorlar, o‘qituvchilar, huquqshunoslar, ijtimoiy ishchilar, psixologlar, psixoterapevtlar va boshqalar) bilan bog‘liq. “Odam-odam” sohasidagi kasblar xodimlaridan muloqot qilish qobiliyati, empatiya (uning tajribalarida ishtirok etish orqali boshqa odamning ichki dunyosiga kirish), shaxsiy intilishlarni, tashabbuslarni va mijozlarning individual xususiyatlarini qabul qilish, insonparvarlik va rahm-shafqat kabi fazilatlar talab qilinadi.

2. Shuni ta’kidlash kerakki, kasbiy so‘nish haqidagi maqolalar va asarlar mualliflari bu haqda noaniq mulohazalarni ilgari suradilar. Xususan, ayrim hollarda o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan kasbiy deformatsiya sifatida, boshqa bir tadqiqotlarda – psixikani tartibga solish va uni salbiy hissiy ta’sirlardan himoya qilish imkonini beruvchi psixologik himoya mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Biz tadqiqotimizda olingan natijalar asosida

kasbiy soʻnish — sindromi hayotning aqliy, somatik va ijtimoiy sohalaridagi buzilish belgilarining aniq kombinatsiyasi bilan tavsiflanadigan va muayyan alomatlarining mavjudligi charchashning turi va darajasini belgilaydi.

3. *Oʻqituvchilarda hissiy charchash - birinchi navbatda, individual va shaxsiy xususiyatlar bilan belgilanadi. Bu, birinchidan, oʻqituvchining qiymat-motivatsion sohasida nomuvofiqlik mavjudligi, xususan, kasbiy faoliyatda hayotning mazmunini shakllantiruvchi qadriyatlarni va muhim shaxsiy xususiyatlarni, xatti-harakatlar turlarini va afzal qilingan harakat yoʻnalishini amalga oshirishning mumkin emasligi. Ikkinchidan, nevrotizmning yuqori darajasi — psixodinamik xususiyat sifatida shaxsiyatning hissiy beqarorligi kabi xususiyatlar oʻqituvchilarning hissiy charchashining paydo boʻlishi va rivojlanishiga taʼsir etuvchi tizimli omillari boʻlib, ular orasida: hissiy holatni nazorat qila olmaslik, maqsadga erishish uchun ahamiyatli boʻlgan sharoitlarni modellashtirish koʻnikmalarining kam rivojlanganligi; ularning harakatlarini dasturlash, oʻz-oʻzini boshqarish moslashuvchanligining yoʻqligi kabilar namoyon boʻladi.*

4. *Ish staji 21 yildan 30 yilgacha boʻlgan guruhga kiritilgan oʻqituvchilar hissiy charchash sindromiga koʻproq moyil ekanlar. Toʻrtinchi guruh vakillari esa ushbu sindromga nisbatan eng kam moyil boʻlib, ular pedagogika sohasida eng koʻp ishlagan oʻqituvchilar (30 yildan ortiq). Shunga koʻra qayd etish mumkinki, tadqiqotimiz boshidagi hissiy charchash sindromi uzoq muddatli kasbiy faoliyat natijasida rivojlanadi degan gipoteza tasdiqlanmadi.*

5. *“Pedagoglarda kasbiy soʻnishning ijtimoiy-psixologik omillari” ijtimoiy-psixologik soʻrovnoma orqali qoʻlga kiritilgan empirik natijalar jamoada shaxslararo munosabatni yomonligi va oʻzaro hamkorlikni yoʻlga qoʻyilmaganligi oʻqituvchilar orasida kasbiy soʻnish jarayonini tezlashtirish mumkinligini koʻrsatdi.*

6. *Ijtimoiy-psixologik soʻrovnoma natijalariga koʻra “maoshning yetarli emasligi”, “jamiyatda oʻqituvchilik kasbi nufuzining pastligi”, “jamoat faoliyatidagi adolatsizliklar” va “jamoadagi muhitning nosogʻlomligi” kabi omillarni yuqoriligi ham pedagoglarda kasbiy soʻnishini yuzaga keltirayotganiligi aniqlandi.*

7. *Oʻqituvchilarda emotsional soʻnish bosqichining mehnat staji boʻyicha ifodalanishiga koʻra, rezistensiya (qarama-qarshilik) bosqichi 5 yilgacha mehnat stajiga ega boʻlgan oʻqituvchilarda eng yuqori darajani koʻrsatdi. Keyingi daraja 6-15 yillik ish stajiga ega boʻlgan oʻqituvchilarda ifodalandi. “Tanglik” darajasi boʻyicha esa yuqori daraja 5 yilgacha ish stajiga ega boʻlgan oʻqituvchilar zimmasiga toʻgʻri keldi. “Charchoq hissi” bosqichida 16-30 yillik mehnat stajiga ega boʻlgan oʻqituvchilar eng yuqori darajani namoyon qildi.*

8. *Kasbiy stress darajasining gender xususiyati boʻyicha ifodalanishiga koʻra, Toshkent shahri erkak oʻqituvchilarida yuqori koʻrsatgichni koʻrsatdi. Erkaklarda bu koʻrsatgich biroz pastroq darajani ifodaladi. Demak aytish mumkinki, psixik soʻnish va kasbiy stress darajasi ayollarga nisbatan erkak oʻqituvchilarda bir muncha yuqoriligi kuzatiladi. Buni gender psixologik xususiyatlar yaʼni, voqelikni ichiga yutish, stressogen taʼsirlarni ayollar singari*

tezda o'tkazib yubora olmaslik, erkakning oila boquvchisi, ta'minotchisi sifatidagi burch va mas'uliyatini his qilishi va boshqa individual-psixologik xususiyatlar bilan izohlash mumkin.

9. Kasbiy muvaffaqiyat sharoitida oliy ta'lim professor-o'qituvchilari o'rtasida hissiy charchoq holati rivojlanishining notekis tabiati uning bosqichlaridagi o'zgarishlar ketma-ketligida kuzatiladi va bu, umumiy va o'ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Ya'ni, oliy ta'lim o'qituvchilari kasbiy faoliyat davomiyligiga qarab, ruhiy charchoq holatining bosqichlari shakllanishi quyidagi tartibiga ega: kasbiy faoliyat davomiyligi 5 yilgacha bo'lgan o'qituvchilarda "hissiy charchoq" – "tashvishlanish va depressiya" – "rezistensiya (qarshilik)" shkalalarida yanada yorqinroq ifodalandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 6 (766)-son, 2017.- B. 25- 150.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni // <http://lex.uz>.

3. Botirova D.B. Pedagoglarda kasbiy so'nish jarayonining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari psixol.f.f.d. PhD.disser. T.: 2024 y

4. Qarshiyeva D.S. Pedagog shaxsida kasbiy stress namoyon bo'lishiga psixologik determenantlarning ta'siri" psixol.f.d.dok.disser. T.: 2022 y..

5. Kaplanova M. "O'zbek maktablari o'qituvchisi shaxsining psixologik xususiyatlari. Психологические особенности личности учителя узбекской школы. – T.: 1993. – 26 b.

6. Mota A.I., Lopes J., Oliveira C. Burnout in Portuguese Teachers: Systematic Review // European Journal of Educational Research. 2021. Vol. 10. № 2. P. 693-703.

7. Dilafruz Bozorovna Botirova, Markhabo Raxmonqulovna Abdullayeva, Ilkhom Yusupovich Khaydarov, Ra'no Anvarovna Khaydarova Shaxnoza Sharofovna Sharofovna, Social psychological features of the process of professional stress in pedagogical activity Power System Technology 2024/11/22

8. Кузмина Н.В. Психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности: в 3-х томах. — Ленинград, 1964. — 920 с

9. Львова Ю. Л. Социально-педагогические проблемы развития профессиональной и общественной активности учителей / Ю. Л. Львова. — Москва: Сфера, 2012. — 220 с

10. Edelwich E., Brodsky A. Stages of Disillusionment in the Helping Professions. N. Y., 1980. 252 p.

11. Костин Е.Ю. Эмоциональное выгорание в профессиональной деятельности педагогов дошкольного образовательного учреждения // Педагогика и психология образования. 2013. № 2. С. 40-44.

12. Лэнгле А. Эмоциональное выгорание с позиций экзистенциального анализа. // Вопросы психологии. — 2008. — № 2. — С. 3-16.

13. Botirova D.B. Scientific and theoretigal basics of the process of professional characteristics of the process of professional withdrawal in educators. Вестник интегративной психологии. — Ярославл, 2023. №30 — С. 105-109

14. Botirova D.B. Pedagogik faoliyatda kasbiy sunish jarayonining ijtimoiy psixologik asoslari. Ta‘lim va innovatsion tadqiqotlar. — Buxoro, 2023. № 3. — В. 303-307

15. Ботирова Д.Б. The consepts of professional fade, causes of origin, components and stages. Academic research in modern science. International scientific-online conference (Т. 2, Выпуск 23, сс. 227–231).

MUNDARIJA			
TILSHUNOSLIK			
1.	<i>Zilola XUJANIYAZOVA</i>	Tarjima — yuksak san’at va tinimsiz ijoddir (Ozod Sharafiddinovning tarjimonlik mahorati haqida)	3-5
2.	<i>Эъзола ТУРАПОВА</i>	К проблемам избыточности в речи в синхронном переводе	6-10
3.	<i>Мухлиса АЛИЕВА</i>	К вопросу о моделях перевода в современном переводоведении	10-15
4.	<i>Feruza BEKMURODOVA</i>	Xitoy tilida fizik atamalarining shakllanishidagi nazariy qarashlarga oid	15-19
5.	<i>Fotima RAZMUXAMEDOVA</i>	Xitoy tilida qon-qarindoshlik terminlarining nazariy asoslariga doir	20-26
6.	<i>Adiba QARSHIBOYEVA</i>	Xitoy tilida muzeyshunoslik-arxeologiyaga doir terminlarning o‘ziga xos xususiyatlari	26-30
7.	<i>Aziza SODIROVA</i>	Xitoy tilshunoslarining iboralar bo‘yicha bildirgan qarashlari	30-36
8.	<i>Мадинабону МУХАММАДЖОНОВА</i>	Функциональные различия слов отрицаний «别» и «不要» в контексте употребления	36-44
9.	<i>Мохинорабегим ФАЙЗУЛЛАЕВА</i>	Классификация вежливых выражений в китайском языке	44-49
10.	<i>Mohichehra ABRAMATOVA</i>	O‘zbek tili sinonimlarining kontekstologik lug‘ati uchun bazani yaratish bosqichlari	49-53
11.	<i>Карима АХМАДОВА</i>	Проблема определения понятия «профессионализм»	53-57
12.	<i>Xumora XAYRULLAYEVA</i>	Urdu tilida onomastik birliklarning tarixiy-etimologik tasnifi (Sa’diy Sheroziyning “Bo‘ston” asari misolida)	58-63
13.	<i>Ozoda QURBONOVA</i>	Hindiy tilidagi qishloq xo‘jaligiga oid terminlarning struktur tahlili	64-67
ADABIYOTSHUNOSLIK			
14.	<i>Malika BAXODIROVA</i>	O‘rxon Kamolning “Uyqu” hikoyasida bolalar obrazi	68-71
15.	<i>Nozima KARIMOVA</i>	Yovuz Bahodir o‘g‘li ijodida tarixiy romanlarining o‘rni	71-76
16.	<i>Malikabonu SA’DULLAYEVA</i>	Selahattin Batuning “Go‘zal Yelena” tragediyasi tahlili	76-79
17.	<i>Nurjaxon AMIROVA</i>	O‘rxon Asena ijodida dramaturgiyaning o‘rni	80-84
18.	<i>Marjonabonu RAJABOVA</i>	Firuzan hikoyalarida ayol ruhiyatining tasviri	84-87
19.	<i>Sadoqat NIGMATILLAYEVA</i>	Jahit Sitki taranji she‘rlarida mavzu va g‘oya	88-92
20.	<i>Dilobar ABDULAZIZOVA</i>	Marokash yozuvchisi — Toxir Benjullun romannavis adib	92-99
TARIX, TARIXSHUNOSLIK, SHARQ FALSAFASI VA MADANIYATI			
21.	<i>Nihola NARZULLAYEVA</i>	“Bo‘nak” tarixiy-iqtisodiy atamasi haqida ba‘zi mulohazalar	100-103
22.	<i>Azamat FAYZULLAYEV</i>	Umaviylar davrida qo‘shin tuzilishi	103-107
23.	<i>Rustamjon ISAQOV</i>	Qoraqalpoq xalqi etnografiyasini o‘rganishda etnograf T.A.Jdanko tadqiqotlarining ahamiyati xususida ba‘zi mulohazalar	107-111

24.	<i>Farrux TEMIROV</i>	Sadriddin Ayniy – sharq qo‘lyozmalari tadqiqotchisi	111-115
25.	<i>Muhammadjon NAZAROV</i>	Amerika maktabining etnologiyada rivojlanishi: asosiy shaxslar va ularning hissasi	116-119
26.	<i>Nilufar JABBOROVA</i>	Mustaqillik yillarida o‘zbek davriy nashrlari faoliyati	119-122
27.	<i>Sojida ISKANDAROVA</i>	Mustaqillik yillari O‘zbekiston madaniy sohasidagi o‘zgarishlar	122-125
28.	<i>Dilora TURSUNALIYEVA</i>	Turkiy xalqlar ertaklari — turkiy xalqlar falsafasining ildizi	125-129
29.	<i>Xushnoza RASHIDOVA</i>	Abu Ali Ibn Sino va Ibn Tufaylning “Hayy ibn Yaqzon” asarlarining komparativistik tahlili	129-132
XALQARO MUNOSABATLAR, XMI VA TURIZM			
30.	<i>Fotima NAZAROVA</i>	Turkiyaning Iroqdagi tashqi siyosatida kurdlar muammosi	133-140
31.	<i>Boburbek ERGASHEV</i>	Koreya va O‘zbekiston o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlik: mehnat migratsiyasi, savdo va ijtimoiy aloqalar	140-143
32.	<i>Shohsanam TOSHTEMIROVA</i>	Gender tengligi: tarixiy va ijtimoiy shart-sharoitlar	143-150
33.	<i>Jahongir ALIYEV</i>	Globalashuv jarayonida milliy kontentning dolzarbligi	150-154
34.	<i>Maftuna YUNUSOVA</i>	O‘zbekistonda tashqi savdoni tartibga solishda tarif siyosatining ta’siri	155-158
35.	<i>Doniyor BOTIROV</i>	Siyosiy partiyalar yoshlar qanotini takomillashtirish masalalari: xorijiy va mahalliy tajriba	158-162
36.	<i>Visolaxon ESHONXO‘JAYEVA</i>	Globalashuv va uning ijobiy hamda salbiy jihatlar	162-165
37.	<i>Mokhidil ERGASHEVA</i>	World actors in sanctions policy in the middle east	165-172
38.	<i>Dostonjon TOJIYEV</i>	Markaziy Osiyo davlat rahbarlarining maslahat uchrashuvlari tarixi va kelajak istiqbollari	172-180
39.	<i>No‘monxon MELIYEV</i>	Afg‘onistondagi siyosiy jarayonlarga ta’sir qiluvchi omillarning Markaziy Osiyo transport tizimi rivojida ahamiyati	181-187
40.	<i>Kamola ESANOVA</i>	Yevropa Ittifoqi integratsion tuzilmasining mafkuraviy asoslari	187-192
41.	<i>Oybek G‘AYBULLAYEV</i>	Mintaqaviy integratsiya – xavfsizlik kafolati	192-196
PEDAGOGIKA VA TA’LIM			
42.	<i>Inomjon ABDUJALILOV</i>	Milliy tarbiyaning zamonaviy konseptual asoslari — ta’sirchan psixotexnologiya sifatida	197-203
43.	<i>Madinabonu XOTAMOVA</i>	Pedagogik faoliyatda kasbiy stress va kasbiy so‘nish holatlarini tashxislashning psixologik tahlili	203-211